

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANA BİLİM DALI**

**HALİFE ME'MÛN'A KADAR İSLÂM DÜNYASINDA ÇEVİRİ
FAALİYETLERİ**

Samet ŞENEL

DOKTORA TEZİ

Danışman: Prof. Dr. Levent ÖZTÜRK

EYLÜL - 2022

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**HALİFE ME'MÛN'A KADAR İSLÂM DÜNYASINDA
ÇEVİRİ FAALİYETLERİ**

DOKTORA TEZİ

Samet ŞENEL

Enstitü Anabilim Dalı: İslam Tarihi ve Sanatları

“Bu tez 07/09/2022 tarihinde online olarak savunulmuş olup aşağıdaki isimleri bulunan jüri üyeleri tarafından oybirliği ile kabul edilmiştir.”

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ
Prof.Dr. Levent ÖZTÜRK	Başarılı
Prof.Dr. Saim YILMAZ	Başarılı
Doç.Dr. Emrah KAYA	Başarılı
Doç.Dr. Harun YILMAZ	Düzeltilme
Doç.Dr. Halil İbrahim HANÇABAY	Başarılı

ETİK BEYAN FORMU

Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve Etik Kurul Onayı gerektiği takdirde onay belgesini aldığımı beyan ederim.

Etik kurul onay belgesine ihtiyaç var mıdır?

Evet ☐

Hayır ☒

(Etik Kurul izni gerektiren araştırmalar aşağıdaki gibidir:

- Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırmalar,
- İnsan ve hayvanların (materyal/veriler dahil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması,
- İnsanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar,
- Hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalar,
- Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif çalışmalar.)

Samet ŞENEL
07/09/2022

ÖNSÖZ

İslâm bilim tarihinde tercüme faaliyetlerine dair okumalar gerçekleştirildiği zaman genellikle ya Emevîler dönemine çok az değinilir ya da doğrudan Abbâsîler'in asıl kurucusu görülen Ebû Ca'fer el-Mansûr'un halifeliğiyle meseleye başlanır. Yüksek lisanstaki birinci senenin ilk döneminde değerli danışmanım Prof. Dr. Levent Öztürk bu probleme işaret ederek Emevîler'deki çeviri hareketlerinin çalışılması gerektiği tavsiyesinde bulundu. Bu tavsiye neticesinde konuya dair okuma ve incelemelerimi derinleştirdim. Sonrasında Emevîler döneminde çeviri faaliyetleri üzerine bir tez kaleme aldım. Tezi yazdığım sıralarda özellikle hilafetin Emevîler'den Abbâsîler'e geçişindeki ilk zamanların çeviri faaliyetleri açısından sadece bir hanedan değişikliği olarak görülmesi gerektiğini fark ettim. Fakat pek çok araştırmacının bu meseleyi tercüme faaliyeti özelinde devlet idaresindeki tüm sistemin baştan sona değiştiği, farklı etnik kimliklerin saraya üstünlüklerini hissettirdiği ve işin içine ideolojilerin girmeye başladığı bir dönemmiş gibi değerlendirdiklerini gördüm. Dolayısıyla doktora konumu Abbâsî halifelerinin Me'mûn (198-218/813-833) öncesi dönemde antik bilimlere dair gerçekleştirdiği çeviri ve telif-tercüme çalışmaları olarak belirledim.

Tabî ki bu süreçte tezimin vücuda gelmesinde şüphesiz pek çok kişinin katkısı oldu. Bundan dolayı aşama aşama her birine teşekkür etmeyi bir borç bilirim. İlk olarak tezimde kullandığım kaynakları temin etmemi sağlayan ve çalışmalarımın gizli kahramanları arasında gördüğüm Sakarya Üniversitesi Merkez Kütüphanesindeki yönetici ve çalışanlarına, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesindeki kütüphane çalışanlarına, İSAM Kütüphanesi yönetici ve çalışanlarına teşekkür ederim. Tezimi yazmamda maddî destekte bulunan Türk Tarih Kurumu'na ve İslâm bilim tarihinin önemli şahsiyetlerinden Fuat Sezgin için kurulan Prof. Dr. Fuat Sezgin İslâm Bilim Tarihi Araştırmaları Vakfına minnettar olduğumu belirtmek isterim.

Tezimin taslak halinden sonuç kısmına kadar değerli yorumlarıyla destek veren kıymetli danışmanım Prof. Dr. Levent Öztürk başta olmak üzere Prof. Dr. Saim Yılmaz, Doç. Dr. Emrah Kaya, Doç. Dr. Mustakim Arıcı, Doç. Dr. Halil İbrahim Hançabay ve Doç. Dr. Harun Yılmaz hocalarıma teşekkürü borç bilirim. Çalışmamın her aşamasında kâh yeni çıkan kitapları bilgilendirmesiyle kâh kütüphanede özverili çalışmasıyla örnek aldığım değerli dostum Halil İbrahim Yılmaz ile geçirdiğim her dakika ilim hayatımın

en değerli anıları arasında yer alacaktır. Bu anıların ortak kahramanları arasındaki değerli arkadaşlarım Dr. Adan Jarso Golole, Firdevs Yıldız, Büşra Yıldırım, Gülay Özkan, Yakup Akyürek ve Ömer Faruk Doğangül'ün teze dair sundukları yorumlar benim için değerli katkılardır.

Tezimin ilk bölümünü kaleme aldığım sırada çalışmalarını paylaşma nezaketinde bulunan Sebastian P. Brock'a da müteşekkirim. İkinci ve üçüncü bölümleri yazarken elde edemediğim çalışmaları bana ulaştıran değerli dostlarım Mustafa Talha Akkiraz ve Enes Ensar Erbay'a ilgilerinden dolayı bahtiyar olduğumu belirtmek isterim. Kullanmış olduğum Almanca, Fransızca eserlerin çevirilerinde nezaketle bana zaman ayıran değerli dostlarım Mücahid Kaya, Mehmet Safa Cevahir ve Ali Bakan'a ayrı ayrı teşekkür ederim. Çalışmam için önemli yazmalara ulaşmamı sağlayan değerli büyüğüm Alpaslan Fener ağabeyime en kalbî şükranlarımı sunarım.

Tezimi özenle okuyarak değerli dönütlerde bulunan kıymetli hocam Dr. Selahattin Polatoğlu'na şükranlarımı iletiyorum. Ayrıca hem tezimi okuyarak kıymetli geri bildirimlerde bulunan hem de akademik hayatımın gelişimi için tavsiyeler sunan değerli hocalarım Dr. Ravza Aydın ve Dr. Mahmut Cihat İzgi'nin de katkıları göz ardı edilemez.

Şüphesiz tüm çalışmalarımda bana desteklerini esirgemeyen yeri geldiğinde bir dost edasıyla yaklaşan babam Ahmet Şenel'e, bir anneden öte sırdaşım ve hayat pınarım Necla Şenel'e şükranlarımı ifade edebilecek bir cümle bulamıyorum. Tezimin her anında yanımda yer alan kardeşlerim Sinan Şenel ve Ebrar Şenel'in her halime sabır gösterip bana destekte bulunmasının teşekkürünü belirtecek cümleler yok. Dilerim ki bu tez İslâm bilim tarihinin erken döneminde antik bilimlerin alımlanışı üzerine ufuk açıcı çalışmaların öncüleri arasında yer alır.

Samet ŞENEL
07/09/2022

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	iii
TABLO LİSTESİ.....	iv
ŞEKİL LİSTESİ	v
ÖZET	vi
ABSTRACT	vi
GİRİŞ.....	1
BÖLÜM 1: ANTİK BİLİM ÖĞRENİM MERKEZLERİNİN İSLÂM	
COĞRAFYASINA DAHİL OLDUĞU DÖNEMDEKİ DURUMLARI	12
1.1. İskenderiye Okulu	12
1.2. Kinnesrîn Okulu	18
1.3. Cündîşâpûr Okulu.....	26
1.4. Merv Okulu	29
BÖLÜM 2: ABBÂSÎLER ÖNCESİ MÜSLÜMANLARIN ANTİK BİLİMLERLE	
MÜNASEBETLERİ	37
2.1. Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Bilimsel Faaliyetler	37
2.2. Emevîler Döneminde Bilimsel Faaliyetler	42
2.2.1. Saray ve Çevresindeki Bilimsel Ortam	42
2.2.2. Saray Dışındaki Bilimsel Ortam.....	62
BÖLÜM 3: ABBÂSÎ HALİFESİ ME'MÛN'A KADAR ÇEVİRİ	
FAALİYETLERİ.....	73
3.1. Bağdat Öncesi Çeviri Faaliyetleri.....	74
3.1.1. Abbâsî İhtilali ve Ebü'l-Abbâs es-Seffâh Dönemi (132-136/747-754)	74
3.2. Bağdat Sonrası Çeviri Faaliyetleri.....	78
3.2.1. Ebû Ca'fer el-Mansûr Dönemi (136-158/754-775).....	78
3.2.2. Mehdî-Billâh Dönemi (158-169/775-785)	97
3.2.3. Hâdî Dönemi (169-170/785-786)	100
3.2.4. Hârûnürreşîd Dönemi (170-193/786-809).....	100
3.2.4.1. Bermekî Ailesinin Çeviri Faaliyetlerindeki Rolü	106
3.2.5. Emîn Dönemi (193-198/809-813)	118

SONUÇ	120
KAYNAKÇA.....	125
EK	160
ÖZGEÇMİŞ	167

KISALTMALAR

a.mlf.	: Aynı Müellif
b.	: bin, ibn (Oğlu)
bk.	: Bakınız
çev.	: Çeviren
drl.	: Derleyen
ed.	: Editör
haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
MÖ	: Milâttan Önce
MS	: Milâttan Sonra
nşr.	: Neşreden
öl.	: Ölüm Tarihi
thk.	: Tahkik Eden
ts.	: Tarihsiz
vd.	: ve diğerleri

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: Altıncı ve Yedinci Yüzyıllarda İskenderiye Okulu’nun Müfredatı	17
Tablo 2: Emevî Halifeleri	43

ŞEKİL LİSTESİ

Şekil 1: Severe Seboht'un Öğrencileri.....	22
Şekil 2: Hulefâ-yi Râşidîn Dönemi	37
Şekil 3: Hâlid b. Yezîd'in Simyaya İlgisinin Kökeni, Hocaları ve Etkilediği Kişiler ...	52
Şekil 4: Câbir b. Hayyân'ın Hocaları.....	70
Şekil 5: Me'mûn Dönemine Kadar Abbâsî Halifeleri.....	74
Şekil 6: Mansûr Döneminde Abbâsî Sarayındaki Bilim Adamları.....	93
Şekil 7: Mansûr için Eser Çeviren Mütercimler	96
Şekil 8: Hârûnürreşîd'in Yanında Bulunan Bilim Adamları	106
Şekil 9: Bermekî Ailesinin Hizmetinde Bulunan Mütercim ve Bilim Adamları	116

ÖZET	
Başlık: Halife Me'mûn'a Kadar İslâm Dünyasında Çeviri Faaliyetleri	
Yazar: Samet ŞENEL	
Danışman: Prof. Dr. Levent ÖZTÜRK	
Kabul Tarihi: 07/09/2022	Sayfa Sayısı: vii (ön kısım) + 158 (ana kısım) + 7 (ek)
Hiz. Peygamber'in vefatından kısa bir süre sonra Müslümanlar antik medeniyetlerin öğretildiği merkezlerin yöneticisi oldu. Kısa sürede gerçekleşen bu genişleme Müslümanların farklı kültür ve medeniyetlerle etkileşimini kaçınılmaz kıldı. Bu etkileşimin neticesinde Arapça olarak hem telif-tercüme hem de çeviri faaliyetleri başladı. Bu durumun yansıması ele alınan çalışmada antik bilimler İslâm dünyasına intikali özelinde incelendi. Birinci bölümde İslâm dünyasında hissedilir derecede etki bırakan okullar ele alındı. Bu okulların özellikle Abbâsîler'in kuruluşuna kadarki sürecine değinilerek Emevîler dönemindeki etkileri ortaya konuldu. Böylece bilimsel süreklilik içerisinde Abbâsîler'de gerçekleşen canlılığın kökenleri tespit edilmeye çalışıldı. İkinci bölümdeyse Hulefâ-yi Râşidîn ve Emevîler dönemleri ele alınarak Müslümanların ilk fetihlerden itibaren antik bilimlerle temasları ortaya konuldu. Emevîler iki kısımda incelendi. İlk olarak saray ve çevresinin antik bilimlerle temaslarına değinildi. Genellikle bu temasların ilgi neticesinde oluştuğu ortaya konuldu. Ayrıca saray ve çevresinde tercüme edilen eserlerle birlikte ilk andan itibaren telif-tercümelerin de meydana geldiği tespit edildi. Aslında çeviri hareketlerinin telifleri tetikleyen bir unsur olmak yerine telif-tercümelerin çevirileri meydana getirdiği açıklığa kavuştu. İkinci olarak saray ve çevresi dışında da antik bilimlere dair yoğun bir telif-tercüme çalışmalarının oluştuğu görüldü. Özellikle Emevîler'in sonuna doğru hızlanan bu yoğunluk Abbâsîler'in ilk döneminde de varlığını devam ettirdi. Üçüncü ve son bölümde siyasî hadiselerin ve Emevî bürokrasisini tanıma ihtiyacının Abbâsîler'in ilk iki halifesini başkent Bağdat'ın kuruluşundan önce herhangi bir bilimsel faaliyet yapacak durumda bırakmadığı anlaşıldı. Bağdat'ın kuruluşundan sonra Mansûr dönemi çeviri faaliyetlerinden ziyade telif-tercümelerin yoğun olduğu bir zaman dilimiydi. Kendisinden sonra oğlu ve torunlarının döneminde telif-tercüme faaliyetleri sürdü. Özellikle Hârûnürreşîd dönemi halifeden bağımsız olarak Bermekîler'in bilimsel bürokratikleşmenin temellerini attığı bir zaman dilimiydi. Bermekî ailesi çeviri faaliyetlerinde aktif rol aldı ve Beytülhikme kütüphanesini inşa ettirdi. Halife tarafından Bermekî ailesi ortadan kaldırıldıktan sonra söz konusu kütüphane saraya intikal etti.	
Anahtar Kelimeler: Bilim Tarihi, Çeviri Faaliyetleri, Emevîler, Abbâsîler, Beytülhikme	

ABSTRACT	
Title of Thesis: Translation Activities in the Islamic World until the Caliph al-Ma'mūn	
Author of Thesis: Samet SENEL	
Supervisor: Prof. Dr. Levent OZTURK	
Accepted Date: 07/09/2022	Number of Pages: vii (pre text) + 158 (main body) + 7 (app)
Shortly after the death of the Prophet Muhammad, Muslims started to administer centers where philosophy, medicine and mathematical sciences were taught. This expansion, which took place quickly, made it inevitable for Muslims to interact with diverse cultures and societies. This study examined the reflection of existing situation regarding the transfer of ancient sciences to the early Islamic period. In the first part of the thesis, ancient schools that significantly impacted the Islamic world were discussed. These schools' process especially was mentioned until the 'Abbāsids' establishment, and their interactions with the Umayyads were shown. Thus, the origins of scientific continuity and scientific vitality that took place in the 'Abbāsids came to light. In the second part, by dealing with the periods of al-Khulafā' al-Rāshidūn and the Umayyads, the points that reveal the relationship of Muslims with ancient sciences from the first conquests are explained. The Umayyads were analyzed in two parts. Firstly, the contact of the court and its surroundings with ancient sciences was mentioned. It was shown that these contacts usually occur because of interest. In addition, it has been determined that books about ancient sciences such as medicine, astronomy and astrology were produced since the early period, and the other languages' works in and around the court were translated. Secondly, it was seen that there was an intense production of works on ancient sciences outside the court and its surroundings. This intensity significantly accelerated at the end of the Umayyads and continued its existence in the first period of the 'Abbāsids. In the last part, because of political events and the need to be acquainted with the Umayyad bureaucracy, the first two caliphs of the 'Abbāsids did not do any scientific activity before establishing the capital Baghdād. After the foundation of Baghdād, the al-Mansūr period was when books were written intensively in astronomy and astrology rather than translation activities. It was actively written books in related fields during the periods of his son and grandchildren. Especially in the Hārūn al-Rashīd period, the Barmakids made the caliph's vizier and laid the foundations of scientific bureaucratization independent of him. In this bureaucratization, the Barmakid family actively engaged in translation activities and built the Bayt al-Hikma library. Afterwards, the library was transferred to the court after the caliph disposed of the family.	
Keywords: History of Science, Translation Movements, Umayyads, 'Abbāsids, Bayt al-Hikma	

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu

Çeviri, insanların topluluklar halinde yaşadığı sırada savaş, ticaret ve şehirleşme gibi etkileşimler neticesinde ihtiyaca binaen ilk defa sözlü olarak ortaya çıkar. İlk yazılı çeviriler de MÖ 3300 yılında Sümerler'in çivi yazısını icadından sonra farklı uygarlıkların kendi alfabetini kurmasıyla başlar. Astronomi, astroloji, matematik, felsefe ve tıp gibi antik ilimler yazının keşfiyle medeniyetlerin kendi tecrübî birikimleri neticesinde kaydedilir. Bu ilmî birikimler de farklı medeniyetlere çeviri yoluyla intikal eder. Çeviri tarihinde bu bilgi aktarımı yoğun veyâhut zayıflamış bir şekilde de olsa günümüze kadar devam eder.

Çeviri faaliyetleri tarih boyunca antik bilimlerin farklı medeniyetlere yoğun bir şekilde intikal ettirildiği üç önemli atılım gerçekleştirir. Bunlardan ilki milâttan önce altı yüzlere başlayıp dört yüzlere kadar devam eden Grekler'in Sümer, Fenike ve Mısır medeniyetlerine ait eserleri Grekçeye çevirerek oluşturduğu Grek bilim ve felsefe geleneğidir. İkincisi ise milâdî yedinci yüzyılın son çeyreği ve onuncu yüzyıllar arasında Müslümanların Grekçe, Farsça, Hintçe ve diğer dillerden Arapçaya gerçekleştirdiği çevirilerdir. Son olarak Avrupalıların on ikinci ve on üçüncü yüzyıllarda Arapçadan Latince ve diğer Batı dillerine tercüme çalışmalarını gerçekleştirdiği zaman aralığıdır (Macit, 2011, 40/499).

Bu araştırmanın konusu önemli atılımların ikincisini oluşturan ve Müslümanlar tarafından yönetilen topraklarda gerçekleştirilmiş olan çeviri faaliyetleridir. Araştırmamız bu faaliyetlerin başlangıç dönemini oluşturan yedinci asrın son çeyreğinden dokuzuncu asrın ilk on beş yılına kadarki zaman dilimiyle sınırlıdır. Bu zaman aralığı kronolojik olarak metin merkezli incelendi, dolayısıyla teorik meseleler içeren çeviri faaliyetinin dinî, siyasî, kültürel ve benzeri sebepleri üzerinde durulmadı. Ayrıca İslâm dünyasına katılan öğrenim merkezlerinin tamamı da ele alınmayıp dönemin önemli okulları İskenderiye, Kınnesrîn, Cündişâpûr ve Merv ile sınırlandırıldı.

İslâm dünyasındaki çeviri hareketlerinin başlangıç evresinde ilk olarak Müslümanların hâkimiyetindeki önemli okullar ve onların antik bilimlerle ne zaman ilgilenmeye başladıkları gibi konulara değinildi. Özellikle bölgede önemli tesirleri gözlemlenen

Süryânîler'in antik bilimlere dair çeviri ve telifte bulundukları öğrenim mekânları ile Müslüman yöneticilerin yanında yer alan tabip ve astrologların eğitim yerleri incelendi.

Hulefâ-yi Râşidîn ve Emevîler döneminde antik bilimlere ilgi duyan, bu sahalarda yetişmiş bilim adamlarını yanında bulunduran ve çeviriye destek olan yöneticiler hem bilimsel süreklilik hem de tercüme faaliyetlerinin gelişimi üzerinden ele alındı. Ayrıca Emevîler döneminde saray çevresi dışında bilimsel faaliyetlere destekte bulunan bilim adamları da incelendi. Böylece halifeliğin Abbâsîler'e geçişinden sonra saraya gelen bilim adamlarının yetiştiği ilmî çevre ve edindikleri ilmî birikim ortaya konuldu. Me'mûn'un halifeliğine (198-218/813-833) kadarki zaman dilimi de antik bilimler alanında üretilen çeviriler, telifler ve telif-tercümeler¹ gibi meseleler üzerinden kronoloji gözetilerek incelendi.

Araştırmanın Önemi

İslâm dünyasında tercüme hareketlerinin zirve dönemini oluşturan Me'mûn'un halifeliği, araştırmacıların genel olarak üzerinde yoğunlaştığı bir zaman dilimidir. Fakat Me'mûn'dan önceki dönem onlar tarafından yüzeysel ve kronoloji gözetilmeden ele alınır. Dolayısıyla bu çalışma, kronolojik düzlemde ilgili konuyu derinlemesine ele almak suretiyle önemli bir adıma sahiptir. Çalışmada antik okullarda öğrenim görmüş gayrimüslim ve Müslüman ilim adamlarının çeviri ve telif-tercüme çalışmalarına

¹ Antik dönemde yaşayan bir ilim adamının eser telif ederken filozof ve bilim adamlarının çalışmalarından nakillerde bulunarak telif eserler üretmesi sık rastlanılan bir durumdur. Toplumsal kabul gören bu anlayış dönemin ilmî aktarım metodudur. Bu duruma misal olarak tıp kitaplarından bir tür olarak *Künnâş*'lar zikredilebilir. Örnek olarak İskenderiye fethedildiği sırada (21/642) Aeginalı Paul (öl. 7. yüzyılın ikinci yarısı) *Künnâş-ı Süreyyâ*'yı kaleme alır. Çalışmasında Galen (öl. 200 [?]), Oribasiüs (öl. 403) ve Trallesli Aleksander (öl. 605) gibi ilim adamlarından alıntılar vardır. Bu durum ilim adamları arasında kabul gören dönemin bilgi aktarım metodudur. Aynı metot bilimsel bir süreklilik olarak devamlılığını sürdürür ve İslâm dünyasındaki telif eserlerde mevcudiyetini korur. Dönemin yaygın anlayışının devam etmesi Emevî ve Abbâsîler'in ilk zamanlarında telif eserlerin nakiller içermesi anlamına gelir. Nitekim ele alınan dönemde müelliflerin kendi fikirlerinin yanı sıra antik filozof ve bilim adamlarına ait metinleri aktardıkları görülür. Dolayısıyla ilk telifler aynı zamanda birer tercüme hüviyetini de kazanır. Buna bağlı olarak çalışmamızda üretilen bu eserler için telif-tercüme kavramı kullanılacaktır. Bu bilgi aktarım yöntemi sonraki dönemlerde de mevcudiyetini korur. Fakat çevirilerin oldukça yoğun bir şekilde artması, Kindî gibi âlimlerin doğrudan Arapçaya tercüme edilmiş çalışmaları kullanması anlamına gelir (Şenel - Öztürk, 2021, 500-506). Bu durum telif-tercümenin yayılayıp telif eserlerin artması demektir. Dolayısıyla hem Emevîler hem de Abbâsîler dönemindeki bu ilk teliflerin yeri diğerlerinden farklıdır.

Türkçe literatürde telif-tercüme kavramı daha çok erek dile çevrilen bir eserin yorum ve şerhlerle tercüme boyutundan çıkması olarak yorumlanır (Yazar, 2011, 231-235; Şimşek, 2020, 101). Yazar ve Şimşek'in incelemelerinden kavramın net bir açıklamasının bulunmadığı bunun yanında geliştirilebilir bir formda olduğu anlaşılr. Dolayısıyla zikretmiş olduğumuz bilimsel aktarım metodunun da telif-tercüme kavramına kazandırılarak anlamını genişletmek mümkündür.

katkısının ortaya konulması, tercüme hareketinin gelişimini göstermesi açısından büyük bir önemi haizdir. Bu gelişimin sacayaklarından birisini oluşturan yazı malzemelerinin Emevîler'den itibaren yoğun bir şekilde var olduğunu ortaya koymak da çalışmayı değerli kılar.

Abbâsîler'in idarî yapısının Emevîler'den intikal ettiğini ve bunun yanında ihtilal sırasındaki çevirinin kökeninin de Emevîler'den kaynaklandığını açıklığa kavuşturmak mühimdir. Mansûr'un halifeliğini çeviri faaliyetinin başlamasından ziyade telif-tercümelerin yoğun olduğu bir dönem olarak adlandırmak tezin özgün taraflarından birisini oluşturur. Son olarak Beytülhikme'nin Bermekîler tarafından özel bir kütüphane olarak kurulduğunu, aile bertaraf edildikten sonra saraya intikal edip anlam genişlemesine uğradığını gözler önüne sermek çalışmanın orijinal meselelerinden birisini oluşturur. Netice itibarıyla çalışma bundan sonra alana dair yapılacak araştırmalara farklı bakış açıları sunması yönüyle de önemlidir.

Araştırmanın Amacı

Modern çalışmalarda Me'mûn'un halifeliği çeviri faaliyetinin zirve dönemi olarak aktarılır. Fakat araştırmanın önemi kısmında belirtildiği üzere faaliyetin zirve dönemine giden süreçte İslâm dünyasında tercümelerin kabul görme ve gelişim süreçlerine dair derinlemesine ve kronolojik bir inceleme bulunmaz. Dolayısıyla çalışmanın amacı çeviri faaliyetinin zirve dönemine giden süreçteki aşamalarını bilimsel süreklilik üzerinden ayrıntılı olarak ele almaktır. Bu aşamalardan Hulefâ-yi Râşidîn ve Emevîler'in Süfyânîler dönemini kapsayan süreci “tanıma ve kabul etme” dönemi olarak, Mervânîler'den Me'mûn dönemine kadar ki süreci ise “gelişim süreci” olarak adlandırmak istiyoruz.

Araştırmanın Yöntemi

Türkçede çeviri ve tercüme genel olarak birbirlerinin yerlerine kullanılan kavramlardır. Bu durum göz önünde bulundurularak çeviri ve tercüme ifadelerinden herhangi bir kişi veyâhut kişilerin ana dilden erek dile gerçekleştirdiği aktarım kastedilir. Çeviri faaliyetinden diğer ifadeyle tercüme hareketinden maksat ise nüfuz sahibi kişi veyâhut kişilerin gözetiminde erek dile ya parayla ya da nüfuzla sistemli bir şekilde belli alanlara dair kitapların çevrilmesidir. Ayrıca bazen çeviri faaliyeti ve tercüme hareketi

şemsiye kavram olarak görülüp antik bilimler alanında Arapçaya çevrilen herhangi bir eser için de kullanılır. Ayrıca çalışmada bilimsel süreklilik ifadesi çeviri ve telif-tercüme faaliyetlerinin başlangıç ve gelişimini kronolojiyi merkeze koymak için kullanılır. Böylece halifeliğin Emevîler'den Abbâsîler'e geçtiği süreçteki durumu ve Beytülhikme'nin kuruluşu gibi meseleler açıklığa kavuşturulmuştur.

Bu çalışmada nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Tümevarım yöntemiyle ele alınan meselelere dair birincil kaynaklar ve modern araştırmalar incelenmiştir. Elde edilen verilerin güvenilirliğini artırmak için birincil kaynaklarda sadece tabakât literatürü ele alınmayıp tarih, coğrafya, şehir tarihi gibi çeşitli alanlardaki eserlerle desteklenmiştir. Veri analizi sırasında elde edilen bilgiler tasnif edilirken içerik analizi uygulanmıştır.

Yöntem açısından son olarak çeviri ve çeviri faaliyetinde aktif rol alan patron ve mütercimler prosopografik ve sosyal ağ analizi yöntemlerine tâbi tutularak incelenmiştir. Bu yöntemler sayesinde erken dönem İslâm bilim tarihinde çalışma yapan modern araştırmacıların, ana kaynakları derinlemesine inceleyememelerinden kaynaklanan kronolojik hatalar aydınlığa kavuşturulmuştur. Modern araştırmacıların ileri sürdüğü meseleler olabildiğince düzeltilmeye çalışılmış ve bu minvalde Me'mûn dönemine kadarki çeviri faaliyetlerine dair nispeten bütüncül bir çalışma ortaya konulmuştur.

Araştırmanın Kaynakları

Kaynaklar

İslâm bilim geleneğinde çeviri hareketlerine dair genel yorumlar, Abbâsîler dönemi ve sonrasıyla ilişkilendirilir. Aslında tabakât literatürünün genel olarak yönlendirmesi de bu şekildedir. Çeviri hareketine dair çalışmalar gerçekleştiren alanın ilk öncülerinden Moritz Steinschneider'den Max Meyerhof'a, Manfred Ullmann'dan Dimitri Gutas'a kadar pek çok modern araştırmacı bu yönlendirmenin tuzağına düşer. Türkçe literatürde de benzer durum göze çarpar. Bu vesileyle aşağıda çeviri faaliyetiyle alakalı ön plana çıkan belli başlı çalışmaların bir yandan genel özelliklerine değinilecek diğer taraftan ele aldığımız dönemle alakalı eksikliklerine temas edilecektir.

İslâm dünyasında bibliyografik çalışmaların öncüsü kabul edilen Nedîm (öl. 385/995 [?]) *el-Fihrist* adlı çalışmada kâtipler, mütercimler ve çevrilen eserlerle ilgili pek çok

meseleye dair mâlûmat aktarır (Nedîm, 2009). Başta Hâlid b. Yezîd'in (öl. 85/704 [?]) çeviri ve telif-tercüme faaliyetlerine katkısı, bunun yanında Emevîler döneminde görevli kâtiplerin Abbâsîler'e intikal etmesi, Beytülhikme'nin oluşumu gibi önemli meselelerde değerli bilgiler sunar. Fakat bunun yanında ilk çevirilere dair mâlûmatı parça parça aktarması modern çalışmaların sağlıklı yorum yapmasına engel teşkil eder.

Çalışmamızla alakalı tabakât kitaplarının ilkinin oluşturan İbn Cülcül'ün (öl. 384/994 [?]) *Tabakâtü'l-Etibbâ ve'l-Hükemâ'sı*, farklı dönemlerde yaşayan filozof ve doktorları dokuz tabakada inceler (İbn Cülcül, 1985). Konumuzla alakalı istifade edilen kısımları Rum, Süryânî ve Fârisî olmayan kişiler ve bunun yanında İslâm döneminde yaşayan tabipler başlığında ele alır. Hârûnürreşîd'in (öl. 193/809) çevirilerde bizzat faal rol aldığına dair hatalı mâlûmat ilk olarak bu çalışmada karşımıza çıkar.

Sâid el-Endelüsî'nin (öl. 462/1070) *Kitâbü't-Tabakâti'l-Ümem*'i dört ana başlık on dört alt başlıktan oluşur. Eserde insan topluluklarının din, dil ve bilimsel gelişimlere katkısına dair değerli bilgiler aktarılır. Fakat bununla birlikte pek çok modern araştırmacı İbnü'l-Mukaffa'nın (öl. 139/756-57) Mansûr'a (öl. 158/775) çeviride bulunduğu dair bu eseri referans verir (Sâid el-Endelüsî, 1912). Ancak bu durumun kronolojik bir okuma neticesinde hatalı olduğu anlaşılır.

Bir diğer tabakât eseri Kıftî'nin (öl. 646/1248) *İhbârü'l-Ulemâ bi Ahbâri'l-Hükemâ'sıdır*. Eserde antik bilimler alanında çalışan kişiler alfabetik sıraya göre ele alınır (Kıftî, ts.). Yazar, çalışmada erken dönem çeviri faaliyetine dair önemli bilgiler aktarır. Fakat bazen ele aldığı kişileri karıştırır ve bu durum kronolojik açıdan doğru tespitte bulunmayı zorlaştırır.

İbn Ebû Üsaybia'nın (öl. 668/1269) *Uyûnü'l-Enbâ* adlı eseri ise biyografik bir çalışmadır. On beş babdan oluşup konumuzla alakalı Grek, Süryânî, Hint ve İslâm dönemi tabipleri hakkında değerli mâlûmat içerir (İbn Ebû Üsaybia, ts.). İbn Ebû Üsaybia, eserinde çeviri faaliyetine dair özellikle Huneyn b. İshak'ın (öl. 260/873) çevresinde olduğu zikredilen bazı kişilerin ondan önce yaşadığını ortaya koyar. Ancak bunun yanında Hintli tabipler hakkında sunduğu bilgilerden bazılarının hatalı olduğu anlaşılmaktadır.

Ensâb literatürünü incelediğimiz vakit Belâzürî'nin (öl. 279/892-93) *Ensâbü'l-Eşrâf* adlı eseri alanda ilk değerli kitap olarak karşımıza çıkar. Belâzürî, çalışmasında

Emevîler ve Abbâsîler'in ilk dönemine dair değerli bilgiler aktarır. Ele alınan çalışmada bahis konusu kişiler hakkında sunduğu mâlûmat çeviri faaliyetindeki boşlukları doldurmamıza imkân tanır (Belâzürî, 1996). Benzer şekilde Zübeyr b. Bekkâr'ın (öl. 256/870) *Cemheretü Nesebi Kureyş ve Ahbâruhâ* isimli eserinde de tabakât ve biyografi kitaplarında zikredilmeyen antik bilimlere ilgi duyan kişiler yer alır (Zübeyr b. Bekkâr, 2010).

İslâm dünyasında genel tarih kitaplarının ilk örneklerinden Ya'kûbî (öl. 292/905'ten sonra) tarafından kaleme alınan *Târîhu'l-Ya'kûbî* adlı eser, ilk insandan başlayıp hemen hemen bütün medeniyetler hakkında bilgi sunar. Sonrasında Hz. Peygamber'in hayatıyla birlikte kronolojik bir şekilde yaşadığı zamana kadar getirir. Çalışmasında Grek filozoflarına ait kitapların isimleri ve bazı eserlerden de alıntılar yer alır (Ya'kûbî, 1964). Ya'kûbî, Huneyn b. İshak (öl. 260/873) ve İshak b. Huneyn'in (öl. 298/910) çağdaşları arasında zikredilir. Fakat buna rağmen onların çevirilerini ve kitap isimlendirmelerini kullanmaz. Ya'kûbî'deki bu meseleleri fark eden Martin Klamroth (1855-1890) konu hakkında pek çok makale kaleme alır (Klamroth, 1886, 189-233; a.mlf., 1886, 612-638; a.mlf., 1887, 415-442; a.mlf., 1888, 1-44). Fakat Klamroth'un da Emevî dönemine karşı ön yargılı davranması bazen hatalı yorumlara gitmesine neden olur. Nitekim meselenin farkında olan Fuat Sezgin (1924-2018) de Klamroth'un çalışmalarındaki ayrıntılar üzerinden Ya'kûbî'deki kitap isimlendirmelerinin ve çevirilerin Huneyn öncesi dönemde oluştuğunu gösteren deliller sunar (Sezgin, 1967-2015).

İslâm dünyasında vücuda getirilen önemli tarih kitaplarından Taberî'nin (öl. 310/923) *Târîhu'r-Rûsul ve'l-Mülûk* isimli eseri genel olarak siyasî tarih üzerine veriler aktarsa da konumuzla alakalı önemli bilgiler sunar. Her halife hakkında ele alınan siyasî hâdiselerin yanında çeviri faaliyeti ile ilgili Horasan bölgesi hakkında Emevîler dönemiyle alakalı değerli mâlûmat aktarır. Son Emevî Valisi Nasr b. Seyyâr'ın (öl. 131/748) çevresinde astrologlarının ve tabibinin bulunduğu dair bilgilere de bu eserden ulaşılır (Taberî, 1967).

Genel tarih kitapları arasında modern araştırmacıları yönlendiren en önemli çalışma ise İbn Haldûn'un *Mukaddimetü İbn Haldûn* eseridir (İbn Haldûn, 2001). Eser aslında dünya tarihi niteliği taşır. Fakat İbn Haldûn eserde tarih usulüne dair düşüncelerini de

kaleme alır. *Mukaddimetü İbn Haldûn*'da üretmiş olduğu Umrân Teorisi'nde medeniyetlerin oluşum, gelişim ve yok oluş süreçlerini ele alır. Bu minvalde İslâm medeniyetini de benzer perspektiften inceler ve henüz İslâm'ın ilk zamanlarında Hâlid b. Yezîd gibi ilmî bir şahsiyetin ortaya çıkması, teorisine ters geldiği için onun çalışmalarına karşı menfi bir tutum sergiler. Fakat teorisini destekler mahiyette de Abbâsîler başa geçer geçmez Mansûr'la çeviri faaliyetlerinin başladığını ileri sürer. Ancak görüşünü desteklemek için bu dönemde çevrildiğini zikrettiği eserler sonraki dönemlerde tercüme edilmiştir.

Şehir tarihlerinin ilk örneklerinden İbn Tayfûr'un (öl. 280/893) *Kitâbü Bağdâd* adlı eseri Abbâsî halifesi Mühtedî-Billâh (255-256/869-870) devrine kadar siyaset, edebiyat ve kültür alanında değerli mâlûmat içerir. Eserin bir kısmı günümüze ulaşmıştır. *Kitâbü Bağdâd*'ın bugüne gelen kısmında Horasan bölgesinin başkenti Merv'de bir kütüphanenin ve dolayısıyla bir okulun bulunduğu anlaşılır (İbn Tayfûr, 2002).

İslâm dünyasında coğrafya alanında da pek çok eser kaleme alınmıştır. Bu çalışmalar arasında İbnü'l-Fakîh'in (3-4/9-10. yüzyıl) coğrafya eseri *Kitâbü'l-Büldân* konumuzla alakalı değerli bilgiler ihtiva eder. Emevîler döneminde Belh'te de bir öğrenim yerinin faal olduğu bu eser sayesinde anlaşılır. Özellikle eserde Bermekî ailesinin atası Bermek'in Emevîler döneminin Belh'te okumuş önemli simalarından olduğu gözüktür (İbnü'l-Fakîh, 2009). Fakat modern çalışmalarda genel olarak tabakât literatürü merkeze konulduğundan hatalı bir şekilde Horasan bölgesi özellikle de Merv, Abbâsî ihtilaliyle birlikte çeviri ve bilimsel faaliyetlerin başladığı bir yer olarak tasavvur edilir.

Araştırmalar

İslâm dünyasında gerçekleştirilen bilimsel faaliyetlere dair ilk akademik çalışmalar 18. yüzyılda bilim tarihinin bir disiplin olarak kurulmasına kadar geri gider. Benzer şekilde İslâm dünyasındaki tercüme hareketleri de 19. yüzyılda yoğun bir şekilde araştırma konusu olur. Konu hakkında ilk ayrıntılı incelemeleri Moritz Steinschneider (1816-1907) kaleme alır. Özellikle Steinschneider, Grekçeden Arapçaya çevirilerin yanı sıra Hintlilerin ve Yahûdîlerin İslâm bilim tarihine katkıları da dâhil pek çok meseleyi inceler (Steinschneider, 1864, 118-201; a.mlf., 1870, 325-392; a.mlf., 1871, 340-375; a.mlf., 1899, 428-434, 434-440; a.mlf., 1897; a.mlf., 1902). Onun bu alana dair geniş kapsamlı çalışmaları konuyla alakalı telifler silsilesinin ilkleri arasında yer alır.

Moritz Steinschneider'den sonra Max Meyerhof'un (1874-1945) erken dönem İslâm tıp ve tercüme faaliyetlerine dair telif ettiği eserler de temel referans çalışmaları arasındadır (Meyerhof, 1926, 685-724; a.mlf., 1937, 17-29; a.mlf., 1931, 311-355; a.mlf., 1940, 37-100). Özellikle Huneyn'in *Risâletü Huneyn b. İshak ilâ Âlî b. Yahyâ* adlı eserinde İslâm dünyasında mütercim olarak zikredilen kişiler hakkında sunduğu bilgiler başta George Sarton (1884-1956), Fuat Sezgin (1924-2018) ve Manfred Ullmann gibi İslâm bilim tarihinin önemli araştırmacıları tarafından çoğunlukla herhangi bir incelemeye tâbi tutulmadan kabul görür (Sarton, 1927-1931; Sezgin, 1967-2015; Ullmann, 1970). Fakat onun ileri sürdüğü mâlûmattan bir kısmı hatalıdır. Misal olarak İbn Şahda el-Kerhî gibi ele aldığı kişilerden bazıları, ileri sürdüğü düşüncelerin aksine ya Emevîler döneminde ya da Abbâsîler'in ilk yıllarında yaşar.

De Lacy O'Leary'nin (1872-1957) hem *Arabic Thought and its Place in History* hem de *How Greek Science Passed to the Arabs* adlı eserleri erken dönem çeviri faaliyetine dair değerli yorumlar sunar (O'Leary, 1922; a.mlf., 1951). Fakat bununla birlikte Beytülhikme'nin ilk defa Me'mûn tarafından kurulduğu iddiasını ortaya atar. Sonrasında bu iddiası araştırılmadan başta Meyerhof olmak üzere pek çok modern araştırmacı tarafından kabul görür.

Fuat Sezgin'in *Geschichte des Arabischen Schrifttums* adlı eseri erken dönem İslâm bilim geleneğinin serencamı hakkında değerli bilgiler sunar (Sezgin, 1967-2015). Yazar özellikle mütercim Huneyn b. İshak öncesi çevirileri göstermek için pek çok yazmayı inceler. Çeviri faaliyetinin Emevîler'den itibaren başladığını ortaya koymak için başta Hâlid b. Yezîd olmak üzere Hermes, Apollonius, Câbir b. Hayyân (öl. 200/815), Mâşâallah b. Eserî (öl. 200/815) ve Ebû Ma'sher el-Belhî (öl. 272/886) gibi değerli simaları ayrıntılı bir biçimde araştırır. Ayrıca Hâlid ve Câbir gibi erken dönem simaların ürettikleri telif eserlerden günümüze ulaşanlar varsa onları da aktarıp metinde geçen antik filozof ve bilim adamlarına dair hemen hemen bütün alıntılarını kitap olarak çevrildiğini ileri sürer. Onun genel olarak eksik kaldığı kısım burasıdır. Zira telif-tercüme meselesini fark edememesi bütün eserlerin çevrildiği düşüncesini doğurur. Böyle bir tavra bürünmesindeki temel etken ise Paul Kraus (1904-1944), Julius Ruska (1867-1949) ve Manfred Ullmann gibi erken dönem İslâm bilim tarihine dair araştırmalarda bulunan yazarların Emevîler dönemindeki bilimsel geleneğe karşı sergiledikleri menfi tutumdur. Sezgin ayrıca Meyerhof hakkında belirtildiği gibi

mütercimlere veyâhut bilim adamlarına dair derinlemesine bir araştırma gerçekleştirmediği kısımlarda bazen hatalı yorumlarda bulunur.

David Pingree (1933-2005), Emevîler'in son dönemlerine ve Me'mûn öncesi Abbâsîler'e dair astronomi, astroloji ve matematik sahasında çok değerli çalışmalar kaleme alır (Pingree, 1963, 229-246; a.mlf., 1968, 97-125; a.mlf., 1970, 103-123; a.mlf., 1973, 273-281; a.mlf., 1975, 5-14; a.mlf., 1989, 227-239; a.mlf., 1977, 8-12; a.mlf., 1973, 32-43; a.mlf., 1976, 141-195; a.mlf., 1997; a.mlf., 2001, 3-37; Kennedy - Pingree, 1971). Bahis konusu alanların Grek, Fars ve Hint bilim gelenekleri üzerinden İslâm dünyasına intikali meselesini derinlemesine inceler. Başta Mâşâallah b. Eserî ve Ya'kûb b. Târik (öl. 180/796) olmak üzere Mansûr dönemi astrologlarının telif ettikleri eserleri ayrıntılı olarak araştırır ve onların nakilde bulundukları antik bilim adamlarını ve onların eserlerini de zikreder.

Manfred Ullmann da erken döneme dair değerli çalışmalar kaleme alır. Fakat Emevîler'e dair sunulan bilgilere ve o döneme ait olduğu düşünülen günümüze ulaşmış yazmalara ihtiyatla yaklaşır (Ullmann, 1970; a.mlf., 1972; a.mlf., 2016). Bu tutum onun bazen hatalı varsayımlar ortaya koymasına neden olur. Misal olarak Hâlid b. Yezîd'e dair kaleme aldığı makalesinde tüm rivayetleri incelemeyen sadece kendi argümanına uygun nakiller üzerinde durup tarihî bir şahsiyet olmadığı iddiasını ileri sürer (Ullmann, 1978, 181-218). Sezgin onun bu tutumunun farkında olarak eleştiride bulunur. Nitekim George Saliba da Hâlid'in günümüze ulaşan yazmasını değerlendirerek çalışmanın ona ait olduğunu ortaya koyar (Sezgin, 1967-2015; Saliba, 2017, 220-233).

Dimitri Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür* adlı çalışmasında Ullmann'ın iddiası üzerinden Hâlid'i tarihî şahsiyet olarak görmez ve onun Grekçe çevirilerinin de hayal ürünü olduğunu ileri sürer. Dolayısıyla o, Grekçe çevirilerin Abbâsîler'de başladığını iddia eder. Emevîler'deki çeviri faaliyetlerine dair derinlemesine incelemede bulunmaz. Bu durum bilimsel sürekliliğin göz ardı edilmesi anlamına gelir ve hatalı yorumlarda bulunmasına neden olur. Nitekim ilk çevirinin Abbâsî İhtilali sırasında ideolojik saikle yapıldığını varsayar. Bermekîler'in çeviri ve telif çalışmalarını saray için gerçekleştirdiklerini düşünerek Beytülhikme'nin ilk andan itibaren saray kütüphanesi olduğunu ileri sürer. Bu yaklaşımını Van Bladel ile *The Encyclopaedia of Islam*'ın

üçüncü edisyonuna yazdıkları madde ile de devam ettirir (Gutas, 2015; Gutas - Van Bladel, Erişim Tarihi 4 Haziran 2022).

Son olarak Batı literatüründen konumuzla alakalı George Saliba'nın *İslam Bilimi ve Avrupa Rönesansının Oluşumu* adıyla Türkçeye tercüme edilmiş eserinden bahsetmek yerinde olacaktır. Saliba, ilk olarak İslâm dünyasında çeviri faaliyetinin oluşumuna dair modern çalışmalardaki varsayımların eleştirisi üzerine yoğunlaşır. Bu varsayımların her birinin eksik yönlerini vurguladıktan sonra İslâm dünyasında bilimsel gelişimi, Emevîler döneminde divanların Arapçaya çevrilmesiyle başlatır. Ona göre gayrimüslim kâtipler bu sayede Müslüman rakiplerini geçmek için alanıyla alakalı daha değerli çalışmaları öğrenmeye koyulur. Böylece Abbâsîler döneminde Huneyn b. İshak, Cibrâil b. Buhtîşû' (öl. 213/828) gibi simalar yetişir (Saliba, 2015). Onun bu teorisinde kısmen haklılık payı bulunsa da babaları kâtip soyundan gelmeyen simaları Abbâsîler döneminin yansıması olarak göstermesi oldukça problemlidir. Divanlarda çeviriler gerçekleştirilse de gayrimüslim kâtiplerin çalışmalarına devam ettikleri görülür. Ayrıca Emevîler dönemindeki kâtiplerin antik bilimlere dair ilgilendikleri alanları ele almaması da çalışmasının eksik taraflarını oluşturur. Hâlbuki onun vurguladığı antik bilimlerdeki alanlar, İslâm'ın ilk anlarından itibaren kendisini geliştirmek isteyen kâtipler için öğrenilmesi mecburi bilgilerden oluşmaktadır.

Türkçe literatürde de Hilmi Ziya Ülken'in (1901-1974) *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, isimli çalışması dünya medeniyetlerindeki gelişmeleri çeviri faaliyeti ve kültürel etkileşim temelli ele alır. Eser ilk olarak 1935 yılında basılır ve dönemine nazaran Me'mûn öncesi çeviri faaliyetiyle alakalı Batı literatürünün takibini iyi yaptığı anlaşılır (Ülken, 2020). Fakat tabakât literatürünün onlar üzerindeki eksik veyâhut yanlış yönlendirmesinin yansımaları Ülken'de de görülür.

Mustafa Demirci'nin *Beytü'l-Hikme: Kuruluşu, İşleyişi ve Etkileri* yazarın yüksek lisans çalışmasının basılı halidir. Yazar, Beytülhikme'nin Hârûnürreşîd döneminde kurulduğunu belirtir. Bu noktada değerli fikirler sunan yazar, çeviri faaliyetlerinin nasıl oluşum sergilediği hususunda da varsayımlarda bulunur (Demirci, 2016). Fakat çalışmasında bazı mütercimler tabakât merkezli okumanın verdiği problemden dolayı hatalı bir şekilde ele alınır. Benzer şekilde yakın zamanda Türkçeye tercüme edilen Bahrom Abduhalimov'un *Beytü'l-Hikme ve Orta Asya'lı Alimlerin Bağdat'taki İlmi*

Faaliyetleri (IX.-XI. yy) çalışmasında da aynı hataların devam ettiği görülür (Abduhalimov, 2021). Yüksel Kanar'ın *Abbâsî Devrimi, Bağdat ve Beytü'l-Hikme*'si ise derleme bir eserdir ve konumuzla alakalı herhangi bir yenilik sunmaz (Kanar, 2017).

Türkçe literatürde Gutas'ın fikirleri üzerine çalışmalarını inşa eden araştırmacılar da vardır. Ahmet Yasin Tomakin'in *Abbâsîler Döneminde İlmî Hayatta Süryânîler (132-656/750-1258)* (Tomakin, 2017) adlı doktora tezi, İbrahim Halil Üçer'in *İslâm Felsefesi: Tarih ve Problemler* adlı eserde kaleme aldığı “Antik-Helenistik Birikimin İslâm Dünyasına İntikali: Aristotelesçi Felsefenin Üç Büyük Dönüşümü” isimli kitap bölümü (Üçer, 2017, 70-81) ve Gürkan Dağbaşı'nın kaleme aldığı “Abbâsî Dönemi Çeviri Faaliyetleri” (Dağbaşı, 2013, 177-187) makalesi bunlar arasında zikredilebilecek çalışmalardır.

BÖLÜM 1: ANTİK BİLİM ÖĞRENİM MERKEZLERİNİN İSLÂM COĞRAFYASINA DAHİL OLDUĞU DÖNEMDEKİ DURUMLARI

Çeviri faaliyetleri, içerisinde pek çok faktörü barındıran bir yapıdır. Bu yapı kendi içerisinde temelde iki etkeni, yani çevirinin oluşmasına zemin hazırlayan ortamı ve tercümeyle duyulan alakayı barındırır. Çeviriye duyulan ilginin oluşmasına zemin hazırlayan ortam Hulefâ-yi Râşidîn (11-40/632-661) dönemindeki fetih hareketleriyle birlikte ortaya çıkmıştır. Hz. Ebû Bekir, Şam ve Fars merkezli fetih adımı başlatmış, Hz. Ömer bu fütûhatı devam ettirip geç antik dönemin iki önemli devletinden biri olan Sâsânîleri tarihten silmiş ve Bizans'ı Akdeniz'in doğu ve güney kısmından uzaklaştırmıştır. Hz. Osman ise Orta Asya'yı İslâm topraklarına katmaya gayret etmiştir (Taberî, 1967). Böylelikle Müslümanlar, gerçekleştirilen askerî faaliyetler neticesinde başta İskenderiye, Şam ve Medâin olmak üzere antik dünyanın önemli bilim ve kültür merkezlerini hâkimiyetleri altına almışlardır.

Hulefâ-yi Râşidîn dönemindeki fetihlerle ele geçirilen antik dünyanın bilim merkezleri Helenistik etkiyle beraber en genel manada üç bilimsel geleneğe sahipti. Bunlar: Grek geleneği, Keldânî, Bâbil ve Fars geleneği, son olarak da Hint geleneğiydi. Bu üç gelenek İslâm'ın yayılması sırasında başta Şam bölgesi olmak üzere Medâin ve Horasan bölgesindeki okullarda birbirine mündemiç bir şekilde faaliyet gösteriyordu (Endress, 1987, 2/412-415).

Fetih hareketleri sonrasında çeviri faaliyetine zemin hazırlayan bilimsel ortamın daha iyi anlaşılabilmesi için okulların İslâm topraklarına katıldığı zamanki durumunu incelemek elzem bir adımdır. Bu noktada üç ana bilim geleneğinden Grek biliminin temsilcisi ve antik dönem bilim faaliyetlerinin oldukça canlı bir mekânı olan İskenderiye Okulu'ndan başlamak yerinde olacaktır.

1.1. İskenderiye Okulu

İskenderiye, MÖ 332 yılında kurulduğu andan itibaren antik bilimlere katkısıyla ön plana çıkar. Antik dönemin en önemli anatomistleri Herofilus (MÖ 335-280) ve Erasistratus (MÖ 304-250) ile Galen (öl. 200 [?]) burada öğrenim görür. Sonraki dönemlerde Hristiyanlığın etkisiyle eğitim faaliyeti zayıflar. Atina Okulu'nun 529 yılında Bizans İmparatoru Jüstinyanus (527-565) tarafından kapatılmasıyla beraber

buradaki filozoflardan bir kısmı Cündîşâpûr'a bir kısmı ise İskenderiye'ye gelir. Onların şehre gelmesiyle öğrenim merkezi tekrardan canlanır. Bu öğrenim merkezi, faaliyetine devam ettiği sırada Hz. Ömer'in halifeliğinde 21'de (642) İskenderiye fethedilir (Pormann, 2010, 419-441; Arıcı, 2016, 728-731; Kayacık, 2018, 92-93). Şehir fethedildiği sırada da okulda Aeginalı² Paul (öl. 7. yüzyılın ikinci yarısı), Ahron (öl. [?]), İskenderiyeli John (öl. 7. yüzyıl), Ebcer (öl. 7. yüzyıl), Rhetorius (öl. 7. yüzyıl) ve Marianus'un (öl. 7. yüzyıl) ilmî çalışmalarını sürdürdükleri düşünülür. Buna binaen zikredilen bilim adamlarının da ağırlıklı olarak hekimlerden oluştuğu görülür.

Aeginalı Paul, tıp sahasında dönemin önemli simalarından birisiydi. Kendisi kadın doğum uzmanıydı (Nedîm, 2009, 2/1, 285; Kıftî, ts., 2/354). Paul, İskenderiye'nin fethinden sonra okulda ilmî faaliyetlerine devam etti (Kıftî, ts., 2/354).³ Kendisi fetih hareketleri sırasında İskenderiye'de bulunmasının yanı sıra çok gezen birisiydi (Pormann, 2004, 6). Onun çok gezmesinin sebebi tedaviye muhtaç Müslümanların dönemin bilinen doktorlarına tedavi olma isteğinden kaynaklanıyordu (Belâzürî, 1996, 8/92; İbnü'l-Cevzî, 1992, 5/264). Paul, *Künnâş-ı Süreyyâ*,⁴ *Kitâb fî İleli'n-Nisâ, Makâle fî Tedbîri's-Sabiyy ve İlâcihi* adlı eserleri telif etti (Nedîm, 2009, 2/1, 285). Kitaplarından *Künnâş-ı Süreyyâ*'da koruyucu hekimlik, humma, insan vücudundaki her türlü hastalığa dair pek çok konuda bilgi bulunur. Eserde Galen, Oribasius (öl. 403), Amidalı Atius (öl. 6. yüzyıl) ve Trallesli İskender (öl. 605) gibi pek çok hekime ait alıntılar da mevcuttur.⁵ Onun çalışmaları ilerleyen yüzyıllarda İslâm coğrafyasında büyük ilgi görür ve bu dönemde yetişmiş hekimler tarafından sıklıkla kullanılır (Ullmann, 1970, 87; Pormann, 2004, 47-122).

İskenderiye Okulu'nda bulunan ve bu dönemde yaşadığı öne sürülen bir diğer sima da Ahron'dur (Kıftî, ts., 1/106; Ullmann, 1970, 87-88). Aslında kendisinin tam olarak ne zaman yaşadığı bilinmez (Şenel - Öztürk, 2018). Kaynaklarda onun *Künnâş* adlı

² Aegina, günümüzde Yunanistan'a bağlı bir Ege adasıdır.

³ Birincil kaynaklarda zikredilmese de bazı modern araştırmacılar Emevîler döneminin ilk zamanlarına kadar hayatta olduğunu varsayar (O'Leary, 1951, 35). Modern dönem araştırmacılarından bazıları ise net bir zaman belirtmeyip yedinci yüzyılda yaşadığını zikreder (Pormann, 2004, 6). Birincil kaynakların sunduğu veriler ve modern araştırmacıların incelemeleri Paul'un İslâm'ın ilk zamanlarında hayatta olduğunu ortaya koyar.

⁴ Nedîm, eserin tercümesinin Huneyn b. İshak tarafından gerçekleştirildiğini aktarır (Nedîm, 2009, 2/1, 285).

⁵ Paul'un nakilde bulunduğu diğer antik dönem yazarları için (bk. Ullmann, 1970).

eserinden bahsedilir ve bu çalışma İslâm dünyasında Arapçaya çevrilen en eski tıp eseridir (Kıftî, ts., 1/106, 2/434).

Ele alınan dönemin bir diğer tabibi İskenderiyeli John, Müslümanlar tarafından gerçekleştirilen fetihten sonra burada kaldı, Galen'in eserlerini felsefî kavramları da içerecek bir biçimde yorumladı ve bunun yanında Hipokrat (öl. MÖ 375 [?]) ve Galen'in eserlerini özetledi (Pormann - Savage-Smith, 2007, 13; Prioreschi, 2004, 85).⁶ Tabip Ebcer de fetih sırasında okuldaki ve burada doktorluk vazifesini ifa ediyordu.⁷

Bu bilim adamlarına ilave olarak okuldaki bir diğer kişi Astrolog Rhetorius'tu. Kendisi yedinci asrın ilk çeyreğinde okulda bulunuyordu. Kısa bir zaman sonra gerçekleşen fetihlerde de buradaydı (Pingree, 2001, 12; Şenel, 2021, 36).

İskenderiye Okulu'nda tespit edilebilen son kişi simya alanına vukûfiyetiyle bilinen Marianus'tur. O da İskenderiye Müslümanlara geçtiği sırada okulda eğitim görüyordu (Hassan, 2009, 42; Kârî, 1986, 196; Şenel, 2021, 36-38). Daha sonra zikredileceği gibi kendisi ileriki yaşlarında Hâlid b. Yezîd'in gerçekleştirdiği çeviri faaliyetlerine destek vermesiyle ön plana çıktı.

Yukarıda yer verilen bilgilerden anlaşılacağı üzere İslâm fetihleri devam ederken İskenderiye'de tıp, astronomi, astroloji ve simya sahasında yapılan çalışmalar ön planda yer alıyordu.⁸ Okul programında kuruluşundan itibaren felsefe, matematik ilimler

⁶ Cevâmîu'l-İskenderîniyyîn olarak da isimlendirilen Galen'in özetlerinin çevrilmiş olan on altı eseri hem geç dönem İskenderiye Okulu'nu etkilemiş hem de sonrasında İslâm dünyasını tesiri altına almıştır (bk. Pormann - Savage-Smith, 2007, 13-15).

⁷ İbn Ebû Üsaybia, İskenderiye fethedildiğinde Abdülmelik b. Ebcer el-Kinânî'nin de bu okulda bulunduğunu ileri sürer ki bu hatalı olmalıdır. Hatta o, bu kişinin Ömer b. Abdülazîz'in valiliği 87-93 (706-712) dönemine kadar yaşadığını belirtir. Fakat zaman olarak bu mümkün görünmez. Onun bu hataya düşmesinin sebebi Kûfe'de de aktif faaliyette bulunan hem tıp hem de hadis ile ilgilenen İbn Ebcer ailesinin benzer bir isme sahip olmasıdır. Kaynaklar bu ailenin Hz. Peygamber zamanından itibaren cerrahi müdahalelerde bulunduğunu aktarır. Bu karışıklıklar İbn Ebcer ve İbn Abhur isimlerinin harf benzerliklerinden de kaynaklanmış olabilir. İbn Ebcer'in Hz. Peygamber döneminde Müslüman olduğu, bu ailede yetişen doktorların daha çok Kûfe'de aktif oldukları görülür. İbn Abhur'un ise İskenderiye Okulu'nda bulunduğu ve ilerleyen süreçte oğlunun Ömer b. Abdülazîz ile münasebet kurup bu sırada da Müslüman olduğu vurgulanabilir. İbn Ebû Üsaybia, Abdülmelik'i ele aldığı sayfadan bir öncesinde Hz. Peygamber dönemindeki tabip İbn Ebû Rimse et-Temimî ile alakalı İbn Ebcer'in de aralarında bulunduğu bir bilgi nakleder. Muhtemelen o, bu kişilerin farklı olduğunun bilincindedir. Fakat her halükârda İbn Ebû Üsaybia, Abdülmelik b. Ebcer'in Ömer b. Abdülazîz ile karşılaşma ihtimali hakkında verdiği bilgide hatalı görünür. Bilgilerin karşılaştırması için (bk. Tayâlisî, 1999, 2/639; İbn Ebû Şeybe, 2009; Fesevî, 1981; Belâzürî, 1996, 8/22; Vekî', 1947, 2/411; Taberî, 1967, 2/653, 5/183, 6/156, 6/239; İbn Cülcül, 1985, 59; Sâid el-Endelüsî, 1912, 48; İbn Ebû Üsaybia, ts., 170-171). Fuat Sezgin ise bu ailenin eski fertlerinden birinin İskenderiye'de okumuş olabileceğini ileri sürer (Sezgin, 1967-2015, 3/205-206).

⁸ Fetihler devam ederken İskenderiye'de eğitimlerin verildiği kurumlar: Müzeler, akademiler, tıp ve felsefenin bir arada verildiği bunun yanında kütüphanelerin de içinde bulunduğu tıp-felsefe okullarıdır.

(quadrivium)⁹ ve tıp vardı. Astroloji ve okült ilimler (simya, büyü kitapları) ise beşinci yüzyıldan itibaren okul müfredatına girdi. İskenderiyeli Stephanus, 616 yılında İstanbul'a gidene kadar bir disiplin olarak felsefe eğitimi sürdü. Bu tarihe kadar felsefe öğretiminde bulunan pagan filozoflar ile Hristiyanların çekişmesi kesintisiz devam etti (Endress, 1987, 402-407; Pormann, 2010, 424-425; Peters, 2017, 65; Rudolph, 2017, 29-42).

İskenderiyelilerin ne tür bir müfredata sahip olduğu ele alınması gereken bir husustur. Modern araştırmacılara göre Atina Okulu'yla İskenderiye Okulu bazı ufak tefek farklılıklar barındırsa da aynı müfredata sahipti. Okul müfredatındaki matematik bilimlerde; aritmetikte Nikomakhos (öl. 120) ve Diofantus (öl. 410 [?]), müzikte Aristoksenus (öl. MÖ 4. ve 3. yüzyıl), geometride Öklid (öl. MÖ 3. yüzyıl), astrolojiyle birleşik astronomide Batlamyus (öl. 168 [?]),¹⁰ Theodosius (öl. MÖ 100) ve Paulus'un (MS 4. yüzyıl) eserleri okutuldu. Bu öğretim programının yanında felsefede Platon ön plandaydı, başlangıç seviyesinde Aristoteles'in mantık eserleri okutuluyordu. Platon felsefesi ise müfredatın son aşamasında yani daha ileri bir seviyede verilirdi (Westerink, 1971, 19-21; Endress, 1987, 2/405; Pormann, 2010, 425-429).¹¹

İskenderiye Okulu'nun son filozofu olarak gösterilen Stephanus'un 616'da İstanbul'a gitmesiyle felsefenin İskenderiye Okulu'nda artık okutulmadığı düşünülür. Fakat bu durum felsefi düşüncenin tamamen bu topraklardan kalkmış olabileceği anlamına gelmez. Çünkü okulda felsefe doğrudan okutulmasa da şehir fethedildiği zamanlarda tıp, felsefe ile etkileşim hâlindeydi. Bilindiği üzere Galen'in yaşadığı dönemde tıp ile felsefenin etkileşimi giderek artar ve bizzat kendisi döneminin önde gelen Aristotelesçi, Platoncu, Stoacı ve Epikürcü öğretileri tartıştığı eserler kaleme alır. Hatta o, felsefede Platon'u, tıp alanında da Hipokrat'ı otorite kabul eder. Bununla ilgili görüşlerini, *Kitâbü Ârâi İbukrât ve Felâtun (De Placitis Hippocratis et Platonis)* adlı eserinde kaleme alır. Galen'den sonra tıp, iyice felsefeyle ilintili bir yapıya bürünür ve tabipler, mantık derslerine girmeye başlar. Bunun en bariz göstergelerinden birisi de okulda giderek

Bu eğitim kurumlarının haricinde ele aldığımız dönemde İskenderiye Kütüphanesi mevcut değildi (Pormann - Savage-Smith, 2007, 13).

⁹ Aritmetik, geometri, astronomi ve müziğe dair alanları kapsar.

¹⁰ Yedinci asırdan itibaren Batlamyus'un öğretilerinde uygulamalı astroloji ön plana çıkar, teorik zemin ise geri plana itilir (Endress, 1987, 2/405).

¹¹ Platon felsefesi müfredatın son aşamasında yani daha ileri bir seviyede verilir. Zikredilmiş olan disiplinler tıp müfredatında da yer alır. Ancak bazı disiplinler sadece matematik ve astronomi ile bağlantılı olup felsefe ile bir bağı bulunmaz (Endress, 1987, 2/405).

artan filozof-hekimlerdir. Kuşkusuz filozof-hekim tabiri Galen ile oluşmaya başlar, fakat karakteristik özelliklerini geç antik İskenderiye'den alır. Geç antik dönem İskenderiyesi'nde oluşan bu özellik, sonrasında İslâm tıp geleneğinin şekillenmesine yardımcı olur (İbn Rıdvan, 1984, 28; Pormann - Savage-Smith, 2007, 12; Pormann, 2010, 421, 425-429; Rudolph, 2017, 48-49).¹²

¹² Konu hakkında yakın zamanda Aileen R. Das'a ait *Galenos ve Platon'un Timaios'unun İslam Düşüncesindeki Alımlanışı* isimli eser tercüme edildi (Das, 2022).

Tablo 1: Altıncı ve Yedinci Yüzyıllarda İskenderiye Okulu’nun Müfredatı

Altıncı ve Yedinci Yüzyıllarda İskenderiye Okulu’nun Müfredatı	
Hazırlık (Giriş) Dersleri	Ana Dersler
1-a) İsteğe bağlı Dersler: Dil ve Gramer	2-a) Mantık Kitapları:
Kitaplar: Yeni başlayanlar herhangi öz bir kitaptan çalışabilir. Bu aşamada derin dilbilimsel çalışmalar tavsiye edilmez.	Porphyrios (öl. 304): <i>İsâgûcî</i> (Eisagoge)
1-b) Zorunlu Dersler: Mantık (kitaplar ana dersler altında belirtilmiştir), Aritmetik, Sayılar, Ölçüm, Geometri, Astroloji ile birleşik Astronomi, İlaçların Bileşimi, Etik	Aristoteles (öl. MÖ 322): <i>Kitâbü'l-Makûlât</i> (Categories), <i>Kitâbü'l-İbâre</i> (Peri Hermenias), <i>Anâlûtîkâ el-Ûlâ</i> (Analytica Priora), <i>Anâlûtîkâ es-Sânî</i> (Analytica Posteriora)
Kitaplar:	2-b) Tıp Kitapları:
Aristoksenus (öl. MÖ 4. ve 3. yüzyıl): <i>Elementa Harmonica</i>	Hipokrat (öl. MÖ 375): <i>Kitâbü'l-Fusûl</i> (Aphorismi), <i>Takdîmetü'l-Ma'rife</i> (Prognostica), <i>Tedbirü'l-Emrâzi'l-Hadde</i> (De Diaeta Acutorum), <i>Kitâbü'l-Ehviyye ve'l-Miyâh ve'l-Büldân</i> (De Aere, Aquis et locis)
Diophantus (öl. 410 [?]): <i>Sînâ'atü'l-Cebr</i> (Arithmetica)	Dioskorides (öl. MÖ 1. yüzyıl): <i>Kitâbü'l-Haşâiş</i> (Materia Medica)
Nicomachus (öl. 120): <i>Kitâbü'l-Medhâl fi'l-Hisâb</i> (Arithmetike Eisagoge)	Galen’in on altı Kitabı art arda yedi aşamada okutulur:
Öklid (öl. 3. yüzyıl): <i>Usûlü'l-Hendese</i> (Elements)	1. Aşama: <i>Kitâb fi'l-Firak</i> (De Sectis), <i>Kitâb fi's-Sînâati't-Tibbiyye</i> (Ars Medica), <i>Kitâb fi'n-Nabz ilâ Tûsern ve ilâ Sâiri'l-Müteallimîn</i> (De Pulsibus ad Tirones), <i>Kitâb ilâ Ağlûkin</i> (Ad Glauconem de Methodo Medendi)
Batlamyus: <i>Zîc</i> (Manuel Tables), <i>Kitâbü'l-Erbâa</i> (Tetrabiblos) (Apollonius’un Conics ve Batlamyus’un Almagest’isi bu seviyede önerilmez.)	2. Aşama: <i>Kitâb fi'l-Ustûksât alâ Ra'yi Bukrât</i> (De Elementis ex Hippocrate), <i>Kitâb fi'l-Mizâc</i> (De Temperamentis), <i>Kitâb fi'l-Kuvâ et-Tabîyye</i> (De Facultatibus Naturalibus), <i>Kitâb fi't-Teşrih li'l-Müteallimîn</i> (De Anatomicis Administrationibus)
Theodosius (öl. MÖ 100): <i>Kitâbü'l-Üker</i> (Sphaerica)	3. Aşama: <i>Kitâb fi'l-İlel ve'l-Arâz</i> (De Morborum Causis et Symptomatibus)
Paulus (öl. MS 400): <i>Elementa Apotelesmatica</i>	4. Aşama: <i>Kitâb fi Taarrufi İlel el-A'dâ el-Bâtine</i> (De Locis Affectis), <i>Kitâb fi'n-Nabz</i> (De Pulsibus)
Galen (öl. 200 [?]): <i>Kitâb fi Hileti'l-Bür</i> (Methodus Medendi), <i>Kitâbü Terkîbi'l-Edviye</i> (De Compositione Medicamentorum per Genera, De Compositione Medicamentorum Secundum Locos)	5. Aşama: <i>Kitâb fi Esnâfi'l-Humeyyât</i> (De Differentiis Febrium), <i>Kitâb fi'l-Buhrân</i> (De Crisibus), <i>Kitâb fi Eyyâmi'l-Buhrân</i> (De Diebus Decretoriis)
Dioskorides (öl. MÖ 1. yüzyıl): <i>Kitâbü'l-Haşâiş</i> (Materia Medica)	6. Aşama: <i>Kitâb fi Hileti'l-Bür</i> (Methodus Medendi)
	7. Aşama: <i>Kitâb fi Hıfzı's-Sıhha</i> (Desanitate Tuenda)

Kaynak: (İbn Rıdvan, 1984; Westerink, 1971; Iskandar, 1976; Endress, 1987, 2/405; Pormann, 2010, 425-429)

1.2. Kınnesrîn Okulu

İskenderiye Okulu'yla yakın temasta sayılabilecek Şam bölgesindeki Kınnesrîn Okulu'nda¹³ Süryânîler'in ilmî faaliyetlerde etkin oldukları göze çarpar. Onların faaliyetlerinde Grek bilimi hâkimdir. Genel olarak Süryânîler'in öğrenim gördüğü okullarda milâdî üçüncü ve dördüncü yüzyıllarda Platon, Aristoteles, Stoacı felsefe ve diğer bilimler Grekçe üzerinden okutulmaktaydı. Fakat ilerleyen süreçte Süryânîler'in genelinin Hristiyanlığa geçişiyle birlikte pagan öğrenimine karşı ön yargı oluşmaya başladı. Bu durum öğrenim yerlerinin azalmasına ve felsefeye karşı olumsuz bir tutumun ortaya çıkmasına neden oldu. Her iki sebep de bilimsel faaliyetlerin Grekçe üzerinden öğrenimini zayıflattı. Süryânî bilginler Grekçenin etkisini yitirmek üzere olduğunu fark etti. Böylece onlar altıncı yüzyıldan itibaren felsefe ve tıp gibi alanları Süryânîceye çevirdi (Brock, 1982, 17-34; Endress, 1987, 407-411; Öztürk, 2012, 82). Altıncı asra geldiğimizde Re'sül'aynî Sergius (öl. 536) ve Proba karşımıza çıkar. Her iki sima da Süryânîler'in Grek bilim geleneğini Süryânîceye alımlamaya başlamasında önemli rol oynar. Bu kişilerden sonra karşımıza Emevîler'in başlarında ölen Severe Seboht çıkar. Dolayısıyla burada Sergius ve Proba'nın çalışmaları hakkında özet bir bilgi aktarmak gerekir. Sergius, başta Galenik tıp olmak üzere pek çok eseri Grekçeden Süryânîceye tercüme eder. Aristoteles felsefesine dair de Süryânîce eserler kaleme alır (Endress, 1987, 2/408-409). Proba ise (öl. 6. yüzyılın ikinci yarısı), *Îsâgûcî*, *Önrmeler* ve *Birinci Analitikler* üzerine Süryânîce yorumlar kaleme alır. Proba'nın yorumları altıncı yüzyıl İskenderiyeli filozoflarla paralellik gösterir. Onun bu benzerliği Grek bilimi ve Aristoteles mantığının (İskenderiye müfredatının da etkisiyle) Süryânîce olarak alımlanmaya başladığını göstermesi açısından ehemmiyetlidir (Rudolph, 2017, 54-57; Brock, Erişim Tarihi 27 Aralık 2020a; a.mlf., Erişim Tarihi 27 Aralık 2020b).

Müslümanlar yedinci yüzyıldan itibaren bu coğrafyayı yönetmeye başladıklarında bölgenin bilim dili Süryânîceydi. Müslümanların Şam bölgesini İslâm topraklarına

¹³ Kınnesrîn Okulu, günümüzde Suriye ve Türkiye sınırındaki Karkamış civarındadır (Akalin - Duygu, 2017, 26).

kattığı sırada Kınnesrîn Okulu'ndaki Süryânî bilginlerin bilimsel faaliyetlerini ele almak, antik bilimlerin hangi dallarıyla ilgilendikleri ve Emevîler'in sonlarına kadar gerçekleştirdikleri çeviri ve telif faaliyetlerini incelemek bakımından önem arz etmektedir. Bu incelemede ele alınan dönemler göz önünde bulundurularak okulun en aktif siması Severe Seboht'tan (öl. 666-7) başlanacak akabinde onun yetiştirdiği öğrenciler konumuz çerçevesinde değerlendirilecektir.

Severe, filozof, astronom ve matematikçi olarak tanıtılır. 638 yılında Kınnesrîn Okulu'na başpiskopos olarak atanır. 659 yılında da Şam bölgesi valisi Muâviye'nin huzuruna çıkar ve Mârûnîler¹⁴ ile dinî bir münâzara gerçekleştirir. Ölümüne kadar da Kınnesrîn Okulu'nda kalır (Daiber, 2017, 78; Reinink, Erişim Tarihi 22 Aralık 2020).

Severe, Hulefâ-yi Râşidîn ve Emevîler döneminde bilimsel çalışmalarda bulunarak pek çok eser vücuda getirdi. Onun çeviri ve telif boyutunda gerçekleştirdiği bilimsel çalışmaları, felsefe ve astronomi olarak iki kategoride değerlendirilebilir. Felsefeye dair çalışmalarında, 638 yılında Aristoteles'in *Birinci Analitikler*'i üzerine bir risale kaleme alır (Brock, 1993, 14; Hugonnard-Roche, 2007, 286; Daiber, 2017, 79). Onun mantık çalışmaları arasında tarihi net olarak bilinen tek eser budur. Severe, Yonan'a *On Logic* (*Mantık Üzerine*) adında bir mektup yazar.¹⁵ Ayrıca Farslı Paul'un Pehlevîce yorumladığı Aristoteles'in *Önermeler* adlı eserinin yanı sıra yine Paul'un Sâsânî Kralı I. Hüsrev (öl. 579) için Pehlevîce kaleme aldığı mantıkla ilgili muhtasar çalışmayı Süryânîceye çevirir. Felsefeyle ilgili son olarak, *Önermeler* ile alakalı Aitallah ve Yonan'a mektuplar yazar. Anlaşılacağı üzere Severe, Süryânîler'in Grek felsefesine dair klasik anlayışını devam ettirerek Aristoteles'in mantık kitapları üzerine yoğunlaşır (Brock, 1993, 3, 11-13; a.mlf., 1982, 23; Hugonnard-Roche, 2007, 285; a.mlf., 2015, 53-104; Daiber, 2017, 79).

Severe'nin astronomi sahasındaki çalışmalarından bahsedilecek olursa o, Hulefâ-yi Râşidîn döneminin sonlarında 660 tarihinden önce *On the Astrolabe* (*Usturlap Üzerine*)

¹⁴ Mârûnîler, Şam bölgesinde beşinci asrın başlarında ölen Aziz Mârûn'un kabri yakınlarına inşa edilen manastırda toplanmış bir gruptur. 451 yılındaki Kadıköy Konsili'yle Hz. İsa'nın insan ve ilâh tabiatlarının ayrı ayrı birbirine denk olduğu görüşünü kabul ederek, Ortodoks diyofizit anlayışını benimserler. Böylece Doğu kiliselerinin insan ve ilâh tabiatlarının tek bir tabiat şeklinde Hz. İsa'ya tecessüm ettiğini düşünen monofizit inancı kabul etmeyip bölgede müstakil bir kilise oluştururlar. Ayrıca Monoteletistler'in görüşlerine inanarak da Mesih'in bir irade ve enerjiye sahip olduğunu savunurlar (Taşpınar, 2003, 28/71; Çelik, 2010, 38/176; Duygu, 2021, 112-114).

¹⁵ Brock, bazı yazarların hatalı bir şekilde *Retorik* olarak isimlendirdiklerini zikreder (Brock, 1993, 6 [dipnot 26]).

adlı bir küçük bir eser kaleme alır. Eserde usturlabın tanımı ve aleti oluşturan unsurlar tanıtılır. Çalışmanın kaynağını, Batlamyus'un eserleri ve onun *Zîc (Handy Tables)* adlı çalışmasına Theon'un (öl. 6. yüzyıl) gerçekleştirmiş olduğu yorum oluşturur. Eserdeki birçok Grekçe terimi Süryânîceye transkribe eder. Severe ayrıca Emevîler döneminin başlarına tekabül eden 661 yılında on sekiz bölümden oluşan *Discourse on the Constellations (Burçlar Üzerine Söylem)* adlı bir çalışma kaleme alır. Eser astronomiye dair veriler içerir (Hugonnard-Roche, Erişim Tarihi 27 Aralık 2020; Caudano, 2020, 210).

Severe, zikredilen ikinci eserine 665 yılında dokuz bölüm ilave etti. Bunlar Kıbrıslı Papaz Basil'e 662 ile 665 yılları arasında yazdığı mektuplardı. İlgili çalışmasında Batlamyus'un *Zîc*'i ve bunun yanında Theon'un *Zîc*'e yaptığı yorumdan alıntıda bulundu.¹⁶ Ayrıca eserinde Hint ondalık sistemi hakkında mâlûmat aktardı. Fakat rakam olarak Süryânîler'in sayısal değer atfettiği Süryânîce harflerden yararlandı (Folkerts, 2001, 13-14; McMahon, 2007, 1044-1045; Takahashi, 2014, 34; Hugonnard-Roche, Erişim Tarihi 27 Aralık 2020).¹⁷ Bu bilgiler Severe'nin Hint bilim geleneğine vâkıf olduğunu gösterir. Ayrıca felsefede Pehlevîceden çeviriler yapması Fars bilim geleneğiyle de ilgilendiğini ortaya koyar.

Severe özelinde anlaşılabileceği üzere Süryânîler, hem Bizans-Sâsânî sınırlarına yakın yerlerde bulunur hem de ticaret yolu güzergâhında yer almalarından dolayı farklı kültür ve bilim havzalarıyla etkileşime girer. Grek bilimine sıkı sıkıya bağlı olsalar da Severe'nin Hint sayılarından bahsetmesinden ve Pehlevîce mantık eserlerini çevirmesinden de anlaşılabileceği üzere Hint ve Fars bilim gelenekleri ile de etkileşim içerisindeydiler (Endress, 1987, 2/409). Ayrıca İslâm fetihleri zamanında bilim dili Süryânîcedir (Endress, 1987, 2/407; D'ancona, 2018, 21). Bu bilgiler Süryânîler'in Hulefâ-yi Râşidîn dönemi fetih hareketleri sırası ve sonrasında Emevîler dönemini de içine alan zaman dilimine kadar bilimsel faaliyetlerde gelişim gösterdiklerini ortaya koyar. Bu ve benzeri bilimsel faaliyetler, hem Hulefâ-yi Râşidîn ile Emevîler döneminde hem de Abbâsîler devrinde Müslümanların çok çeşitli gelenek havzalarından istifadesine imkân tanıyacaktır.

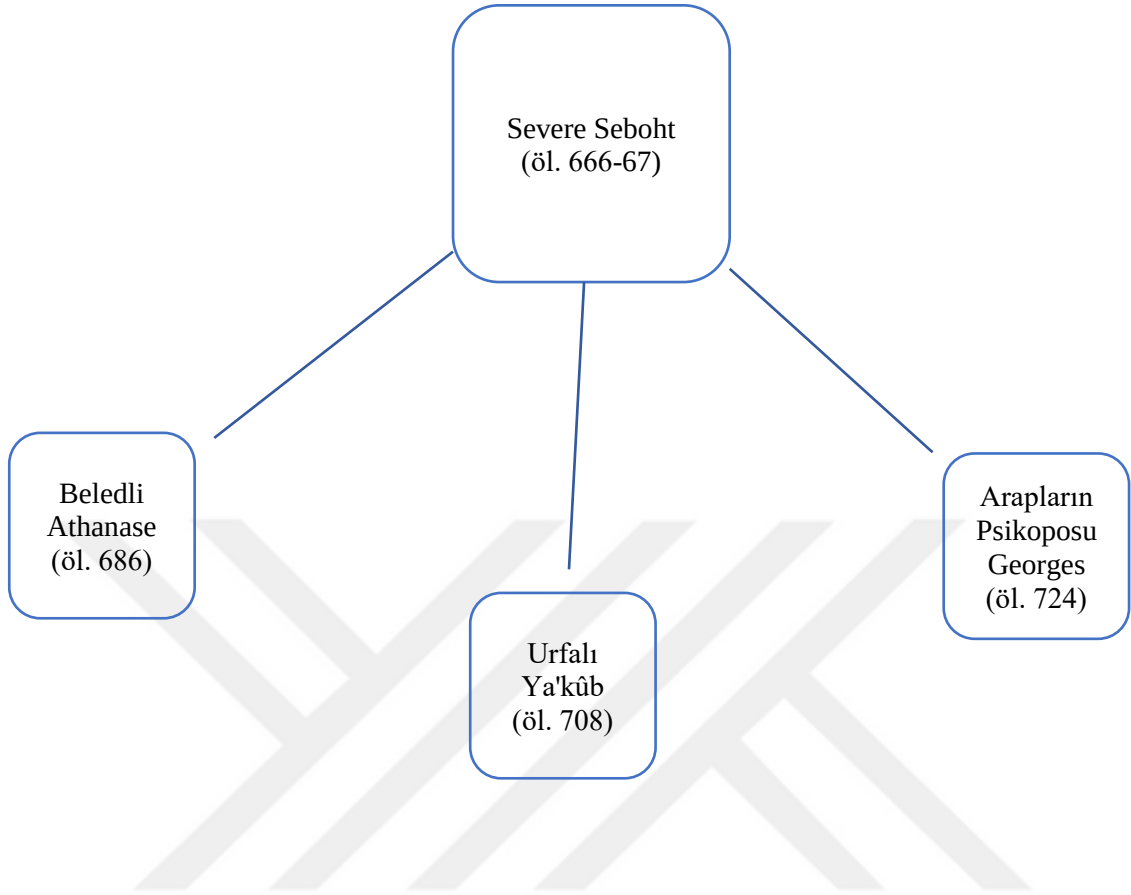
¹⁶ Severe çalışmalarında Ammonius'a ait astronomi eserini de kullanır (Villey, 2015, 105-128).

¹⁷ Antik ve Orta Çağlarda kişiler kullanmış olduğu dildeki harflere sayısal değer atfeder. Örneğin Nedîm, Hint sayılarını Hintlilerin yazı harfleri olarak bize sunar (Nedîm, 2009, 1/1, 42-43).

Severe'nin hayatı ve onun çalışmaları zikredildikten sonra yetiştirdiği ve ilmi faaliyetlere katkı sunan öğrencilerinden bahsedilecektir. Hulefâ-yi Râşidîn ve Emevîler döneminin önde gelen Süryânî ilim adamları Beledli Athanase (öl. 686), Urfalı Ya'kûb (öl. 708) ve Arapların Piskoposu Georges (öl. 724)¹⁸ ondan eğitim alır (Hugonnard-Roche, 2008, 206; Daiber, 2017, 79-83). Bu ilim adamlarından Athanase, Aristoteles mantık külliyyatının pek çok eseriyle ilgilenir. O, hem *Introduction to Logic* (*Mantiğa Giriş*) isimli eser kaleme alır hem de Porphyrios'un (öl. 304) *Îsâgûcî*'sini Süryânîceye çevirir. Athanase, hazırlamış olduğu *Introduction to Logic*'te *Birinci Analitikler* üzerine yoğunlaşır. Ayrıca *Birinci Analitikler*, *İkinci Analitikler* (*Analytica Posteriora*), *Topikler* (*Topika*) ve *Sofistik Deliller*'i (*Sophistici Elenchi*) Süryânîceye çevirir.¹⁹ Fakat bunların hiçbirisi günümüze ulaşmaz (Brock, 1982, 24; a.mlf., 1993, 4-5; King, 2010, 10-11, 19, 37).

¹⁸ Georges, 686 yılında Hristiyan Arap kabilelerine Süryânî Ortodoks piskoposu olarak atandığı için "Arapların Piskoposu" sıfatıyla anılır (Akalin - Duygu, 2017, 143).

¹⁹ Abbâsîler döneminin önemli mütercimlerinden İshak b. Huneyn (öl. 298/910) Athanase'nin *İkinci Analitikler* çevirisini beğenmez ve tekrardan Süryânîceye tercüme eder. Fakat Brock ise Süryânîler'in çevirilerinin kötü olmaktan ziyade uzun zaman geçtiği için diller arası dil bilimsel formlar ve kavramsal değişimlerden kaynaklı olarak tekrardan tercüme edildiğini düşünür. Brock'un Süryânîceye çeviriler hakkında genel bir değerlendirmesi için (bk. Brock, 1989, 268-280; a.mlf., 1991, 139-162).

Şekil 1: Severe Seboht'un Öğrencileri

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Urfalı Ya'kûb, 633 yılında dünyaya geldi. İlk İslâm fetihlerinin gerçekleştirildiği sırada Severe'nin öğrencisi oldu, sonrasında felsefede kendini geliştirmek için İskenderiye'ye gitti. Athanase gibi o da *Introduction to Logic (Mantığa Giriş)* adlı bir eser kaleme aldı. Ayrıca *Kategoriler*'i de Süryânîceye çevirdi (Brock, 1982, 24; a.mlf., 1993, 4; Salvesen, 2008, 1; Tannous, 2018, 86).

Ya'kûb'un tercümelerden başka konumuz açısından önemli telif eserleri de bulunur. *Encheiridion* bunlardan birisi olup, eserde Aristoteles'in *Kategoriler* ve *Metafizik* kitabından alıntılar yer alır (King, 2010, 19). Hugonnard-Roche, *Metafizik*'e dair alımlamaları örnek göstererek, *Metafizik*'in Ya'kûb'un döneminde ulaşılabilir olduğuna işaret eder (Hugonnard-Roche, 2007, 289). Bu zaman dilimi Hulefâ-yi Râşidîn döneminin sonları ile Emevîler'in hilafetine tekabül eder.

Ya'kûb'un konumuz açısından önemli bir diğer eseri *Hexaemeron*'dur (*Altı Gün*). Kitabını ömrünün son zamanlarında kaleme alır, fakat tamamlayamadan vefat eder. Sonrasında eseri yakın arkadaşı Georges iki kapak arasına getirir. *Hexaemeron*, yedi bölümden oluşur ve Grek yazarlardan alımlamalar içerir. Bunlar arasında Aristoteles, Batlamyus'un çalışmaları, Aristoteles'e nispet edilen *De Mundo*²⁰ ve Teofrastus'un *De Lapidus*'u bulunur. Emevîler döneminde telif edilen böylesi bir eserde alıntılanan çalışmalara bakıldığında zengin bir kütüphaneden istifade edildiği göze çarpar (Wright, 1894, 144; Wilks, 2008, 224-238; Hugonnard-Roche, Erişim Tarihi 27 Aralık 2020).

Severe'nin ölümüne yakın talebesi olan Georges, öğrenimine Athanase'nin dersleriyle devam etti (Daiber, 2017, 81). Georges, her iki hocası gibi Aristoteles'in mantık külliyyatı üzerine çalışmalar gerçekleştirdi. *Kategoriler*, *Önrmeler* ve *Birinci Analitikler* üzerine çeviriler yapıp, giriş ve yorumlar kaleme aldı (Brock, 1993, 6; Hugonnard-Roche, 2007, 285-286). Georges'in *Kategoriler*'e dair giriş ve yorumları, Yahyâ en-Nahvî'nin (öl. 6. yüzyılın ikinci yarısı) mevcut esere dair yorumlarıyla paralellik gösterir (Hugonnard-Roche, 2007, 287). *Önrmeler* için kaleme aldığı yorumda da Olimpiodorus'un günümüze ulaşmayan bir şerhinden alıntı yapar (Daiber, 2017, 81). Georges, mantığa dair giriş ve yorumlarında Süryânîce çevirilerden istifade etmez bunun yerine Grekçe asıllarını kullanır. Hatta bu giriş ve yorumlarında Ammoniusçu şerh geleneğine bağlıdır (Hugonnard-Roche, 2007, 283-284, 286; Daiber, 2017, 81-82).²¹ Böylesi bir bilgi İskenderiye Okulu'ndaki Ammoniusçu şârihlerin, Aristoteles mantığına dair yorum geleneğinin, Emevîler döneminde de varlığına dair dikkat çekici bir tespittir. Georges'in ayrıca felsefe, astronomi ve kelam konularında çeşitli kişilere yazdığı on bir mektubu bulunur (Brock, 2 Ocak 2021). Bunlar arasında yer alan astronomiye dair mektuplarında Batlamyus'un eserlerinden istifade eder (Hugonnard-Roche, Erişim Tarihi 27 Aralık 2020).

Severe'den ders alan son öğrenci Georges'in dikkat çekici yönü gerçekleştirmiş olduğu faaliyetlerin tamamını Emevîler döneminde yapmış olmasıdır. Onun bu durumu, Emevî hükümlerinde bulunan gayrimüslim bilim adamlarının bilimsel çalışmalarda ne

²⁰ *De Mundo* (Âlem), Aristoteles'in *De Caelo* (Gökyüzü) eseriyle birleştirilerek İslâm dünyasına *es-Semâ' ve'l-Âlem* ismiyle aktarılır. Bu kitap, İslâm kozmoloji düşüncesinin Helenistik kaynaklarından birisini oluşturur (Bolay, 1989, 2/357).

²¹ Ammonius'un Aristoteles ve Platon'un eserlerine gerçekleştirdiği yorumları takip eden ilim adamları hakkında (bk. Pormann, 2010, 420-421; Üçer, 2016, 66-70).

derece özgür faaliyet alanına sahip olduğunu yansıtır. Kaldı ki Severe, Athanase ve Ya'kûb da bilimsel faaliyetlerini Hulefâ-yi Râşidîn ve Emevîler döneminde gerçekleştirir. Bu bilim adamlarının ortak noktasını oluşturan Kınnesrîn Okulu, Grek bilim geleneğinin bu dönemdeki önemli bir temsilcisidir. Hatta ele alınan bilim adamlarının gerçekleştirmiş olduğu faaliyetlere bakarak İskenderiye Okulu'nun felsefe öğretiminde kullandıkları Grekçe eserlerle benzerlik göstermesinden dolayı Kınnesrîn'in müfredat olarak İskenderiye Okulu'nun ders programını kullandığına vurgu yapılır (Hugonnard-Roche, 2007, 286, 288; Üçer, 2016, 71). Bütün bunlara ilave olarak alımlanan Grek yazarların çalışmaları, okulda zengin bir kütüphanenin varlığına da delildir (Hugonnard-Roche, 2007, 288-290).

Grek filozofların çalışmaları, Severe ve öğrencileri için yüksek bir değere sahipti. Hatta Grek bilim adamlarını kullanmayan kişileri de eleştirmektedir (Hugonnard-Roche, 2007, 288). Severe ve öğrencileri, başkentin de içinde bulunduğu Şam bölgesindeki Kınnesrîn Okulu'nda eğitimlerini alsalar da farklı bölgelere gidip hem dinî hem de ilmî faaliyetlerine devam etmekteydi. Ya'kûb'un Şam bölgesi içerisinde farklı bölgelere gidip oralarda öğrenciler yetiştirmesi (Salvesen, 2008, 2-3), Georges'in Kûfe'de bulunması (Keklik, 1969, 30) Süryânîler arasındaki bilgi alışverişinin İslâm topraklarındaki dolaşımını görmemiz açısından ehemmiyetlidir.²²

²² Hulefâ-yi Râşidîn ve Emevîler döneminde Severe ve öğrencilerinden başka İslâm topraklarında önemli Süryânî bilim adamları da bulunur. Bunlardan ilki Taybuteli Şem'un'dur. Onun I. Henanişu zamanında (öl. 700) hayatta olduğu bilinir (Sezgin, 1967-2015, 3/179). Kendisinin tıp alanında Künnâş formatına benzediği düşünülen bir eseri vardır. Çalışması, Râzî'nin (öl. 313/925) *el-Hâvî* adlı eserinde yetmiş dört yerde geçer, fakat eserin ismine dair bir bilgiye tesadüf edilmez. Ayrıca Süryânî bilgin Bar Behlül'ün (öl. 10. yüzyılın ikinci yarısı) çalışmasında da ondan nakiller yer alır. *el-Hâvî*'deki alıntılardan anlaşıldığı kadarıyla eserde Grek-Süryânî tıp geleneğinin yanı sıra Hint-Fars eczacılığına dair bilgiler mevcuttur (Râzî, 2000; İbn Ebû Üsaybia, ts., 157; Steinschneider, 1871, 350-352; Sezgin, 1967-2015, 3/179; Kahl, 2015, 44-45).

Grigory Kessel ve Oliver Kahl, Grek, Fars ve Hint bilim gelenekleri ile etkileşimlerin yedinci asırdaki bir tıp metninde kaleme alınamayacağını düşünür. Hatta bazı tıbbî bilgilerin bu dönem için yenilikçi fikirler olduğu zannına kapılır. Bu varsayımlarla da eserin dokuzuncu asır gibi sonraki bir dönemde yazılmış olabileceğini iddia eder (Kahl, 2015, 45-46). Ancak Kessel ve Kahl'ın varsayımları sağlam bir temele oturmaz. Çünkü Şem'un da Severe'ye benzer şekilde Grek, Fars ve Hint bilim gelenekleriyle etkileşimde bulunup, yenilikçi fikirler getirir.

Emevîler dönemindeki Süryânîler arasında zikredilecek bir diğer kişi de Litarbalı John'dur. Kendisinin hayatı hakkında yeterli veri bulunmasa da 737-8 yılında öldüğü belirtilir. Urfalı Ya'kûb ve Arapların Piskoposu Georges ile mektuplaşır. Yazışmalarında felsefe ve astronominin de dâhil olduğu pek çok konu üzerine tartışmaları bulunduğundan kendisinin bu alanlarda yeterli donanıma sahip olduğu düşünülür (Rompay, Erişim Tarihi 3 Ocak 2021). John'un felsefe ve astronomiye dair hangi bilimsel geleneği takip ettiği bilinmemekle birlikte Ya'kûb ve Georges'in Grek bilim geleneğini ön planda tutmaları, ayrıca John'un Şam bölgesinde olması, onun da aynı bilimsel gelenek içerisinde bulunabileceğini düşündürür.

İslâm dünyasında Süryânîler'in gerçekleştirmiş olduğu bilimsel dolaşım, Müslümanların antik bilimlere ilgi duymasına imkân sağlar. Nitekim Ya'kûb'un verdiği bir fetva bu durumu teyit eder niteliktedir. O, fetvasında Hristiyan din adamlarının Müslüman çocuklara ders verebileceğini söyler (Tannous, 2020, 85-86). Ya'kûb'un 708 yılında öldüğü göz önünde bulundurulursa, Emevîler'in başlarından itibaren Müslümanların Süryânî bilim adamlarından eğitim almaya başladığı kabul edilmelidir (Süyûtî, 1970, 44-45). Ya'kûb'un fetvasında bir rahibin Müslüman bir çocuğa eğitim vermek istememesi durumunda ondan bir zarar görme korkusu taşıyıp kabul etmesinin dinen uygun olup olmadığı da sorulur (Tannous, 2020, 85-86; Duygu, 2021, 469). Meseleden de anlaşılacağı üzere Müslümanların ilme rağbeti ilk dönemlerden itibaren kendisini gösterse de Hristiyan din adamlarının onları eğitmek istemedikleri durumlarla da karşılaşılır. Bu noktada akla gelebilecek sorulardan birisi, Müslümanların Hristiyan hocalardan hangi ilim dallarında eğitim gördüğüdür. Müslümanların Süryânîler'in İskenderiye Okulu'ndaki müfredatın hazırlık seviyesindeki ilimleri takip ettiği göz önüne alındığında dil öğrenimi ve diğer zikri geçen ilim dallarını öğrendikleri söylenebilir. Bu bilimsel sirkülasyon göz önüne alındığında da hazırlık seviyesinde felsefede Aristoteles'in *Organon* külliyyatında yer alan ilk üç eser, astronomide

Süryânîler arasında İslâm topraklarında yaşayıp, bilimsel çalışmalarda yer alan simalar arasında I. Henanişu ve Karkarlı II. Aba (641-751) da vardır. I. Henanişu Aristoteles'in *Birinci Analitikler* üzerine şerh yazar, fakat eser günümüze ulaşmaz. Onun böyle bir çalışmasından Abdişu'nun (öl. 1318) kaleme aldığı katalog sayesinde haberdar olunur (Peters, 1968, 15). Kaşkarlı II. Aba (641-751) kendisi bu dönemin önemli bilim adamı ve teologlarından. 641 yılında Kaşkar'da dünyaya geldi. Medâin'de eğitim görüp, İslâm topraklarının farklı bölgelerinde bulundu. *Organon* külliyyatının çeşitli eserleri için şerh kaleme aldı (Daiber, 2017, 87; Reinink, Erişim Tarihi 3 Ocak 2021). Öyle anlaşılıyor ki Süryânîler, Aristoteles mantığının bazı kısımlarını (muhtemelen *Kategoriler*, *Önergeler*, *Birinci Analitikler*) Orta Doğu'nun hemen hemen tüm bölgelerinde öğrenip yorumlayabilmekteydi.

Süryânîler arasında zikredilecek son isim İšo-Bokht'tur. Emevîler döneminde yaşayıp eser telif ettiği ve Abbâsîler'in ilk dönemlerine kadar hayatta olduğuna işaret edilir (Daiber, 2017, 86; Hoyland, 1997, 205-209; Rompay, Erişim Tarihi 5 Ocak 2021). Fars metropoliti olan İšo-Bokht, Aristoteles mantığına dair çalışmalar gerçekleştirir. Eserlerinde Fars tesirine de rastlanır (Daiber, 2017, 86). Modern araştırmacılar onun mantık çalışmalarından başka tıp alanında bilimsel faaliyetlerde bulunup bulunmadığına değinmez. Ancak Râzî'nin *el-Hâvî*'sinde İšo-Bokht adında bir kişinin tıpla ilgili alımlamaları yer alır (Râzî, 2000). *el-Hâvî*'deki Sanskritçe, Pehlevîce ve Süryânîce kaynakları inceleyen Oliver Kahl bu kişiden bahsetmez (Kahl, 2015). Modern çalışmalar da İšo-Bokht adında ikinci bir kişiden söz etmez. Netice itibarıyla İšo-Bokht'un tıba ilgisinden bahsedilmemiş olsa da onun bu sahada bir eserin olması mümkündür. Ayrıca İšo-Bokht adında farklı bir kişinin bu alanda çalışma kaleme alması muhtemeldir.

Zikrolunan kişilerden bazılarının Severe ve öğrencilerinden farklı olarak çalışmalarında Fars ve Hint tesirleri ön plana çıkar. Ayrıca bahsi geçen kişilerden bazıları Medâin bölgesiyle iletişimde bulunur ve burada ya öğrenim görür ya da çalışmalar gerçekleştirir. Buradan hareketle Emevîler dönemi ve sonrasında Medâin'de Grek bilim geleneğinin yanı sıra doğal olarak Fars ve Hint bilim geleneklerinin de etkili olduğu anlaşılır. Ayrıca Endress, bir zamanlar Sâsânîler'in başkenti olan Medâin'de Süryânîler'e ait bir okulun mevcut olduğunu belirtir. Bu okulun eğitim müfredatındaki hazırlık seviyesi ve mantık çalışmalarının da İskenderiye Okulu'yla benzer olduğunu vurgular (Endress, 1987, 2/408).

Batlamyus ve Theon, ileride değinileceği üzere tıpta da Hipokrat-Galen geleneğinin yanı sıra Hint ve Fars gelenekleri de öğretilmektedir. Hatta Müslümanların bu öğrenme arzusu mezkûr Süryânî bilim adamlarının Aristoteles mantığındaki ilk kitapların tercümesine ilave olarak külliyyatın tamamını çevirmeye yönelmesi sonucunu doğurmuş olabilir. Müslümanların Emevîler'in başları gibi oldukça erken bir dönemde böylesi bilimsel aktivitelerin içerisinde yer alması dikkate değerdir. Çünkü Müslümanların çevirilerden önce doğrudan antik bilimlere ilgi duymaları ve bu eserleri tanıyıp çalışmalarında kullanmaları hem Emevîler hem de Abbâsîler dönemindeki telif-tercüme eserlerin ortaya konulmasının sebepleri arasında yer alır.

1.3. Cündîşâpûr Okulu

Klasik kaynaklar ve modern çalışmalar, Cündîşâpûr Okulu'ndaki ilmî faaliyetin Hulefâ-yi Râşidîn ve Emevîler dönemindeki durumuna dair bir bilgi aktarmaz. Hâlbuki ilgili dönemlerde gerçekleşen etkileşimler Abbâsîler'deki bilimsel faaliyetlerin kökenlerinden birini oluşturur. Bahis konusu zamandaki bilimsel çalışmalar yoğunluklu olarak Süryânîler tarafından gerçekleştirilir. Ayrıca ilgi ve ihtiyaçtan dolayı ilk andan itibaren Müslümanların buradaki ilim adamlarıyla münasebetleri bulunur. Netice itibarıyla Müslümanların bağlantılarını ortaya koymak aynı zamanda bilimsel sürekliliğin varlığını göstermek açısından önem kazanır.

Cündîşâpûr Okulu, Sâsânî Kralı Enûşirvan I. Hüsrev (531-579) zamanında kurulur. Okulun kurulmasında Grek filozofları etkin rol oynar. Sonraki süreçte Süryânî bilim adamları okulun gelişimine katkıda bulunur. Her iki topluluğun bölgeye gelmesi aynı zamanda Grek biliminin intikali anlamına gelir. Onların Grek bilimini bölgeye taşıması da Fars bilim geleneğiyle bilimsel sentezin oluşmasına zemin hazırlar. Aynı zamanda Sâsânîler'in Hintlilerle de bilimsel etkileşimleri mevcuttur (Kıftî, ts., 1/182; Meyerhof, 1937, 22; Endress, 1987, 2/413; Dols, 2013, 66-67; Montgomery, 2000, 79-81; D'ancona, 2018, 20-21; Saliba, 2001, 4-1/29-30; Öztürk, 2018, 24-31). Dolayısıyla bu durum her üç bilim geleneğinin birbirleriyle harmanlanması anlamına gelir. Netice itibarıyla Şam bölgesine nazaran üç geleneğin birbirlerine etkisi burada daha baskındır.

Okul ile Hicaz Araplarının münasebeti Hz. Peygamber'in yaşadığı döneme kadar geri gider. Bu zaman diliminde Hâris b. Kelede, tıp öğrenimi için okula gelir. Eğitimi aldıktan sonra da Hicaz'a geri döner. Hâris'in tıp sahasında sunduğu bilgilerden üç

gelenekten de izler görünür (İbn Ebû Üsaybia, ts., 161-167). Dolayısıyla kendisine sunulan mâlûmatı tedavi amacıyla da olsa bir şekilde Hicaz Müslümanlarına aktarır.

Hulefâ-yi Râşidîn dönemine gelindiğinde ise Cündîşâpûr'daki tabiplerin ne gibi bir faaliyet içerisinde bulunduğu meselesine modern literatürde pek temas edilmez. Bilimsel etkileşimlerin sürekliliği göz önüne alındığında mezkûr meselenin irdelenmesi ehemmiyet kazanır. Kaynaklardan aktarılan bilgiler göz önüne alındığında Müslümanların rahatsızlandıkları zaman her fırsatta hekimlerle etkileşime geçtikleri bilinir (Abdûlmelik b. Habîb, 1998). Dolayısıyla onlar, dönemin meşhur okullarından Cündîşâpûr'la da münasebet kurmuşlardır. Zira Hulefâ-yi Râşidîn döneminin üçüncü halifesi Hz. Osman, Şam valisi Muâviye'ye bir tabip gönderir. Bu tabip ileride zikredilecek olan İbn Âsâl'dır ve kendisi Cündîşâpûr Okulu'nda öğrenim görmüştür (Abdûlmelik b. Habîb, 1998, 10; Meyerhof, 1937, 22; Ahmed Îsâ, 1981, 63; Shahîd, 2009, 2-2/180-181). Muâviye'nin yanındayken de tıp alanında eserler telif ettiği zikredilir. Netice itibarıyla Cündîşâpurlu tabiplerin halife başta olmak üzere yönetici kesiminin yanında bulunması okulun meziyetlerinden ve Hâris tarafından Araplara tanıtılmasından kaynaklanır.

Emevîler döneminde genellikle halife ve valilerin yanında doktor ve astrologlar bulunuyordu. Doktor ve müneccimlerin yönetici kesim ile münasebetine ileriki kısımlarda yeri geldiğinde değinilecektir. Fakat burada konuyla ilgili iki örneği ele almak gerekir. Bunlardan ilki Emevî Devleti'nin henüz başlarında Basra ve Kûfe valiliğini yapan Ziyâd b. Ebîh'dir. Ziyâd, Kûfe'deki bir salgın sırasında hastalanır ve yüz elli doktor bu salgını önlemek için mücadelede bulunur. Bunların içerisinde Sâsânî krallarının yanında görev almış üç doktor da vardır (İbnü'l-Cevzî, 1992, 5/264). Bölgedeki doktor yoğunluğunun ne tür bir gelenekten geldiği bilinmez. Ancak Sâsânî krallarının yanındaki doktorlar eğitilidir ve Cündîşâpûr'da öğrenim görmüş olmalıdır (Kıftî, ts., 1/182). Hatta Ziyâd, çevresindeki doktorlardan istifade ederek halkın kuduz hastalığına karşı bilgilenmesi için Basra Mescidi'nin kapısına hastalığın sebepleri, semptomları ve tedavisi üzerine bir yazı da yazdırır (Kârî, 1986, 116).

İkinci örnek ise Haccâc b. Yûsuf'un Basra ve Kûfe'yi yönettiği sırada yanında bir astroloğunun bulunmasıdır (Makdîsî, ts., 6/39-40). Onun yönettiği bu bölgeler ile Sâsânî Devleti'nin başkenti Medâin birbirlerine yakın mesafededir. Medâin ele geçirildikten

sonra ilim adamları da bölgeye yakın Basra ve Kûfe gibi şehirlere bazen ilgiden bazen de ihtiyaçtan dolayı dağılmışlardır. Bu durum Haccâc'ın da Ziyâd gibi Medâin'de yetişen ilim adamlarıyla temas kurmasına imkân tanıdı. Hulefâ-yi Râşidîn döneminde Sâsânî komutan ve krallarının yanında müneccim ve tabipler bulundurması, Haccâc'ın onları örnek alarak etrafında hem astrolog hem de doktor bulundurmasına neden oldu (İbnü'l-Cevzî, 1992, 4/166, 5/264). Nitekim onun da Sâsânî krallarının hayatlarına dair eser tercüme ettirmesi onların yaşantılarını örnek almasına vesile olmuş görünmektedir (Herzfeld, 1935, 105 vd.).²³ Astroloğun ise Cündîşâpûr Okulu'nda yetişip sonrasında valinin hizmetine girdiği söylenebilir.²⁴

Haccâc'ın ayrıca Teyâzuk isminde Cündîşâpûr Okulu'nda öğrenim görmüş bir tabibi vardır. Teyâzuk, Sâsânî krallarına hizmet etmiş ve devlet dağılınca Basra'ya yerleşmiş tabiplerdendir. Bu tabip hem Haccâc'ın sağlık işleriyle ilgilenir hem de tıp alanında çeviri ve telif-tercüme faaliyetlerinde bulunur. Kaleme aldığı eserler sonraki dönemde Ebû Bekir er-Razî, Sâbit b. Kurre gibi simalar tarafından kullanılır.²⁵

Emevîler'in sonlarına doğru okulun başında Curcîs (Georges) b. Cibrâîl b. Buhtîşû' bulunur. Kendisi bu sıralarda tıp sahasında Süryânîce eserler kaleme alır. İhtilalden sonra da Cündîşâpûr'da konumunu devam ettirip Mansûr'un Bağdat'ta hastalandığı vakit tedavisi için saraya getirilir. Sarayda dört yıla yakın kalır ve bu süreçte de halife için tıp sahasında eserler tercüme eder (İbn Ebû Üsaybia, ts., 183-186, 279; Sezgin, 1967-2015, 3/209-210).²⁶ Netice itibarıyla Müslümanlar ilk andan itibaren okulun mevcudiyetinin ve öneminin farkındadır. İlgi ve ihtiyaçtan dolayı okuldaki bilim adamlarını da yanlarında tutarlar.

²³ Emevî ve Abbâsî saray ve çevresinin Sâsânîler'in yönetim ve yaşam tarzından etkilendiği aktarılır (bk. Altungök, 2014, 445-487).

²⁴ Cündîşâpûr sadece tıp okulu değildir. İskenderiye Okulu müfredatına benzerlikleri vardır. Dolayısıyla astrologlar da yetiştirir. Nitekim Hârûnürreşîd döneminde Cündîşâpûr'da yıldızlara dair incelemelerde bulunan Ahmed b. Muhammed en-Nihâvendî (öl. [?]) isimli bir astrolog vardır (İbn Yûnus, 1804, 141; Sayılı, 1988, 50-51).

²⁵ Emevîler dönemi ele alındığı vakit Teyâzuk hakkında ayrıntılı bilgi verilecektir.

²⁶ Curcîs ile ilgili meseleler Abbâsîler döneminde ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

1.4. Merv Okulu

Orta Çağ'ın bir diğer önemli eğitim merkezi addedilen Merv Okulu Abbâsî Devleti'nin doğu topraklarında Horasan bölgesinde²⁷ yer alır. Horasan bölgesi, modern araştırmalarda çeviri ve telif çalışmalarında canlılık meydana getirdiği düşünülen yazı malzemelerinden kâğıdın ilk olarak Mansûr dönemiyle İslâm dünyasına intikal ettiği düşüncesiyle vurgulanan bir yerdir. Abbâsî İhtilali'nin önemli simalarından Ebû Müslim'in komutanlarından Sünbâz'ın astrolojiye dair eserleri burada çevirttiğinin de üzerinde durulur. Bu düşüncelerden dolayı da Horasan bölgesi daha çok Abbâsîler dönemiyle birlikte kültürel ve bilimsel etkileşimin gerçekleştirildiği bir bölge olarak tasavvur edilir. Hâlbuki Emevîler dönemi de hem kâğıt malzemesine sahip olunması hem de Merv'deki ilmî faaliyetler noktasında küçümsenemeyecek bir öneme sahiptir. Bilimsel süreklilik açısından Abbâsîler'in ilk devrinde bu bölgedeki bilim adamlarıyla etkileşime girip çeviriler gerçekleştirmelerinin sebeplerini Emevîler zamanında aramak gerekir. Dolayısıyla ilk olarak çeviri ve telif çalışmalarının Bağdat'a intikali hususunda kâğıt meselesini akabinde de Merv Okulu'nun ilmî faaliyetlerini ve bunun yanında yeri geldikçe okulda öğrenim görmüş simaların Emevî valileriyle münasebetlerini ele almak yerinde olacaktır.

Orta Çağ'da yazı malzemesi olarak kâğıt dönemin bilinen adıyla "Çin kâğıdı", üretim ve pratik ihtiyaçlara hızlı karşılık vermesi bakımından papirüs ve parşömene nazaran bir adım öne çıkar. Emevîler döneminde ise ulaşımı ve temini kolay olmasından dolayı papirüs diğerlerine nazaran daha çok rağbet görür. Ancak bu durum Emevîler'de kâğıdın olmadığı, telif ve çeviri çalışmalarının da kısıtlı olduğu anlamına gelmemelidir. Bazı modern araştırmacılar bu yanılgıya düşerek Emevîler dönemini görmezden gelip ilmî çalışmaları Abbâsîler dönemiyle başlatmakta ve hayatının önemli bir bölümünü

²⁷ Horasan bölgesi kaynaklarda genellikle doğuda Huttel, Gur ve Sicistan; batıda Deştikevîr'in batısı ve Taberistan ile Cürcân; güneyde Deştîlût ve Kirman ile Rey arasındaki Fars toprakları; kuzeyde ise Türkmenistan'ın bir kısmı, Hârizm ve Mâverâünnehir tarafından çevrilmiş genişçe alandaki şehirleri içinde barındırmaktadır. Merkezî şehirlerini ise Nişâbur, Herat, Belh ve Merv oluşturmaktadır (Yâkût el-Hamevî, 1977, 2/350-354; Çetin, 1998, 18/234; Haug, 2019, 17-41). Ayrıca konumuz gereği kâğıt problemini ele alırken Horasan bölgesi dışında kalan Semerkand şehrine de değinilecektir.

Emevîler’de geçiren fakat Abbâsîler’in ilk zamanlarında ölen pek çok simanın çalışmasını da Abbâsîler dönemine atfetmektedir.²⁸

Horasan bölgesindeki fetih hareketleri yedinci asrın son çeyreğinde yoğunluk kazanır. Bu zaman diliminde bölgede Türk, Fars ve Soğdların²⁹ yanı sıra Çinliler de etkindir. Çinlilerin dünya tarihinde kâğıdı üreten ilk millet oldukları bilinir. Yedinci asra gelindiğinde ise kâğıdı bir ticaret malzemesi olarak kendisine yakın civarlara ve ticaret yollarının üzerinde yer alan Horasan bölgesindeki şehirlere satar (Karabacek, 2001, 14-15; Erünsal, 2018, 243). Müslümanlar, Horasan’ı zapt etmeye başladıkları sırada kâğıt ile tanışır. Bu tanışmanın neticesinde Orta Asya’dan Emevîler’e kâğıt ithal edilmeye başlanır (Endress, 1982,1/275). Fakat modern araştırmalarda Emevî döneminde Çin kâğıdı olarak tasvir edilen yazı malzemesi göz ardı edilir (Gutas, 2015, 25). Bunun temel sebebi papirüsün Emevîler’in sonuna kadar özellikle saray çevresinde divanlar ve her türlü resmî amaç için yazı malzemesi olarak kullanılması yatar. Bilindiği üzere Müslümanlar Hicaz Yarımadası’ndan çıkarak Bizans ve Sâsânî gibi devrin iki önemli devletinin sahip olduğu topraklara hâkim olur. Bir devlet geleneğine sahip olmadıkları için de bu iki devletin yönetim sistemlerini özellikle de kayıt sistemlerini değiştirmez. Sistemdeki tek değişiklik İslâm devlet geleneği için önemli bir hamle olarak görülen divanların tek dilde toplanması için Arapçaya çevrilmesidir. Hâl böyle olunca başkent Şam bölgesinde resmî kayıtlar için Bizans’ın kullandığı papirüs, yazı malzemesi olarak kullanılmaya devam eder. Bu durum Abbâsî Halifesi Hârûnürreşîd’in kayıt sisteminde yazı malzemesi olarak sadece Çin kâğıdının kullanılmasını emretmesine kadar sürer (Belâzürî, 1987, 271-272, 421-422; Kalkaşendî, 1906, 412).

Devlet kayıt sistemi bir kenara bırakıldığında kâğıdın kullanılmasıyla alakalı bilgi veren en erken kaynaklardan biri Nedîm’dir. O, kâğıdın İslâm dünyasına ilk olarak Emevîler döneminde eriştiğini zikreder, ardından Abbâsîler zamanında veya daha eski bir dönemde gelmiş olabileceğine dair diğer bir rivayete yer verir, son olarak kâğıt üretimini Horasan’a Çinlilerin getirdiğine ilişkin nakilleri kaydeder. Onun ifadelerinden

²⁸ İbnü’l-Mukaffa‘, bu noktada zikredilmesi gereken önemli şahsiyetlerden birisidir. Kendisinin Emevîler döneminde yaşayıp Abbâsîler’in başlarında ölmesinden dolayı pek çok çalışması Abbâsîler dönemine atfedilir. Hâlbuki çalışmalarının çoğunu Emevîler döneminde gerçekleştirir (Şenel, 2021, 112-119).

²⁹ Soğd, İranî bir kavim olup Pehlevîcede Suguda, Grekçede Sogdioi (Sogdianoï) şeklinde geçer. Yaşadığı ülkeye de Sogdiana denir. Müslümanlar hem bu kavim hem de yaşadıkları yer için Suğd tabirini kullanır. Soğd’un önemli merkezleri günümüzde Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan sınırları içinde yer alır (Taşağıl, 2009, 37/348).

kâğıdın Emevîler döneminde İslâm dünyasına intikal ettiği düşüncesini kendisine daha yakın bulduğu anlaşılır.³⁰ Talas Savaşı'yla kâğıdın İslâm dünyasına geldiği fikrine sahip olmanın Nedîm açısından önemsenmediği fark edilir. Talas Savaşı'nda Müslümanlara karşı savaşan Çinlilerin o dönemdeki kaynakları incelendiğinde kâğıt üretimine vâkıf kişilerin savaşta bulunduğu dair herhangi bir veri bulunmaz (Bloom, 2020, 72). Ayrıca Çin'de üretilen kâğıt malzemesi ile Semerkant'taki kâğıt malzemeleri farklılık arz eder. Şöyle ki Çinliler rami,³¹ dut ve kâğıt dudu gibi ağaçsı lifler ile bunlara atık keten lifi, kenevir ve rami paçavralarını katıp kâğıt üretirlerken, ham lifler çoğunlukta olup paçavra lifleri kısmen kullanılır. Semerkant'ta üretilen kâğıt ise genellikle paçavra lifinden yapılır ve ham lif nadiren karıştırılır (Bloom, 2020, 72). Çin kaynaklarında zikredilmese de kâğıt üretimine vâkıf kişiler Talas Savaşı'nda bulunsalardı, esir olarak alındıktan kısa bir süre sonra atık lif kullanımında ustalaşıp Semerkant'taki kâğıdı üretmeleri mümkün olamazdı. Bu üretim için belirli bir zaman diliminin geçmesi gerekirdi (Bloom, 2020, 72). Bu husus dikkate alındığında Nedîm'in şüphesinde haklı olduğu görülür. Nedîm'in Arap gramerinin öncülerinden Ebü'l-Esved ed-Düelî'nin (öl. 69/688) öğrencisi Yahyâ b. Ya'mer'in (öl. 89/708 [?]) hattıyla dört varaklık Çin kâğıdına benzer bir yazı malzemesinden bahsetmesi (Nedîm, 2009, 1/1, 107-108), Emevîler döneminde kâğıdın bulunduğu dair düşüncesinin doğruluğunu ortaya koyar.

Çin kâğıdının Emevîler döneminde Horasan'da bilindiğine dair bir diğer veri, Sir Marc Aurel Stein'in yirminci yüzyılın başlarında Türkistan bölgesinde bulduğu 100 (718) yılına ait İbrânîce alfabeyle Farsça yazılmış bir kâğıt parçasıdır. Emevîler'in Orta Asya fetihleri sırasında 722-3 yılında bir dağ kalesine saklanan Soğd Kralı Divaştîç zamanına tarihlendirilen ve 1930'larda burada bulunan bez, kâğıt, deri ve tahta üzerine yazılı Soğdca, Çince ve Arapça yetmiş altı metin de kâğıdın o tarihlerde varlığına işaret eder. Muhitteki kağıtların Budist keşişler vasıtasıyla fetih öncesinde Mâverâünnehir'de üretildiği varsayılır (Bloom, 2020, 70-71). Ayrıca Orta Asya fetihleri sırasında kâğıdın farkına varan Müslümanlar, 88 (707) yılında kâğıdı ticaret amacıyla Mekke'ye getirir ve

³⁰ Nedîm, Horasan kâğıdının ketenden yapıldığını söyledikten sonra [بَقَال] lafzını kullanarak kâğıdın Emevîler döneminde ortaya çıktığını zikreder. Akabinde [قِيلَ] lafzıyla Abbâsîler zamanında, daha eski bir dönemde, yakın bir zaman diliminde ve son olarak Çinlilerin Horasan'da Çin kâğıdına benzer bir şekilde Horasan kâğıdını imal ettiklerini aktararak, farklı rivayetlere işarette bulunur (Nedîm, 2009, 1/1, 48).

³¹ Isırgangiller familyasından olup Çin, Malezya ve Vietnam bölgesinde yetişir.

onu yazım aracı olarak kullanır.³² Bu bilgiler kâğıdın Emevîler döneminde bilinen bir yazı malzemesi olduğunu da ortaya koyar.³³

Papirüs, parşömen ve kâğıdın İslâm dünyasında aynı anda kullanılması yazı malzemesinin bolluğu anlamına gelir. Nitekim Emevîler döneminde tercüme ve telif çalışmalarının da önemli bir yekûn tuttuğu göze çarpar. Gerek İbn Şihâb ez-Zührî'nin (öl. 124/742) devlet desteğiyle tedvin ettiği hadisler ve bunun yanı sıra kütüphanesinin develer yükü tutması (İbn Sa'd, 2001, 7/579; Özkan, 2012, 13-14), gerekse Hasan-ı Basrî (öl. 110/728) ve Vâsıl b. Atâ (öl. 131/748) gibi kelamcılarının ve bunun yanında Urve b. Zübeyr (öl. 94/713), Mekhûl eş-Şâmî (öl. 112/730) gibi İslâmî ilimlerin muhtelif alanlarına mensup âlimlerin eserler telif etmesi örnek olarak sunulabilir (Nedîm, 2009, 2/1, 93, 559, 561; İbn Sa'd, 2001, 7/178).³⁴ Vehb b. Münebbih'in (öl. 114/732) kardeşini Şam bölgesine kitaplar satın alması için yollaması, kendisinin de pek çok eser telif etmesi dikkat çeken bir diğer misaldir (Hatîb el-Bağdâdî, 1983, 2/114).³⁵ Emevîler'in kurucusu Muâviye ve torunu Hâlid b. Yezîd'in çeviri çalışmaları, Teyâzük ve Mâserceveyh gibi tabiplerle gayrimüslimlerin tercüme ve telif ettiği eserler³⁶ de örnek olarak zikredilebilir. Tüm bu misallere ilave olarak Emevîler'in ilk halifesi Muâviye'den başlayarak Abbâsîler'in ilk zamanlarında vefat eden âlimlere kadar pek çok kişinin kütüphanesinin bulunması (Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, 2014, 4/430; Abbott, 1957, 1/20, 23-24; A'zamî, 1993, 17-18; Erünsal, 2018, 327-328), telif edilen eserlerin

³² Karabacek, kâğıdın Semerkant'ın 88 (707) tarihinde fethinden sonra Mekke'ye geldiği rivayetlerini Semerkant'ın Müslümanların eline 93 (712) yılında geçmesinden dolayı şüpheyle karşılar (Karabacek, 2001, 14-18). Fakat Orta Asya'da kâğıdın bilindiği ve Müslümanların fetihler sırasında bundan haberdar olup kâğıdı Suriye ve Hicaz bölgelerine getirdiğini düşünmek mümkündür. Nitekim yukarıda zikredilmese de yazılış tarihinde muğlaklık olduğu için Tacikistan'da 722-780 yılları arasında kaleme alınmış olabileceği tahmin edilen Çin kağıdına yazılmış Arapça mektuplar da bulunmuştur (Haim vd., 2016, 157-164).

³³ Gerhard Endress, kâğıdın Orta Asya'dan Emevîler'e ithal edildiğini, kâğıt üretiminin ise Talas Savaşı'nın akabinde Semerkant'ta Çinli eserler önderliğinde üretilmeye başlandığını zikreder (Endress, 1982, 1/275).

³⁴ Emevîler dönemindeki yazılı kaynaklar için (bk. A'zamî, 1993; Abbott, 1957; Aycan, 2017, 39-67; Aycan, 2017, 69-81; Şenel, 2021; Yılmaz, 2021). Nedîm Mekhûl'ün hicrî 116 yılında öldüğünü zikretmektedir. Fakat Eyyüp Said Kaya, farklı tarihlerde öldüğüne dair rivayetler bulunduğunu bununla birlikte en yaygın rivayetin hicrî 112 yılı olduğunu belirtir. Bu minvalde incelememizde yaygın olan rivayeti almayı uygun gördük (Nedîm, 2009, 2/1, 93; Kaya, 2003, 28/552). Ayrıca Schoeler, yazılı rivayetlerin İslâm dünyasındaki serencamını ele aldığı çalışmasında Emevîler döneminde yaşayan pek çok simanın yazılı metinlere sahip olduğu bilgisini sunar. Fakat kâğıdın İslâm dünyasına intikali meselesini derinlemesine incelemeyi hatırlı bir varsayımda bulunarak genel bilgileri tekrarlayıp Talas Savaşı'nı ön planda tutar. Benzer yanılsama çeviri hareketlerine değinirken de karşımıza çıkar (Schoeler, 2022).

³⁵ Kaleme aldığı eserler ileride ele alınacaktır.

³⁶ Telif ve çeviri eserleri ileride ayrıntılı olarak aktarılacaktır.

büyük boyutlara ulaştığını göstermesi açısından da dikkat çekicidir. Öyle anlaşıyor ki telif ve tercüme çalışmaları Abbâsîler'e kıyasla zayıf gibi görülse de ilk dönem için yazılı malzemeler oldukça büyük boyutlardadır. Bu da bize zikredilen isimlerden önemli bir kısmının sekizinci asrın ilk yarısında vefat etmesinden dolayı kâğıdın Emevîler'in sonlarına doğru yazım aracı olarak yayıldığını ve Abbâsîler'in ilk döneminde kendisini iyiden iyiye hissettirdiğini gösterir. Kâğıt, Abbâsîler'de de geniş çevrelere erişimine devam eder ve sekizinci asrın son çeyreğiyle birlikte herkes tarafından kullanılmaya başlar. Böylece hem çeviri hem de telif çalışmaları yaygınlığını sürdürür. Ancak kâğıt kullanımı Hârûnürreşîd'in (786-809) halifeliğinde devlet yönetiminin önemli kademesinde yer alan Bermekî ailesinden Fazl b. Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî'nin (öl. 193/808) kâğıt üretimini Bağdat'a taşımasıyla daha da gelişim gösterir (Endress, 1982, 1/275). Üretimin başkente intikali sonrasında yaygınlığı artar ve Me'mûn'un halifeliğinde (813-833) çeviri faaliyetine zirve dönemini yaşatan etkenlerden birisi olur.³⁷

Horasan'daki kâğıt ile alakalı durumu izah ettikten sonra bölgedeki bilimsel canlılığı ele almak yerinde olacaktır. Bunun için astronomi, astroloji ve tıp sahasındaki yansımalarını ortaya koymak gerekir. Modern araştırmacılar mesele Horasan bölgesi olunca çeviri ve bilimsel faaliyet hususunda Emevîler dönemini atlayarak doğrudan Abbâsîler'i ele alır (Endress, 1987, 2/400-473; Saliba, 2015; Gutas, 2015; Demirci, 2016; Bsoul, 2019). Oysa belli bir seviyede bir bilim geleneğine sahip olan Horasan'dan Bağdat'a aktarılan bilimsel miras dikkate değer boyuttadır. Bundan dolayı bilimsel süreklilik açısından Abbâsî Horasanı'ndaki bilimsel canlılığın kökenini Emevîler'de aramak gerekir.

Müslümanlar Horasan fetihlerine başlamadan hemen önce bölgede genel olarak Farşlılar, Nastûrîler ve Soğdlar ilmî faaliyetleriyle dikkat çeker. Bu faaliyetler genel olarak Horasan'ın merkez şehirlerinden Merv'de yoğunlaşır. Merv Helenistik bilim geleneğine sahip bir şehirdir (Gutas, 2015, 26, 57; Söylemez, 2008, 1/221-222; Can,

³⁷ Pedersen, papirüsün dokuzuncu yüzyılın başlarında kâğıda oranla hâlâ daha fazla yaygın olduğunu belirtir (Pedersen, 2018, 67-68). Endress ise kâğıdın Abbâsîler döneminde Horasan'dan ithal edilip kademeli olarak eski yazı malzemelerinin yerini aldığını ve onuncu yüzyıla kadar da bu şekilde varlığını sürdürdüğünü ifade eder (Endress, 1982,1/275). Pedersen ve Endress'in kâğıdın sonradan yaygınlaştığı düşüncelerini ortaya koyması yazılı malzemelerinin bolluğundan dolayı çeviri ve telif çalışmalarına bir engel teşkil etmez. Bilakis yazı malzemelerinin yaygın olması telif ve çevirinin daha da artmasına imkân sağlar.

2017, 398). Şehirde Grek bilimi ve Aristoteles mantığının yanı sıra Fars ve Hint bilim geleneğiyle de ilgilenilir (O'Leary, 1951, 66, 72; Starr, 2019, 145). İslâm dönemine gelindiğinde ise İbn Tayfûr'un naklettiği bir rivayetten Emevîler zamanında Merv'de bir kütüphanenin bulunduğu anlaşılır. Kütüphanede son Sâsânî Kralı Yazdicerd'in (öl. 30/651) İslâm fetihlerinin akabinde Merv'e kaçarken yanında getirdiği kitaplar da yer alır. Hatta Abbâsî döneminde yaşayan Külsûm b. Amr el-Attâbî (öl. 220/835) kütüphaneye gelerek Farsça kitaplardan istifade eder (Belâzürî, 1987, 440-443; İbn Tayfûr, 2002, 87). Bu durum âlimlerin sonraki dönemlerde dahi buradan yararlanarak eser telif ettiğini gösterir.

Emevîler döneminde Merv'de kütüphanenin yanı sıra Cündîşâpûr'a benzer bir okulun bulunduğu dair deliller de mevcuttur. Bu delillerden ilki Gazne'de 90-100 (708-719) yılları arasına tarihlenen ve Batlamyus'un astronomi verilerinin de kullanıldığı bir *Zîc*'dir³⁸ (Bîrûnî, 1962, 267-268). Merv'deki astrologların Horasan'ın farklı bölgelerinde gözlemler yapmış olması mümkündür. Bunu destekleyecek bir diğer delil ise 120 (738) yılında Merv'e vali olan Nasr b. Seyyâr'ın etrafında kendisinin siyasî konularda danıştığı astrologlara sahip olmasıdır. Bu astrologların yanında okulda öğrenim görüp kendisinin tabipliğini yapan bir de doktoru vardır (Taberî, 1967, 7/176, 225).³⁹ Dolayısıyla Merv de bilim adamlarının eğitim görmek için geldiği ve sonrasında sarayın ilim çevresinde bulundukları bir yerdir.

Nasr'ın valiliği sırasında başlayan Abbâsî İhtilali'yle de halifelik el değiştirir. Yeni başkent arayışına giren Halife Mansûr da Bağdat'ın inşasında yanında astrologlar bulundurur. Bunlar arasında Ömer b. Ferruhân et-Taberî (öl. 200/815 [?]) de vardır. Bu şahıs, Taberistanlı olmasından dolayı Sadaka b. Vessâb (öl. [?]) gibi Orta Asya'da dönemin ilmî sahada önemli şehri Merv'de eğitim almış olmalıdır (Ya'kûbî, 2002, 28-29; Sâid el-Endelüsî, 1912, 55; Ullmann, 1972, 306; Kutluer, 2010, 39/321-322). Ömer b. Ferruhân'dan bir kuşak sonra Hârizmî, Ali b. Müneccim, Habeş el-Hâsib gibi astrologların da Me'mûn'la beraber Merv'den Bağdat'a gelmesi tesadüf değildir. Bu kişilerin Emevîler'den beri var olagelen ilmî bir gelenekte yetiştikleri açıktır.

³⁸ *Zîc*, İslâm bilim geleneğinde astronomi cetvellerine verilen isimdir. Ayrıntılı bilgi için (bk. Unat, 2013, 44/397-398).

³⁹ Astrologlarının arasında Sadaka b. Vessâb isminde Belhli bir müneccim de vardır. Bu dönemde Belh'deki okulda özellikle Budist rahipler tarafından aktif bir öğrenim verilir. Nitekim Bermekîler'in atası Bermek'te bu yerde öğrenim görür. Okuldaki müfredat daha çok Hint ve Çin bilim gelenekleri üzerinden inşa edilir (Taberî, 1967, 7/225; İbnü'l-Fakîh, 2009, 618; Wujastyk, 2016, 679-690).

Modern araştırmacılar, ihtilal gerçekleştirildiği esnada Ebû Müslim el-Horasânî'nin zamanında Merv'de astrolojiye dair eserlerin çevrilmeye başlandığını zikreder. Fakat yukarıda aktarılan verilerden hareketle ihtilal serencamı devam ederken Horasan bölgesi ele geçirilir geçilmez Ebû Müslim'in (öl. 137/755) komutanlarından Sünbâz'ın (öl. 137/755) hâmilîğinde çeviri faaliyetini başlatması mümkün gözükmez.⁴⁰ Muhtemelen bu durum Nasr'ın başlatmış olduğu çeviri ve telif hareketinin bir sonucu olmalıdır. Nitekim eserin çevirisini gerçekleştiren Sâid b. Horasanhürre'nin metin içerisinde çağdaşı Mûha adındaki bir astroloğun kaleme aldığı telif esere atıfta bulunması düşüncemizi doğrular niteliktedir (Zerdüşt, Nuruosmaniye, 2800, 237a). Netice itibarıyla entelektüel ortama sahip Emevîler'in son valisi Nasr, bir yandan divanların Arapçaya tercümesini gerçekleştirir (Cehşiyârî, 2009, 115) diğer taraftan bölgenin hâkim dili Pehlevîceden çeviriler yaptırır. Bahis konusu çeviri faaliyeti de Abbâsîler'in Horasan'ı ele geçirdiği esnada devam eder.

Merv'de kütüphane ve okulun yanı sıra hastaneden de söz etmek mümkündür. Şöyle ki İbnü'l-Baytâr'ın *el-Câmi'* adlı eserinde aktardığına göre Îsâ b. Mâse Merv hastanesinde çalışır (İbnü'l-Baytâr, 2001, 2/267). Îsâ b. Mâse'nin (öl. 9. yüzyıl) vefat tarihi bilinmemekle birlikte kendisinin Abbâsîler'in ilk dönemlerinde yaşadığı, Yuhannâ b. Mâseveyh ile bağlantısından dolayı Huneyn b. İshak'ın çağdaşı olduğu ayrıca dokuzuncu asrın ikinci yarısında öldüğü tahmin edilir (Sezgin, 1967-2015, 3/257; Ullmann, 1970, 122-123; Öztürk, 2018, 153). Bu verilerle birlikte İslâm fetihlerinden sonra burada hastanenin inşa edildiğine dair klasik kaynaklarda bir bilgi aktarılmadığından hastanenin fetihlerden önce şehirde mevcut olduğu ve faaliyetini Emevîler döneminde de sürdürdüğü tasavvur edilir (Öztürk, 2018, 162-163). Şehrin valisi Nasr'ın da yanında bir doktorun bulunması bu durumu kanıtlar niteliktedir (Taberî, 1967, 7/176).

⁴⁰ Bozorgmihr, Ebû Müslim'in atalarından birisi olarak kabul edilir. Bozorgmihr'in hazinesinde bazılarının başka dillerden Pehlevîceye tercüme ettiği kitaplar yer alır. Bu kitapların arasında yazarı anonim olan fakat Türk tarihi için oldukça erken dönemde kaleme alındığı anlaşılan *Ulû Atâ Bitik* adlı eseri Türkçeden Pehlevîceye tercüme eder. Sonrasında bu zengin kütüphanesi torunu Ebû Müslim'e intikal eder. Ebû Müslim'in eseri Arapçaya çevirmediği görülür. Eserin Pehlevîceden Arapçaya çevirisini Me'mûn'un halifeliğinde 211 (826-827) senesinde Cibrâil b. Buhtîşû' büyük ihtimalle Bağdat'ta gerçekleştirir (İbnü'd-Devâdârî, 1961-1994, 7/218, 221; Motlagh, 26 Eylül 2021). Bu örnek dahi onun faaliyetin başlatıcısı konumunda olamayacağını gösterir. Ayrıca "bitik" kavramı eski Türkçede kitap, mektup ve yazı gibi anlamlarda kullanılır. Kavram için ayrıca (bk. İpşirli, 1992, 6/225).

Antik dönemde öne çıkan ilim merkezlerinden Cündîşâpûr'da hastane, okul ve kütüphanenin bir arada bulunması Merv'de de bu üç yapının toplu olarak yer almasını mümkün kılar (Söylemez, 2008, 1/227).⁴¹ Sâsânî Devleti'nin önemli şehirlerinden Merv'deki bu okulda da tıpkı Cündîşâpûr Okulu'nda olduğu gibi Grek, Fars ve Hint bilim geleneklerinin aktarılması iktiza eder.⁴² Cündîşâpûr'dan farklı olarak Orta Asya'da bilimsel aktarımın öncüleri olan Budistler veyâhut tacirler vasıtasıyla Çin bilim geleneği de Merv'de öğretilir.⁴³ Dolayısıyla Merv, bölgenin ilmî açıdan cazibe merkezi konumundadır (Söylemez, 2008, 1/223-224). Orta Asya'daki ilim adamları buraya gelerek kendisini yetiştirdikten sonra saray ve devletin önemli simalarıyla bir şekilde irtibata geçer. Emevîler'in son Horasan valisi Nasr'ı böylesi bir ilişki ağı ile irtibatlandırmak mümkündür. Çevresindeki doktor ve astrologlardan oluşan entelektüel ortama Merv'de sahip olan validen sonra halifeliğin el değiştirmesiyle birlikte bilim adamlarının da Abbâsî yöneticilerinin idaresine geçtiği düşünülebilir.

⁴¹ Mahfuz Söylemez, Arkeolojik veriler ışığında Merv'de bir tercüme evinin bulunduğunu ileri sürer (Söylemez, 2016, 172).

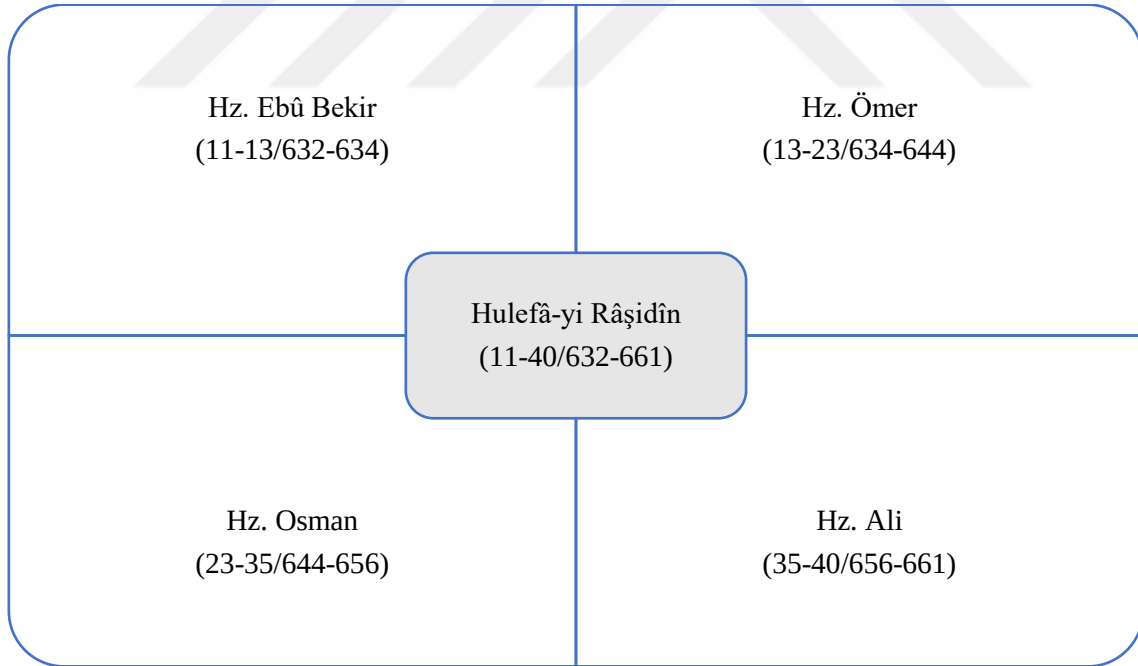
⁴² Endress, doğuya doğru ilerledikçe diğer bilim geleneklerine nazaran Hint bilim geleneğinin daha baskın olduğu düşüncesindedir (Endress, 1987, 2/415).

⁴³ Çin bilim geleneği ile Grek, Babil-Fars ve Hint bilim geleneklerinin etkileşimine dair (bk. Lu, 2015).

BÖLÜM 2: ABBÂSÎLER ÖNCESİ MÜSLÜMANLARIN ANTİK BİLİMLERLE MÜNASEBETLERİ

2.1. Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Bilimsel Faaliyetler

Müslümanlar, Hicaz bölgesinde ortaya çıkan bir topluluktur. Geç Antik Çağ'da Akdeniz'in kısa sürede hâkimi oldu. Bu zaman zarfında Sâsânîler gibi büyük bir imparatorluğu ortadan kaldırdı ve Bizans'ın Akdeniz'deki gücünü kırdı. Kısa sürede gerçekleşen bu genişleme Müslümanların hem devlet sistemine etki etti hem de farklı kadîm topluluklarla etkileşim içerisinde bulunmalarına vesile oldu. Dolayısıyla bu başlık altında Müslümanların devlet sistemindeki yeniliklerine temas edilecek, bunun yanında farklı topluluklarla girişilen ilmî münasebetler ve etkileşimlerde İslâm halifelerinin ve ashâbın yaklaşımlarına değinilecektir. İslâm dünyasındaki bilimsel sürekliliğin sonraki dönemlere ayna tutacağı düşüncesiyle de sonraki süreçte Emevîler'in yönetim merkezi olacak Şam valisi Muâviye'nin bu dönemde antik bilimlere dair tutumu ele alınacaktır.

Şekil 2: Hulefâ-yi Râşidîn Dönemi

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Hulefâ-yi Râşidîn devri İslâm devlet düzeninin şekillenmeye başladığı bir dönemdir. Bu dönem, Hz. Muhammed'in vefatından sonra halifelğe geçen Hz. Ebû Bekir ile başlar. O, dağılan Müslüman toplulukları bir araya getirir ve zamanının iki önemli imparatorluğu Bizans ve Sâsânîler ile savaşa girer. Fakat fetih hareketlerinin henüz başında vefat eder. Akabinde Hz. Ömer halife seçilir. Hz. Ömer, hem Akdeniz topraklarını hâkimiyeti altına alır hem de Sâsânî Devleti'nin kısa süre sonra yıkılmasını sağlar. Döneminde gerçekleşen fetihlerle birlikte ganimetler de artar ve yeni oluşan devlette sistemli bir divan kaydının tutulması zorunlu hâle gelir. Hz. Ömer, durumun farkına vararak fetihlerin gerçekleştirildiği esnada askerlerin kayıtlarını tutmak, sahâbeye ve fâtihlere ganimet vermek için ihtiyaçtan dolayı Medine'de bir divan kurdurur. İslâm öncesi Hicaz toplumunda böylesi kurumlar bulunmadığından ilgili sistem Sâsânîler'den veyâhut Bizans'tan alınıp İslâmî form kazandırılır. Sonrasında bu divanlar farklı İslâm şehirlerinde de inşa edilir. Hz. Ömer tarafından kurulan bu sistem askerî divan olarak sonraki dönemlerde de varlığını sürdürür (Belâzürî, 1987, 629-646; Cehşiyârî, 2009, 48-50, 78-79).⁴⁴

Hz. Ömer, İslâm yönetim sisteminin menfaatine uygun hareket etmeye çalışırdı. Bu noktada yeni kurulan ve antik bilimlere vâkıf olmayan bir devlet için önemli aşamalardan biri de hesap uzmanlarına sahip olmanın gerekliliği idi. Müslümanların her türlü sayısal verileri içeren problemlerine katkı sağlanması gerekiyordu.⁴⁵ Hz. Ömer, bu durumları göz önüne alarak Şam bölgesini yöneten valisinden matematik bilen kişiler temin etmesini istedi. Matematiksel verilerin hesaplanıp kaydedilmesinin yanı sıra bunların sistemli bir kaydı için de yazı işlerinde kullanabileceği kişileri başkente getirtti (Belâzürî, 1987, 193; Hamidullah, 2003, 2/895-896; Sezgin, 1967-2015, 5/19-20, 24).⁴⁶

Hz. Ömer dönemi ve sonrasında devam eden fetihlerin yoğunluğu aynı zamanda bilgi akışının farklı İslâm şehirlerine intikalini sağlar. Hâli hazırda başkent hüviyetine sahip

⁴⁴ Askerî divanın yanı sıra ele alınan dönemde Sâsânî ve Bizans'ın halktan elde ettiği vergiler ve benzeri hususları kayıt altına aldığı haraç divanları da devam ettirilir. Bu divanlar Şam ve Mısır'da Grekçe tutulurken doğu bölgelerinde Farsça kaydedilir (Cehşiyârî, 2009, 78-79; Dûrî, 1994, 9/378).

⁴⁵ Müslümanlar fetih öncesi Hicaz'da Hipokrat-Galen tıbbını bilen Hâris b. Kelede gibi tabiplere sahipti. Hatta Hicaz Arapları antik bilimlerden tıp ve bazı temel gökbilimsel verilere de vâkıftı. Fakat diğer alanlara nüfuz edebilen bir bilim adamı mevcut değildi (İbn Ebû Üsaybia, ts., 161-171; Saliba, 2001, 27-49).

⁴⁶ Bu matematiksel verilerin nasıl kaleme alındığı muğlaklığını korur. Fakat Sezgin'deki mâlûmattan Müslümanların sayıları tam olarak bilmediği rakamlar yerine Arapça kelimelerle bunları metne döktükleri görülür. Sekizinci yüzyılın ilk yarısında ise sıfır rakamı dâhil Arapça rakamların kullanılmaya başlandığı anlaşılır (Sezgin, 1967-2015, 5/21-23).

Medine’de de Hz. Ömer’in ihtiyaç vesilesiyle getirttiği bilim adamlarının yanı sıra Sâsânî başkentinin ele geçirilmesiyle saraylarındaki bürokrat ve ilim adamlarından bazıları da buraya intikal eder. Antik bilime sahip olmayan Müslümanlar, ilgi ve ihtiyaçtan kaynaklı olarak bu kişilerden istifade eder. Matematik alanına vâkıf Farslı ilim adamları, hazineden maaş bağlatılarak halka “cebir ve mukabele” öğretir (Fazlıoğlu, 1997, 16/225). Şehirde ayrıca hekimler de bulunur. Hz. Ömer, Farslı bir köle tarafından suikasta uğrayıp vefat edeceği sırada yanında hekim vardır (İbn Sa’d, 2001, 3/315, 320-322; Makdîsî, ts., 5/189). Sonrasında halifelığe geçen Hz. Osman’ın da iki tabibi vardır. Kendisi herhangi bir vesileyle iki tabibinden birisini Şam valisi Muâviye’ye diğerini de Abdullah b. Rebîa’ya gönderir (Abdülmelik b. Habîb, 1998, 10). Hz. Ali ise başkente getirtilen matematikçilerden cebir ve mukabeleyi öğrenir (Fazlıoğlu, 1997, 16/225-226; Rosenfeld - İhsanoğlu, 2003, 13).⁴⁷

Muâviye’nin valiliği sırasında yanında sadece bir hekimi bulunur. Bu tabip de Hz. Osman’ın gönderdiği Arap Hristiyanlarından İbn Âsâl’dır ve Cündîşâpûr Okulu’nda öğrenim görmüştür.⁴⁸ Tabîî Müslümanların ilk başkenti olan Medine’de ihtiyaç ve kısmen ilgiden kaynaklı bilimsel sirkülasyon, şehirde yaşayan halkın geneline teşmil edilemez sadece gayrimüslimlerin mevcudiyetini gösterir.⁴⁹

Müslümanların başkent Medine’deki bu etkileşimleri onların sahip olduğu diğer coğrafyada yaşayan dindaşları için tablonun tamamını yansıtan bir aynadır. İslâm

⁴⁷ Fazlıoğlu, cebirin Hârizmî öncesi şifahi olarak bilinmesini dikkat çekici olarak yorumlar. Fakat Hz. Ali’ye dair bu bilginin başka belgelerle desteklenmedikçe ihtiyatlı yaklaşılması gerektiğini belirtir. Sezgin ise Müslümanların aritmetiğe ilk andan itibaren sahip olduğunu zikreder ve düşüncesini kuvvetlendirmek için Abdullah b. Abbas’ın aritmetiği bildiğine dair bilgi sunar. Bu durum da Fazlıoğlu’nun aktardığı mâlûmatı kuvvetlendirir (Sezgin, 1967-2015, 5/24). Hz. Ali’nin simyaya dair bilgisinin olduğu da aktarılır (Ullmann, 1972, 195). İlgili alanlara dair mâlûmatı Medine’ye gelen ilim adamlarından öğrenmesi muhtemeldir. Ullmann ise simyaya dair aktarılan bilgilerin uydurma olduğu görüşündedir. Kendisi simyaya dair Abbâsî öncesi dönemde aktarılan bilgilere karşı menfî bir tutum takınır (Ullmann, 1972, 145-270; Fazlıoğlu, 1997, 16/225-226).

⁴⁸ Kendisi Emevîler devleti kurulduktan sonra ölür. Vefatından sonra da Muâviye’nin tabiplik hizmetine Ebû’l-Hakem geçer (İbn Ebû Üsaybia, ts., 171-175; Ahmed İsâ, 1981, 63; Shahîd, 2009, 2-2/180-181).

⁴⁹ Benzer şekilde Müslümanların ilk andan itibaren dönemin öğrenim yerlerinden biri olan kilise gibi yerlerden de istifade ettiği görülür. Kiliselerde dini metinlerin yanı sıra Aristoteles mantığının ilk üç kitabının okutulduğu ve kısmen de diğer antik ilimlerden bazılarının öğretildiği unutulmamalıdır. Nitekim Hâlid b. Yezîd, Aynü’t-Temr’i Müslüman topraklarına kattığı esnada kilisede öğrenim gören kişileri de esir olarak alır. Bu kişiler halife ve valiler tarafından devletin farklı mevkilerinde görevlendirilir hatta bu esirlerden bazıları sonradan Müslüman olur (Belâzürî, 1987, 345-350). Dolayısıyla ilk andan itibaren Müslüman olan kişilerden bazılarının antik bilimlerle hemhâl olması doğrudan bir çeviri sürecinin değil telif ettiği eserlerin üzerinden yoruma gitmemizi de gerekli kılar. Bu noktada Emevîler dönemindeki önemli tabiplerden Teyâzuk’un tıbbâ dair faaliyetleri örnek olarak karşımızda durur. Kendisi hakkında Emevîler dönemi ele alındığında bahsedilecektir.

fetihleriyle beraber ele almış olduğumuz ilim merkezlerini hâkimiyeti altına almaları onlar açısından oldukça önemli bir değere sahiptir. Şöyle ki dönemin yüksek kültürünü oluşturan ve antik bilimlerin öğreticileri pozisyonunda yer alan Süryânîler, aynı zamanda Müslümanların hocası konumuna geçer. Müslümanlar, kısmen tıp hariç hiçbir kadim ilmî geleneğe sahip değildir. Bundan dolayı karşılaştıkları bu ilmî ortam onları öğrenmeye meraklı kılar. Böylece dönemin öğrenim merkezlerinde tıp, matematik, astronomi gibi konularda Süryânîler'den eğitim almaya başlarlar (Süyûtî, 1970, 44-45).

Modern araştırmacılar ise Süryânîleri antik bilim ve felsefede zayıf olarak gördüklerinden bu düşünceye itibar etmezler. Hâlbuki Hicaz yarımadasından çıkıp dönemin dünya devleti olan Müslümanların hocaları olduğunu göz ardı ederler (Saliba, 2015, 23-24; Gutas, 2011, 4; Tomakin, 2017, 126). Bu şu açıdan önem taşır. Hiçbir antik bilim geleneğine sahip olmayan bir topluluğun dönemin zayıf gibi görünen fakat Aristoteles, (kısmen) Platon, Batlamyus, Hipokrat, Galen gibi önemli simaların çalışmalarını bir şekilde aktaran bir topluluktan öğreneceği çok şey vardır (Meyerhof, 1931, 314; Montgomery, 2000, 62-63, 68-69, 77; Tomakin, 2017, 96-97, 109).⁵⁰ Müslümanlar da fetih hareketleriyle beraber farkında olarak bu ilim merkezlerinde öğrenim görmeye başlar (Süyûtî, 1970, 44-45; Sadreddîn Muhammed Şîrâzî, 1990, 1/78).⁵¹ Onların bu ilk eğitim süreci toplumun geniş kesimi tarafından kabul görmez. Doğal bir süreç olarak gelişim gösteren böylesi karşılaşmaların geniş kesimler tarafından benimsenmesi, Emevîler'in yıkılışına yakın kendisini iyiden iyiye hissettirir.

Hulefâ-yi Râşidîn döneminde farklı topluluklarla karşılaşma aynı zamanda karşı tarafı tanıma ve o kişilerle dinî münakaşalara girişme imkânı sağlamaktaydı. Nitekim fetih hareketlerinin henüz başında meydana gelen Yermük Savaşı (15/636) sırasında gayrimüslimlerden ele geçirilen kitapları Abdullah b. Amr b. Âs, sözlü yolla Müslümanlara tercüme ederek rakiplerinin ne türden bir dinî gelenek üzere olduğunu göstermeye çalıştı (Dârimî, 1938, 136). Böylesi alakalarla onların diğer savaşlarda ve

⁵⁰ Grekçe şiir, komedi ve tarih kitapları tamamen Arapçaya çevrilmedi. Bu türler, retorik öğretimin parçası olarak okul müfredatında yer bulmaktaydı. Müslümanların eğitimleri sırasında mezkûr türlere bir şekilde teması olmuştu. Hatta Pythagoras'ın *Golden Verses*'i (Altın Mısralar), Pseudo-Menander'in vecizli (gnomolojik) mısraları, Aratus'un *Phainomena*'sı, Dorotheus'un astrolojik çalışması gibi didaktik tarzda yazılmış eserler, mütercimlerin aşına olduğu bir okul geleneğinin parçası olarak Arapçaya intikal ettirilmişti (Rozenhal, 1994, 10).

⁵¹ Ali Sami en-Neşşâr, Müslümanların hicrî birinci asırdan itibaren Grek felsefesi ve ilmi'n-nücûm gibi benzeri bilim dallarını tercüme etmeye başladığına dair İbn Kesîr'den bir alıntı yapar fakat kaynağını zikretmez (Neşşâr, 2020, 1/148).

değişik muhitlerde farklı etnik topluluklarla bir arada yaşamaya başlamasıyla da karşılaşması mümkündü. Aynı şekilde Şam bölgesi ele geçirildiği sırada Müslümanlar bölge halkından bir kısmının kadere inanmadığına dair söylemlerini işitince şaşırılmışlardı (Tritton, 2018, 54-55). Hatta onlar, karşılaştıkları inanç meselelerinden dolayı farklı inanca sahip topluluklarla dinî tartışmalara da girişmişlerdi (Öztürk, 2012, 396).⁵² İlk karşılaşmalarda bu tür münakaşaların olması kaçınılmazdı. Yerleştikleri bölgelerde de sayıca az ve farklı dinî gruplarla temas hâlinde bulunmaları bu gibi meseleleri normal kılmaktaydı (Van Ess, 2000, 418).

Farklı medeniyetlerden Müslüman olan kişiler de bu devirde telif-tercümelerde aktif rol oynadı. Emevîler'in başlarında vefat eden Abdullah b. Selâm (öl. 43/663-64) bu kişiler arasındaydı. Kendisi Hz. Peygamber'in zamanında Yahûdî iken Müslüman oldu. Hulefâ-yi Râşidîn döneminde İsrâiliyat olarak aktarılan Yahûdî kültürü ve İbrânîceye ait rivayetleri Arapçaya aktardı. Nakiller üzerinden kaleme aldığı *Danyal'ın Kitaplarından Nakiller* ve *Sihir ve Muska* adlı eserlerin telif-tercüme eserler olduğu anlaşılmaktadır. Benzer şekilde Yemen asıllı Yahûdî Ka'b el-Ahbâr (öl. 32/652-53 [?]) da İsrâiliyata dair rivayetler nakletti. Onun da İbrânîcedeki mâlûmatı kullanarak nakiller yoluyla *Sîretü'l-İskender* ve *mâ fihâ min el-Acâ'ib ve'l-Garâ'ib*, *Vefâtü Mûsâ*, *Hadîs Zü'l-Kıfl* ve *Hadîs Hamâmetü'z-Zeheb* ve *Hadîs İfrâkisûn bint el-Melik* adlı telif-tercüme eserler kaleme aldığı görülmektedir (Sezgin, 2015, 347-348; Fayda, 1988, 1/134-135).

Hulefâ-yi Râşidîn devrinde muhtelif kültür ve medeniyetlerle karşılaşma hem bilimsel hem de teolojik etkileşimleri kaçınılmaz kıldı. Nitekim bu devirde bilimsel faaliyet noktasında öne çıkan simalar da vardı. Bu minvalde Hz. Ömer'den itibaren Şam bölgesinin valiliğini yürüten Muâviye b. Ebû Süfyân, dönemin entelektüel manada ön plana çıkan yöneticilerindendi. Kendisi daha çok Hz. Ali ve Hz. Hasan'la giriştiği siyasî mücadele ile tanındığından modern araştırmalarda ilmî faaliyetlerine yeterince değinilmemiştir.

Muâviye, farklı milletlere ait geçmiş dönem krallarının hayatlarını öğrenmeye meraklı bir kimseydi. Alakasının tam olarak ne zaman başladığı bilinmese de bilgiyi nakleden Mes'ûdî'deki rivayetten bu öğrenim faaliyetini şiar hâline getirdiği anlaşılmaktadır ki

⁵² Kelâmın ilk dönem İslâm dünyasına girişi üzerine Türkçeye *Başlangıçtan Günümüze İslâm Kelâmı* olarak çevrilen *The Oxford Handbook of Islamic Theology* kitabının birinci makalesini kaleme alan Alexander Triger, Hulefâ-yi Râşidîn döneminde farklı kültür ve medeniyetlerle etkileşimin olmadığını ifade eden cümleler kullanır (Triger, 2020, 57-78).

böylesi bir tutumu valilik döneminde kazanmış olmalıdır. Sarayında bu öğretim işinde bulunan özel köleleri vardı ve bu kişiler kendisine muhtelif dillerdeki yazılı kitapları sözlü yolla tercüme ediyordu (Mes'ûdî, 2005, 3/32).⁵³ Muâviye, antik bilimlerle de ilgili bir kimseydi. Çin kralının onun bu alakasını çeşitli yollarla öğrendiği ve buna bağlı olarak kendisine simya ve farklı ilim dallarını da ihtiva eden bir eser hediye ettiği kayıtlarda yer alır.⁵⁴ Eserin kim tarafından çevrildiği bilinmemekle birlikte sonrasında torunu Hâlid b. Yezîd'e intikal eder (Reşîd b. Zübeyr, 1959, 9-10; Makrîzî, 1991, 3/782). Onun simyayla ilgili tercüme ettirdiği bir başka eser ise günümüze ulaşmıştır. Zosimos'a ait olan bu çalışma 38 (659) yılında yani valiliğinin sonlarına doğru Muâviye için Grekçeden çevrilir (Stapleton - Azo, 1910, 3-2/88; Sezgin, 1967-2015, 4/19).⁵⁵ Muâviye'nin Şam bölgesi valisi olması, dönemindeki antik bilimler hususunda yetkin kişilerin ve onların sürdürdüğü bilimsel faaliyetlerin kesişim bölgesinde yer aldığı anlamına geliyordu. Etkileşime açık bir yapıya sahip olmasıyla böylesi bir atmosferde Muâviye, hem siyaset arenası için eski kralların hayatını öğrenme şevkini ömrünün sonuna kadar sürdürdü hem de antik ilimlerle ilgilenip telif-tercüme eserler yazdırma veyâhut çalışmaları tercüme ettirme çabasında bulundu.

2.2. Emevîler Döneminde Bilimsel Faaliyetler

2.2.1. Saray ve Çevresindeki Bilimsel Ortam

Emevîler Devleti, kurulduktan sonra halifelîğe yaklaşık doksan yıl hükmetti ve bu süre zarfında on dört halife başa geçti. Bu kişilerden bazıları çeviri ve telif çalışmalarında yer almadı. Modern araştırmacılar da bu tabloda çeviri ve telif faaliyetlerinin süreklilik arz etmediği fikrine kapıldı. Hâlbuki bilimsel faaliyetlere destek olamayan halifelerin

⁵³ Muâviye'nin huzuruna gelen köleler, geçmiş dönemde yaşayan milletlerin hayatlarını, savaşlarını ve muharebe hilelerini ihtiva eden defterleri (tercüme ederek) okur. İslâm'ın ilk döneminde yazınsal faaliyet üzerine araştırma gerçekleştiren Nabia Abbott da Mes'ûdî'deki alıntıda defter şeklinde geçen yerin kitap olarak düşünülmesi gerektiği ifade eder (Abbott, 1957, 1/23).

⁵⁴ Rivayeti doğrulayacak bilgilere sahibiz, şöyle ki Çin kralının ismi zikredilmese de bu kişi o dönemde Çin'i yöneten Tang Hanedanlığı'ndan T'ai Sung'dur. Onun döneminde sarayda bir kütüphane bulunur ve kütüphanenin içerisinde nadide eserlerin de yer aldığı iki yüz bin tomar kitap vardır (Schafer, 2020, 438). Dolayısıyla bu bilgi Muâviye'nin valiliği sırasında antik ilimlere ilgi duyduğunu gösterir.

⁵⁵ Zosimos üzerine tez kaleme alan Hallum, Muâviye'nin valiliği döneminde çevrilen bu esere şüpheli yaklaşıyor (Hallum, 2008, 26-28, 160). Donald R. Hill de Muâviye döneminde gerçekleştirilen eserin farkında olmadan erken dönemde Çin bilim geleneğine ait simyaya dair mâlûmatın ticarî ilişkiler ve benzeri durumlar üzerinden dokuzuncu asırdan sonra girebileceğini iddia eder (Hill, 1990, 328-333). D'Ancona ise simya üzerinden Muâviye'yi çevirileri başlatan kişi olarak gösterse de hatalı bir şekilde Nedîm'i kaynak gösterir (D'Ancona, 2015, 14; a.mlf., Erişim Tarihi 13 Temmuz 2021).

saltanat süreleri oldukça kısaydı. Hilâfet süreleri uzun olan halifeler ise bilimsel faaliyetin içerisindeydi. Uzun süre başta kalan ilk Emevî halifesi Muâviye, oğlu Yezîd ve Abdülmelik b. Mervân bunlar arasında ön plana çıkan kişilerdir. Bu durumu göz önünde bulundurarak Emevî halifelerinin ve yöneticilerinin antik bilimlere alakasını, çeviri, telif ve telif-tercüme faaliyetlerine katkılarını incelemek yerinde olacaktır. Her bir halife ve devrindeki yönetici kesimin ilmî faaliyetlere katkısını ele almak dönemi bize daha iyi tanıttacaktır. Bunun neticesinde bilimsel süreklilikteki değişim ve gelişim de belirginlik kazanacaktır.

Tablo 2: Emevî Halifeleri

EMEVLİ HALİFELERİ	
Süfyânîler Dönemi	Mervânîler Dönemi
Muâviye b. Ebû Süfyân (41-61/661-680)	Mervân b. Hakem (65/685)
Yezîd b. Muâviye (60-64/680-683)	Abdülmelik b. Mervân (65-86/685-705)
Muâviye b. Yezîd (64/683)	Velîd b. Abdülmelik (86-96/705-715)
	Süleyman b. Abdülmelik (96-99/715-717)
	Ömer b. Abdülaziz (99-101/717-720)
	Yezîd b. Abdülmelik (101-105/720-724)
	Hişâm b. Abdülmelik (105-125/724-743)
	Velîd b. Yezîd (125-126/743-744)
	Yezîd b. Velîd (126/744)
	İbrâhim b. Velîd (126/744)
	Mervân b. Muhammed (127-132/744-750)

Kaynak: (Yiğit, 1995, 11/95).

Muâviye'nin valilik döneminde gerçekleştirdiği çeviri faaliyetleri halifelîği döneminde de devam eder. Bunun en bariz örneği çeşitli kralların hayatını öğrenme isteğidir. Bilindiği üzere o, bu tutumunu ömrünün sonuna kadar sürdürür. Hatta kendisinden sonraki bütün Emevî halifeleri de onun bu adımını devam ettirir. Muâviye, halifelîğinde ayrıca Daniel'in *Apokalipsi*'sini de Grekçeden Arapçaya tercüme ettirir. Eserde gökyüzündeki yıldızlara ve her türlü faaliyete dair bilgiler mevcuttur. Bazı araştırmacılar da çeviriyi İslâm dünyasında astroloji alanındaki ilk tercüme olarak niteler. Nitekim Muâviye'nin tarih, nesep ve astronomi ve astrolojide bilgin Dağfel b. Hanzala'yı da saraya davet etmesi bu alana gösterdiği ilginin bir yansımasıdır (İbn Tâvûs, 1944, 209-210; Pingree, 1990, 291-292; Hoyland, 1997, 330; Sezgin, 1967-2015, 7/312-317).⁵⁶

⁵⁶ Pingree, bahsedilen göksel mâlûmatın Batlamyus'a ait *Kitâbü'l-Erbâa*'da ayrıntılı olarak işlendiğini ve eserin çevrilmesiyle de İslâm bilim geleneğine intikal ettiğini vurgular. Sezgin ise Batlamyus'un *Kitâbü'l-*

Muâviye'nin çevresinde devrin önemli ilim adamları bulunuyordu. Bu kişilerden İbn Âsâl, Cündîşâpûr'da yetişmiş homojen ve heterojen ilaç yapımında uzman bir tabipti (İbn Ebû Üsaybia, ts., 171-172; Kârî, 1986, 120). Kendisinin birçok çeviriye sahip olduğu ileri sürülür (Fâzıl, 1984, 50). Şayet eser tercüme etmişse Muâviye'ye en yakın kişilerden biri olmasından dolayı onun çevirttiği eserlerin mütercimleri arasında yer almış olmalıdır (Şenel, 2021, 46).

İbn Âsâl'ın ölümünden sonra Ebû'l-Hakem Muâviye'nin tabibi oldu. O, Muâviye'nin güvenini kazandı ve kendisine aşırı sevgi beslemesini sağladı. Ebû'l-Hakem de Cündîşâpûr Okulu'ndan yetişti. Kendisi hem hastalıkların tespitinde hem de ilaç hazırlamada mâhirdi (Ya'kûbî, 1964, 2/212-213; İbn Ebû Üsaybia, ts. 175; Öztürk, 2012, 623; Aycan, 2017, 76-77). Ebû'l-Hakem'in mezkûr okuldan çıkması, Muâviye'nin gerçekleştirmiş olduğu tercüme faaliyetlerinde etkin olabileceğini düşündürmektedir. Ebû'l-Hakem, Muâviye'nin vefatından sonra da Abdülmelik b. Mervân'ın halifeliği de dâhil bu döneme kadar saraydaki tabiplik görevine devam eder (İbn Ebû Üsaybia, ts., 175; Kârî, 1986, 120).

Yukarıda belirtildiği üzere Muâviye geçmiş kralları öğrenmeye merakından dolayı Ubeyd b. Şerye'yi San'a'dan Şam'a çağırttı. Ubeyd, saraya geldikten sonra halifeye geçmiş dönem tarihi, Arap ve Fars hükümdarları, insanların farklı bölgelere dağılımları hakkında mâlûmat aktardı. Nakledilen bilgiler Muâviye tarafından yazıya geçirildi ve Ubeyd'e nispetle *Kitâbü'l-Mülûk ve Ahbârü'l-Mâzîn* adıyla derlendi. *Kitâbü'l-Mülûk*, Mes'ûdî ve Hemedânî'nin zamanına kadar tanınırlığını sürdürdü. Özellikle Mes'ûdî'nin zamanında halk arasında meşhurdu (Nedîm, 2009, 2/1, 279-280; Mes'ûdî, 2005, 2/201; Nicholson, 1997, 13). Ubeyd, ilgili eserin haricinde *Kitâbü'l-Emsâl* adında bir kitap da kaleme aldı. Çalışmasında Pehlevîce ve İbrânîce kaynaklardan yararlandı. Kitaplarındaki farklı eserlere ait alıntılar, hem erken dönem İslâm toplumundaki etkileşimin aksülameli hem de telif-tercümelerin ilk örnekleri arasında yer almaktaydı.

Emevîler'in kurucusu Muâviye'nin ilme merakı ve entelektüel çevresi sayesinde sarayda bir kütüphanenin mevcut olduğu anlaşılır. Kütüphanede siyasî konulara dair eserlerin yanı sıra simya, tarih, apokaliptik eserler ve farklı branşları içeren yabancı

Erbaa adlı eserinin sekizinci yüzyılın ortalarından önce veya ortalarında çevrildiğini vurgular. Ayrıca o bu kitaplar sayesinde Müslümanların sadece astrolojik bilgilere vâkıf olmadıkları aynı zamanda astronomik, klimatolojik ve coğrafi bilgiler de elde ettiklerini belirtir (Pingree, 1990, 291-292; Sezgin, 1967-2015, 6/84-85).

dillerde kitaplar ve telif-tercüme eserler yer alır. Bunun yanı sıra Ubeyd'in *Kitâbü'l-Mülûk*'unda görüldüğü üzere halifeye sözlü yolla aktarılıp sonradan kayda geçirilen Arapça çalışmalar da mevcuttur. Saray kütüphanesinden daha sonra torunu Hâlid b. Yezîd istifade eder. Kendisi dedesine hediye edilen simya alanındaki eserden anlaşılacağı üzere kütüphanedeki kitaplardan faydalandığı anlaşılmaktadır.

Muâviye, entelektüel çevresiyle ilişkilerini iyi tutan ve onlardan istifade etmeye gayret eden biriydi. Oğlu Yezîd b. Muâviye'nin de ilme meraklı ve bilgili yetişmesi için gayret etti. Dağfel b. Hanzala'yı saraya çağırarak kendisine öğrettiği gibi oğluna da tarih ve ensâb ilimlerini öğretmesini istedi. Muâviye, bunun yanında astroloji ve astronomiye dair bilgileri de öğretmesini talep etti (Zemahşerî, 1992, 1/101; İbn Tâvûs, 1944, 209-210). Nitekim astronomi bilgisini öğrenen Yezîd, bilgeliğini “mühendis” sıfatıyla taçlandırdı (İbn Asâkir, 1995, 2/373).

Muâviye, geçmiş dönemlere dair öğrenme arzusunu oğluna kazandırmaya da gayret etti. Yezîd'e hocalık yapan Dağfel'in yanında Ubeyd b. Şerye'den de öğrenim görmesini sağladı. Böylece oğlunun mezkûr konuda ilgisi oluştu. Hatta bu minvalde tertip ettiği gece sohbetlerine Arapların meşhur gün ve olaylarını bilen Alâka b. Kurşum el-Kilâbî de katılırdı.⁵⁷

Yezîd'in saray çevresinde yakın arkadaşı Yahyâ ed-Dımaşkî (öl. 749 [?]) de vardı. Yahyâ, Grekçe, Süryânîce ve Arapça biliyordu. İskenderiye Okulu'nun başlangıç seviyesindeki geometri, astronomi, mantık gibi ilimlerine de aşinaydı.⁵⁸ Yezîd, devletin henüz başlarında böyle bir ortamın içinde yetişmesi oğullarının da benzer alaka ile büyümesine vesile oldu.

Yezîd'den sonra başa geçen oğlu Muâviye, Rebîülevvel 64 (Kasım 683) yılında babasından devleti kaos içerisinde aldı. Halifeliği süresince iç karışıklıklarla ilgilenmek durumunda kaldı. Ayaklanmaları bastırmaya sahip olacak bir kuvveti bulunmamaktaydı. Bu hâl üzere yaklaşık dört ay iktidarda kaldı ve sonrasında Receb 64 (Şubat 684) tarihinde vefat etti. Kendisinden sonra halifelik Süfyânî kolundan Mervânî koluna geçti. Mervân b. Hakem de devletin içerisinde bulunduğu müşkül durumu düzeltmeye ömrü yetmedi. On aylık hilafetinden sonra halifeliğe oğlu Abdülmelik b.

⁵⁷ Alâka b. Kurşum el-Kilâbî'nin *Kitâbü'l-Emsâl* adında bir eseri vardır (Nedîm, 2009, 1/2, 280-281).

⁵⁸ Yahyâ ed-Dımaşkî'nin kaleme aldığı *The Found of Knowledge (Bilginin Kaynağı)* adlı eserin birinci bölümünde felsefî konular ele alır (Duygu, 2021, 413).

Mervân geçti. Görüldüğü üzere Muâviye b. Yezîd ve Mervân b. Hakem dönemleri çok kısa bir süreyi kapsamaktaydı (Halîfe b. Hayyât, 1985, 255-261; Wellhausen, 2020, 145-155).

Mervân döneminde Ahron'a ait *Künnâş* olarak isimlendirilen tıp kitabı Mâserceveyh tarafından saray için çevrildi. Mâserceveyh, söz konusu tercüme esere iki bölüm ilave etti. Bu ilavelerin içerisinde melankoliye dair bilgi de yer almaktaydı. Aktarılan nakiller incelendiğinde tıbbî tedavide kullanılan bitki çeşitliliğinin zengin olduğu ve yazarın ayrıca Hipokrat ve Galen tıbbının yanı sıra Fars ve Hint eczacılığına da hâkim olduğu görülür (Steinschneider, 1899, 428-434; a.mlf., 1902, 13-15; Sezgin, 1967-2015, 3/175-176, 206-207, 242-243; Levey, 1971, 35-45; Ullmann, 1970, 23-24; Dols, 2013, 75, 88).⁵⁹

Abdûlmelik halife olarak başa geçtikten sonra bir yandan devletin içerisine düştüğü iç karışıklıkları ortadan kaldırırken diğer taraftan devlet için önemli adımlar attı. Bu hamlelerden birisi Bizans'tan ülkeye sokulan dinarlar yerine kendi para sistemini kurdurmasıydı. Para sisteminin oluşturulmasındaki temel mesele Bizanslıların devlet kayıtlarının tutulmasında Emevîler'den karşıladığı papirüs kağıtlarının üzerine “*kulhüvellahu ahad*” ibaresinin yerleştirilmesiydi. Bizans kralı bu duruma öfkelenerek Bizans'tan ülkeye giren paralara İslâm peygamberini kötüleyici ibareler ekleteceğini zikrederek karşı çıktı. Abdûlmelik kralın bu tavrından rahatsızlık duyduğunu Hâlid b. Yezîd'e aktardı. Bu meseleyi Hâlid'e aktarması doğaldı çünkü o, simya ilmi ile meşguldü ve bu ilim para basımıyla uğraşan kişiler tarafından biliniyordu. Hâlid, halifeye kendi para birimini oluşturması teklifinde bulundu. Onun teklifini kabul eden Abdûlmelik 76 (695-696) yılında devletin kendi para sistemini kurdu.

Abdûlmelik ayrıca divanların tek dilde toplanması için çalışmalar gerçekleştirdi. İslâm topraklarına katılan bölgelerde Sâsânîler ve Bizanslılardan kalma Pehlevîce ve Grekçe tutulan devlet kayıtları, Arapçaya çevrilmeye başladı. Kayıtların çevirisinde halife ve valiler ortak hareket etmedi. Arapçaya intikal girişimi muhtelif bölgelerde farklı zaman dilimlerini kapsayacak şekilde gerçekleşti. Şam bölgesindeki divanların Arapçaya nakli 78-82 (697-702) yılları arasında Abdûlmelik döneminde başladı. Aynı zaman

⁵⁹ Benzer isimde iki Mâserceveyh'in bulunduğu bunlardan ilkinin Yahûdî olup yedinci yüzyılda yaşadığı ikincisinin ise Hristiyan olduğu ve sekizinci yüzyılın ikinci yarısında hayatta olduğu zikredilir. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için (bk. Steinschneider, 1899, 428-434; Sezgin, 1967-2015, 3/175, 206-207, 224-225, 242-243; Şenel - Öztürk, 2018, 191-218).

aralıklarında Kûfe ve Basra'daki devlet kayıtlarının çevirisi Haccâc'ın direktifiyle gerçekleşti. Mısır'daki divanlar ise Vali Abdullah b. Abdülmelik'in emri ile 87 (706) yılında tercüme edildi. Son olarak Horasan bölgesindeki divanlar da Hişâm b. Abdülmelik döneminde Nasr b. Seyyâr'ın komutuyla 124 (742) yılında çevrildi (Dûrî, 1994, 9/378-379; Qādî, 2010, 255-280; Şenel, 2021, 70-76).⁶⁰

Divanlardaki bu çeviri sürecine bakıldığında yaklaşık 46 yıllık bir zaman dilimini kapsadığı görülür. Bu zaman aralığının oluşmasında devlet için bölgeler arasındaki ehemmiyet sırası ön plana çıkmış olmalıdır. Emevîler döneminde başkent Şam ve doğunun yönetim merkezi Basra ve Kûfe'nin ilk sırada tutulması bu gözle okunmalıdır. Sonrasında ehemmiyet sırasına göre diğer bölgelerdeki divanlar tercüme edilmiş olmalıdır.

Devletin önemli kurumlarından birisi olan divanların çevrilmesiyle birlikte Emevîler, Arapçayı hâkim konuma getirir. Fakat divanlardaki veriler tercüme edilirken sadece Arapçaya vâkıf olmak yeterli gözükmez. Çeviri sırasında karmaşık aritmetik yöntemler, temel astronomi bilgisi, simya, geometri ve kısmen felsefe bilgisine de hâkim olmak gerekir.⁶¹ Müslümanların ilk dönemden itibaren antik bilimlerin öğretiminde bulunan yerlerle etkileşim hâlinde bulunması, zikri geçen ilim dallarını öğrenmeyi mümkün kılar. İlk fetihlerden itibaren yaklaşık yarım asrın geçtiğini hesaba katarsak, İslâm toplumunun hatırı sayılır bir kesimi İskenderiye müfredatının başlangıç seviyesi derslerini muhtelif bölgelerdeki okullarda öğrenir. Böylesi bir ortam da divan çevirilerinin herhangi bir zorluğa uğramadan gerçekleşmesine imkân sağlar.

Abdülmelik, devlet için tüm bu girişimleri gerçekleştirmesinin yanı sıra çevresinde antik ilimlere sahip kişiler de mevcuttu. Kendisi, halifeliğinden itibaren yanında astrolog bulundurdu. Savaşlarda onun sözlerine kulak verirdi (Mes'ûdî, 2005, 3/91). Halifenin entelektüel çevresinde astrologların yanı sıra Ebü'l-Hakem'in de aralarında bulunduğu tabipler grubu da vardı. Görüldüğü üzere kendisi antik ilimler alanında yetkin kişileri çevresinde tutmakta ve onlardan istifade etmekteydi. Ayrıca Abdülmelik,

⁶⁰ Divanların Arapçaya çevirisinde aktif olarak yer alan kişiler mevalidir (Polatoğlu, 2022, 28). Bu çevirilerin akabinde de Farslı kâtipler saray ve çevresinde daha aktif oldu.

⁶¹ Bu konu hakkında örnek verilecek olursa öğrenimini Emevîler döneminde gerçekleştirdiği anlaşılan kâtip Ebû Eyyûb el-Mûriyânî, halifeliğin Ahvaz bölgesindeki son valisi Süleyman b. Habîb b. el-Mühelleb'e hizmette bulunur, akabinde devletin el değiştirmesiyle Mansûr'a hizmet eder. Ebû Eyyûb, kendisini simya, tıp, astronomi, astroloji, matematik ve sihir alanlarındaki kitapları incelemiş bir kimse olarak tanıtır (Cehşiyârî, 2009, 157-160).

Muâviye'nin ömrü boyunca sürdürdüğü geçmiş dönem devlet ve topluluklara dair bilgi edinme faaliyetini de devam ettirdi.

Aristoteles'e nispet edilen *Kitâbü'l-Ahcâr*'a ait günümüze ulaşan bir yazmada bazı Emevî halifelerinin ilgili eseri okuduklarına dair bir bilgi yer alır. Ruska, İbnü'l-Fakîh'e ait *Kitâbü'l-Büldân*'daki bir ifadeden hareketle eserin Abdülmelik b. Mervân tarafından bilindiğini ve dolayısıyla okunduğunu belirtir. Halife Arapçadan başka bir dile vâkıf olmadığından eserin çevirisini okuduğu anlaşılır. Bu durum eserin Emevî dönemindeki patronu ve müterciminin kim olabileceğini akla getirir. *Ahcâr*'ın tercümesinde iki farklı grup rol almış olabilir. Bunlardan ilki Emevîler'in başlarında Aristoteles'e ait birkaç eseri Arapçaya çeviren Gassânî Araplarından bir gruptur. İkincisi ise Hâlid'in çevresinde yer alan mütercimlerdir. Eser zikredilen gruplardan birisi tarafından çevrildikten sonra halifenin istifadesine sunulur (Ayasofya, 3610, 96a; İbnü'l-Fakîh, 2009, 139; Ruska, 1912, 8; Kraus, 1942, 2/324; Sezgin, 1967-2015, 4/103; Viré, 1991, 2/740; Aksoy, 2021, 161, 256-260).

Bîrûnî de Abdülmelik döneminde değerli taşlarla alakalı bir eser kaleme alındığını belirtir. Eserin içerisinde ayrıca dönemin değerli taşlarının fiyatları da aktarılır. Muhtemelen bu çalışmada Aristoteles'in çevirisinden istifade edilir. Dolayısıyla tercümeden ilim adamları da faydalanır. Üstelik Emevîler'in sonlarına doğru değerli taşlara dair bilgi birikimleri oldukça yoğundur ve kap kaçağın üstlerinde dahi bunlar işlenir. Câbir b. Hayyân da bu tercümeden istifade eder. Ayrıca onun da benzer isme sahip bir çalışması vardır (Bîrûnî, 2017, 66, 70; Kraus, 1942, 2/324; Sezgin, 1967-2015, 4/103; Viré, 1991, 2/740; Aksoy, 2021, 161, 256-260; Şenel, 2021, 86-87).

Abdülmelik döneminde valilik yapan bazı simalar da bilimsel faaliyete katkı sağladı. Bunlar arasında yer alan Haccâc b. Yusuf, 74-75 (694) yılında devletin doğu bölgesini yönetmeye başladı. Valiliği sırasında sarayında antik bilimlerle alakalı kişileri de bulundurdu. Haccâc halife gibi astrologlarla iletişim halindeydi. Sarayında bir astroloğu vardı. Hatta ölümüne yakın astroloğuyla yaptığı bir münakaşa da kayıtlara geçti (İbn Kerdebûs, 2008, 2/968).

Haccâc, astroloğuyla beraber doktorlara da sarayında yer verdi. Valiliği döneminde meşhur olan Teyâzuk bunlardan birisiydi. Teyâzuk, Cündîşâpûr Okulu'nda eğitim

gördükten sonra Sâsânî krallarına hizmet etti.⁶² Akabinde Emevîler döneminde görevini sürdürdü. Eğitimini tamamladıktan sonra birçok öğrenci yetiştirdi. Bu öğrencilerden Yahûdî Furat b. Şahnasa (öl. 8. yüzyıl), Teyâzuk'un ardından valinin tabiplik görevini yapmaya başladı. Furat daha sonra Abbâsîler döneminde Îsâ b. Musa'nın (öl. 167/783) doktorluğunu yaptı. Abbâsî halifesi Mansûr döneminde vefat etti (İbnü'l-Cevzî, 1992, 6/131; Kıftî, ts., 1/143). Netice itibarıyla Teyâzuk özelinde dahi ilim adamlarının Abbâsî saray ve çevresiyle etkileşimi açısından zikredilen bu aktarım, bilimsel dolaşımın sadece Abbâsîler'e nasıl intikal ettiği hususunda önemli bir misal oluşturur.

Nedîm, Teyâzuk'u Pehlevîceden Arapçaya çeviri gerçekleştiren ve Arapça eser telif eden kişiler kısmında ele alır. Fakat onun zikrettiği yerden çok az bilgi günümüze ulaşır.⁶³ Bundan dolayı Nedîm'in ele aldığı başlık üzerinden yoruma gidecek olursak Teyâzuk'un hem Pehlevîceden Arapçaya çeviri faaliyetinde bulunduğu hem de Arapça telif-tercüme eser kaleme aldığı söylenebilir. Muhtemelen o, çevirilerini Haccâc için gerçekleştirmiştir. Telif-tercüme eserler arasında kendi oğlu için kaleme aldığı *Künnâş el-Kebîr*⁶⁴ ve bunun dışında *Kitâbü'l-Edviye* adlı eser zikredilir. *Edviye* kitabında birçok ilaç hakkında bilgi yer alır. Bunlar ilaçların tarifî, insan vücuduna etkileri, ne şekilde kullanılacağına dair bilgilerdir (İbn Ebû Üsaybia, ts., 181). Teyâzuk'un bu eserleri dışında *Kasîde fî Hıfzı's-Sıhha* ve *el-Füsûl fî't-Tıbb*⁶⁵ adlı eserleri de bulunur. İslâm dünyasında Aristoteles felsefesinin önemli temsilcilerinden olan ve tabiplik görevinde de bulunan İbn Sînâ, onun *Kasîde* adlı eserini Farsçaya tercüme eder. *el-Füsûl* ise günümüze ulaşır. Eser, Paris Milli Kütüphanesi'ndeki bir mecmuanın içerisinde yer almaktadır (Sezgin, 1967-2015, 3/208; Kârî, 1986, 123).

Teyâzuk, ayrıca humma hastalığının tedavisinde uzmandır. Sâbit b. Kurre, onun bu alandaki yetkinliğinin farkındadır ve kaleme aldığı eserinde Teyâzuk'un görüşlerinden

⁶² Ullmann, onun Sâsânîler döneminde yaşayan Theodosios ile karıştırıldığını düşünür (bk. Ullmann, 1970, 23).

⁶³ İlgili kısımda sadece Haccâc'ın tabibi olduğu bilgisi bulunur (bk. Nedîm, 2009, 2/1, 317).

⁶⁴ Kıftî tarafından Haccâc'ın tabipleri arasında Sâzun et-Tabîb adlı bir doktor zikredilir. Kendisinin oğlu için kaleme aldığı *Künnâş el-Kebîr* isminde bir eserin olduğu nakledilir. Bu kişinin Teyâzuk olması muhtemeldir çünkü Teyâzuk ismine Arapçada Seyâzuk şeklinde tesadüf edilir. Muhtemeldir ki Kıftî'nin kaynakları arasındaki bir eserin müstensihî Seyâzuk kelimesini yanlışlıkla Sâzun olarak değiştirmiş ve bu kişi farklı bir tabip olarak zikredilmiştir (bk. Kıftî, ts., 1/151; Ullmann, 1970, 22-23; Kârî, 1986, 123-124). Kıftî'den sonra eser telifinden bulunan ve kendi dönemine kadar İslâm dünyasındaki tabipleri aktaran İbn Ebû Üsaybia da ise böyle bir kişinin adına yer vermez.

⁶⁵ Sezgin, eserin *Künnâş el-Kebîr*'deki alıntılardan oluşmuş olabileceğini varsayar (Sezgin, 1967-2015, 3/208).

istifade eder. Râzî, *el-Hâvî* adlı eserinde birçok hususta onun görüşlerini aktarır. Teyâzuk'un Râzî tarafından aktarılan nakillerinde Fars ve Hint tıp geleneğinden izler görülür. Ayrıca İbn Ebû Üsaybia onun Haccâc'a sağlık noktasında aktardığı tavsiyeyi naklederken kendisinin Hipokrat ve Galen tıbbına vâkîf olduğunu belirten cümleleri göze çarpar. Tüm bu aktarımlar Cündîşâpûr Okulu'nda öğrenim gören bir tabibin Grek, Fars ve Hint bilim geleneklerine de aşina olduğunu gösterir. Teyâzuk, Velîd b. Abdülmelik dönemine kadar hayattadır ve bu dönemde Vâsıt'ta Haccâc'ın tabiplik görevinde bulunurken yaklaşık 90 (708-709) senesinde vefat eder (İbn Ebû Üsaybia, ts., 179-181; Zehebî, 1990, 6/47; Sezgin, 1967-2015, 3/175-176, 207; Fâzıl, 1984, 51-52; Şenel - Yılmaz, 2021, 1-4).

Haccâc'ın hizmetinde bulunan bir diğer kişi Zâdân Ferrûh'tur. O, divanlar Arapçaya çevrilmeden önce Basra ve Kûfe'de Pehlevîce kayıt tutan kâtiplerin başındadır. İbnü'l-Eş'as hadisesi sırasında 81-82 (702) yılında öldürülür (Belâzürî, 1987, 271-272, 422). Kendisi bu hadiseden önce oğlu için *Kitâbü Zâdân Ferrûh fî Te'dîbi Veledihî* adında bir eser kaleme alır (Nedîm, 2009, 2/1, 349).⁶⁶ Nedîm, eseri hikemiyât literatürünü ele aldığı kısımda zikreder. Bu durum bize hikemiyât literatürüne dair örneklerin Emevîler döneminde başladığını gösterir.⁶⁷ Zâdân Ferrûh'un yanında kâtiplik görevinde bulunan

⁶⁶ Mohsen Zakeri, Kuteybe b. Müslim'in Horasan bölgesi fetihleri esnasında ele geçirip Haccâc'a gönderilen (*Şehristânâ-yi Îrân*) adlı Pehlevîce bir coğrafya kitabının Zâdân Ferrûh tarafından çevrildiğini ifade eder. Fakat Zâdân, İbnü'l-Eş'as isyanında vefat eder. İsyanın nihayete ermesinden sonra Kuteybe Horasan'a gönderilir. Dolayısıyla çevirinin Zâdân tarafından tercüme edilmesi mümkün değildir. Ayrıca konu hakkında ayrıntılı bilgi için (bk. Sprengling, 1939, 175-224; Zakeri, 2007, 1199-1201; Şenel, 2021, 66-67).

⁶⁷ Modern çalışmalar ve günümüze ulaşan kaynak ve yazmalardan Zâdân Ferrûh el-Enderzger isimli bir şahsiyetten bahsedilir. Onun ismi bozuk hâlde Steinschneider'de görülür fakat hayatı hakkında bilgi sunulmaz. Manfred Ullmann ise Sâsânîler'in sonlarına doğru veya İslâm fetihlerinin başlangıcına kadar yaşadığını belirtir. Akabinde el-Enderzger'in *Kitâbü'l-Mevâlid* adında bir eserin bulunduğunu ve ismi geçen çalışmayı Nedîm'in yanlış anlayarak *Kitâbü Zâdân Ferrûh fî Te'dîbi Veledihî* olarak isimlendirdiğini düşünür. Sezgin ise İslâm'dan hemen önce ya da İslâm'ın ilk zamanlarında yaşadığını zikreder ve Nedîm'deki zikri geçen eserin de ona ait olduğunu iddia eder. Enderzger'in günümüze ulaşan yazmasını inceleyen Burnett ve al-Hamdi onun hayatı hakkında net bir şey söylemez. Fakat metin içinde geçen hacca gideceğine dair bilgiden kendisinin İslâm'dan sonra yaşamış olabileceğini vurgular. Şayet Burnett ve al-Hamdi'nin fikrini kabul edecek olursak Müslümanlığı hakkında Belâzürî'de önemli bir bilgi yer alır. O, "el-Enderzger" ifadesini kullanmadan Hz. Ali döneminde Müslüman olduğu bilinen Zâdân Ferrûh isminde birinden bahseder. Dolayısıyla erken dönemde yaşayıp Müslüman olan el-Enderzger bu kişi olmalıdır. Metinde yer alan bilgiyi de hesaba katacak olursak Pehlevîce kaleme aldığı eseri de Müslümanlığı esnasında ve Hulefâ-yi Râşidîn döneminde gerçekleştirir. Ayrıca el-Enderzger ifadesi içinde farklı yorumlara gidilir. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için (bk. Shaked - Safa, Erişim Tarihi 21 Kasım 2021, Asmussen, Erişim Tarihi 21 Kasım 2021). Son olarak Nedîm de zikri geçen kitap ismi meselesi hakkında ise kaynaklarda herhangi bir bilgi yer almadığından eserin el-Enderzger'e atfina ve Ullmann'ın konu hakkındaki düşüncesine ihtiyatla yaklaşmak gerekir (Belâzürî, 1996, 3/178; Kıtîfî, ts, 2/353; Nedîm, 2009, 2/1, 349; Steinschneider, 1864, 192-183; Ullmann, 1972, 297-298; Sezgin, 1967-2015, 7/80-81; Nallino, 1993, 211-213; Burnett - Al-Hamdi, 1991/1992, 294-398). Hermes üzerine

İbrahim es-Sindî de astrolog ve tabip olarak tanıtılır. İbrahim görevine Emevîler yıkılana kadar devam eder hatta devlet yıkıldıktan sonra da Abbâsîler’de kâtiplik görevini sürdürür (Câhız, 1949, 1/335).

Abdûlmelik’in saray çevresinde yer alan ikinci Emevî Halifesi Yezîd’in oğlu Hâlid b. Yezîd, bu dönemin önemli simalarındandır.⁶⁸ Kendisi, bilimsel geleneğe sahip bir ailede yetişir. Dedesi simya, astronomi, astroloji, tarih ve siyaset gibi çeşitli konularla ilgilenir. Babası da astronomi, astroloji ve tarih alanlarında birikimli bir kimsedir. Klasik kaynaklar, kendisinin de mezkûr alanlarla ilgilendiğini ve bunun yanında tıp ve felsefenin de dâhil olduğu yoğun bir çeviri ve telif faaliyetinin içerisinde yer aldığını nakleder (Câhız, ts., 42, 426; Nedîm, 2009, 1/2, 321, 2-1/448; Hassan, 2009, 45; Rosenthal, 1963, 455; Sezgin, 1967-2015, 7/8-9, 15-16; Bsoul, 2019, 76-80).

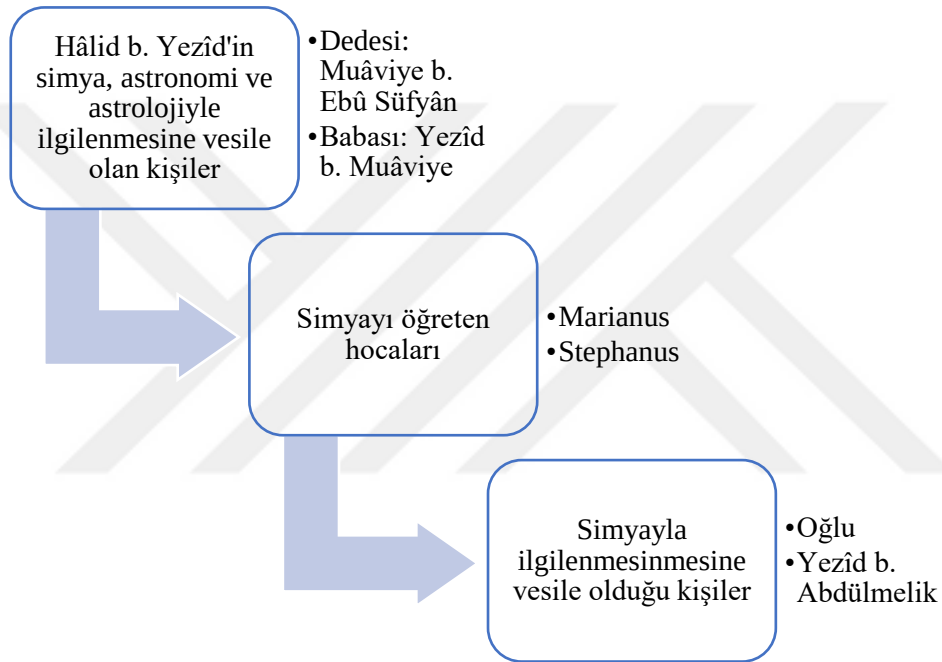
Hâlid, çeviri faaliyetlerini gerçekleştirirken İskenderiye Okulu’ndaki ilim adamlarından istifade eder. Onları başkent Şam’a davet ederek bilimsel faaliyetin başkentte canlılık kazanmasını sağlar. Nedîm, çağrılan bu kişileri “Mısır’dan Grek Felsefesi’ne vâkıf fasih Arapça konuşan grup” olarak tanımlar. Yukarıda Urfalı Ya’kûb’un vermiş olduğu fetva göz önüne alındığında Müslümanların veyâhut gayrimüslim Arapların İskenderiye Okulu’nda öğrenim gördüğünü düşünmek pek tabiidir. Hatta günümüze ulaşan ve Fustat’ta 724 yılında Arapça kaleme alınmış tıbbî bir reçete de bölgede Arapça bilen tabiplerin mevcudiyetini gösterir (Sayyed Muhammad Khalifa Hammad, Erişim Tarihi 3 Haziran 2022). Bu durum hem Nedîm’in hem de Urfalı Ya’kûb’un bilgilerine güvenilirlik katar. Dolayısıyla Hâlid, İskenderiye Okulu’ndaki bu potansiyelin farkındadır ve gerçekleştirmek istediği çeviri ve telif çalışmalarında buradaki ilim

doktoru tezi kaleme alan Van Bladel ise Zâdân Ferrûh el-Enderzger’in Sâsânîler’in yıkılışına yakın veyâhut İslâm’ın ilk dönemlerinde yaşadığını kaleme aldığı eserde de Hermes’in astrolojiye dair bir çalışmasına referansın bulunduğunu belirtir (Van Bladel, 2009, 29).

⁶⁸ Hâlid b. Yezîd’in tarihi bir karakter olup olmadığı üzerine bir makale kaleme alan Manfred Ullmann, onun bilimsel faaliyetlerde bulunan bir karakter olmadığını düşünür. Fakat sunduğu argümanlara tek taraflı yaklaşır ve sadece kurgusuna yarayan argümanları zikreder. Bundan dolayı Manfred Ullmann’ın kronolojik bir yapı sunmaya çalıştığı makalesinde nakilleri atladığı görülür. Sezgin de durumun farkındadır ve Ullmann’ın kaynakları bilinçli olarak göstermediğini belirtir. Benzer şekilde George Saliba da Ullmann’ın yaklaşımının taraflı olduğunu zikreder. Saliba ayrıca Hâlid’in simyaya dair günümüze ulaşan bir çalışmasını inceleyerek eserin ona ait olduğunu ve dilin o döneme has bir yapı içerdiğini aktarır. Nihai olarak onun tarihi bir şahsiyet olduğu üzerinde durur (Ullmann, 1978, 181-218; Sezgin, 1967-2015, 7/5-6; Saliba, 2017, 220-233). Dimitri Gutas da Ullmann’ın hatalı varsayımı üzerine fikirlerini inşa ederek Grekçe eserlerin kasıtlı ve planlı olarak ilk defa Abbâsîler’de başladığı iddiasını ortaya atar (Gutas, 2017, 99).

adamlarından istifade eder.⁶⁹ Kendisine simya alanında bahis konusu grup arasında yer alan Stephanus ve Marianus adında iki yetkin bilim insanı da katkı sağlar.

Hâlid b. Yezîd, simya alanına erken yaştan itibaren ilgi duyar. Onun bu alakası klasik kaynakların belirttiği şekilde halifelik arzusu veya yakınlarının halifeye minnet etmemesini istemesi neticesinde gerçekleşmez. Aksine o, dedesi tarafından oluşan bir alakayı devam ettirir. Hatta kendisinden sonra bu ilgiyi oğlunun sürdürmesi maksadıyla onun için simya alanında *Kitâbü Vasiyyetihi ilâ İbnihi fî's-San'ati* adlı eseri kaleme alır (Nedîm, 2009, 2/1, 449; Sezgin, 1967-2015, 4/126).

Şekil 3: Hâlid b. Yezîd'in Simyaya İlgisinin Kökeni, Hocaları ve Etkilediği Kişiler

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Oğlu için kaleme aldığı eser dışında simyaya dair Tyanalı Apallonios'a (öl. 96-98) atfedilen *Kitâbü'l-Esnâm*'ı Arapçaya çevirtir. Eser, yaratılış, yedi gezegen ve bunun dünyada sembolize ettiği yedi maden konularını içerir.⁷⁰ Emevîler'in son dönemindeki velûd bilim adamlarından Câbir b. Hayyân (öl. 200/815) da simya ile alakalı çalışmalarında bahis konusu çeviriden etkilenir ve buradaki görüşlere dayanarak telif eserler üretir (Sezgin, 1967-2015, 4/82-83; Erdem, 1991, 3/241).

⁶⁹ Elaine Van Dalen, Nedîm'in Hâlid hakkında aktardığı bilgileri hatalı bir şekilde dedesi Muâviye'ye atfeder (Van Dalen, 2021, 14).

⁷⁰ Yedi rakamı; astroloji, dünyanın düzeni, kozmolojik teoriler, zaman kavramı, manevi ve fiziksel olaylar döngüsü ve dünyanın süresini izah etmek için antik dönemden beri kullanılır (Yücesoy, 2016, 166).

Hâlid, ayrıca Apollonios'un bir diğer eseri *Sirrü'l-Hallika*'yı⁷¹ Arapçaya tercüme ettirir. Onun çeviri girişiminden önce eser Re'sül'aynî Sergius tarafından Grekçeden Süryânîceye çevrilmiştir. *Sirrü'l-Hallika*'nın Hâlid tarafından Grekçesinden ziyade Süryânîcesinin tercüme ettirildiği düşünülür. Üç bölümden oluşan eserin son kısmında Hermes Trismegistos'un meşhur simya kitabı *Levhu'z-Zümürriid (Tabula Smaragdina)* yer alır. *Levhu'z-Zümürriid*, Câbir b. Hayyân'ın simya ile ilgili çalışmalarının da ana kaynaklarından birisini oluşturur. Ayrıca eserde astronomiye dair bilgiler de mevcuttur (Asl, 2016, 435-473; Numanul Haq, 1994, 29-30; Sezgin, 1967-2015, 6/102-103; Erdem, 1991, 3/241).

Hâlid'in Apollonios'a dair çevirileri sayesinde Pythagorasçı filozof, birinci yüzyılın son çeyreğinden itibaren tanınmaya başlar. Hatta İslâm topraklarında Hâlid'in çevirttiği eserlerle birlikte Apollonios'u destekleyen gruplar ortaya çıkar. Nitekim Hâlid'in 90 (708-709) yılında vefat etmesinden kısa bir süre sonra dünyaya gelen Câbir de *Kitâbü'l-Ahcâr* adlı eserinde "Ashâbü Balînâs el-İslâmiyyûn" (Apollonios'un Müslüman takipçileri) şeklinde bir ifadeye yer vererek bu durumu teyit eder (Sezgin, 1967-2015, 4/25, 83, 155; Erdem, 1991, 3/240-242; Tyanalı Apollonios, 2021, VII). Apollonios, simya ilminin yanında yukarıda da zikredildiği gibi Pythagorasçı görüşleriyle tanınan bir filozoftur. Dolayısıyla onun Emevîler döneminde tanınması Pythagorasçı felsefî fikirlerin bu dönemde bilinmeye başladığını gösterir.

Hâlid, simyanın yanı sıra astronomi ve astrolojiyle de ilgilenir. O, astronomiyle alakalı Batlamyus'a ait bakır bir küreye sahiptir. Bu kürenin Kusayr Amrâ sarayındaki kubbede Zodyak ve burçların resmedildiği tasvirde kullanılmış olması mümkündür (Kıftî, ts. 2/584; Bloom, 2020, 194).⁷² Hâlid, aynı zamanda Batlamyus'a nispet edilen *Kitâbü's-Semere (Karpos)* adlı astroloji eserini Grekçeden Arapçaya tercüme ettirir. Eser, Mansûr'un astrologları arasında yer alan Ömer b. Ferruhân et-Taberî tarafından da Pehlevîceden Arapçaya çevrilir. Bîrûnî *Kitâbü's-Semere*'ye dair her iki çeviriyi çalışmasında kullanır. Ebû Ma'sher (öl. 272/886) de ele alınan kitap dışında Hâlid'e ait *Kitâbü li Hâlid el-Ümevî* adlı eseri döneminin tanınmış astroloji kitabı olarak tanıtır (Sezgin, 2008, 1/4; a.mlf., 1967-2015, 6/15, 7/8-9, 15, 42, 98). Tüm bu çeviri ve telif

⁷¹ Eser için *Kitâbü'l-İlel, Câmiü'l-Eşyâ* ve *Tekvînü'l-Halk ve İlelü'l-Eşyâ* şeklinde farklı isimlendirmeler de mevcuttur.

⁷² Kusayr Amrâ'daki diğer tasvirlerin değerlendirmesi için (bk. Grabar, 2022, 221-278).

eserler haricinde Hâlid'in şiir formatında kaleme aldığı *Dîvânü'n-Nücûm* adında astrolojiye dair bir eseri de vardır (Brockelmann, 2016-2018, suppl.1/105; Kârî, 1986, 91).⁷³

Hâlid, yukarıda ele alınan alanlar dışında felsefeye dair çevirilerde de bulunur. O ilk olarak Aristoteles'e ait *Kategoriler* kitabını Arapçaya tercüme ettirir. Bunun haricinde çevirttiği diğer eserler şu anki bilgilerimiz çerçevesinde muğlaklığını korur. Fakat Câhız, Hâlid'in Platon'a ait eserlerin tercüme edilmesine katkıda bulunduğuna dair delalette bulunur. Bu durum onun ilgili alanda tercümeler gerçekleştirdiğini gösterir. Fakat o, Hâlid'in Platon'a ait veya ona nispet edilen eserlerden hangilerini tercüme ettirdiğini aktarmaz (Câhız, ts., 42, 426; a.mlf., 2003, 1/53-54; Sezgin, 1967-2015, 5/77-79).⁷⁴

Hâlid, dedesi ve babasından gelen öğrenme arzusunu daha da ileriye taşıyarak onlardan daha velût bir entelektüel çevreye sahip olur. Bu çevrenin de etkisiyle pek çok eserin çevirisinde ve telif-tercümesinde yer alır. Çalışmaları haricinde dedesi ve babasından kendisine intikal eden bir kütüphaneye de sahiptir. Nitekim Kâtip Çelebi'nin Cildekî'den naklinde Hâlid'in çalışmalarında üç binden fazla esere atıfta bulunduğu aktarılır (Kâtip Çelebi, ts., 2/1533). Öyle anlaşıyor ki Hâlid, kendisine intikal eden bu kütüphaneyi daha da zenginleştirir. Telif-tercüme eserler üreterek kütüphaneden de istifade eder.⁷⁵

Abdûlmelik'in vefatından sonra halifelîğe geçen oğlu Velîd b. Abdûlmelik, 86-96 (705-715) yılları arasında devleti yönetir. Velîd dönemi Müslümanların askerî sahada zirve dönemini oluşturur. Devletin sınırları doğuda Türkistan'dan batıda İspanya'ya kadar genişler. Fetihler sırasında pek çok ganimet ele geçirilir ve bunların arasında antik bilimlere dair eserler de vardır. Nitekim Horasan fetihleri esnasında Sâsânîler tarafından bölgeye getirilen saray çevresine ait bir sandık ele geçirilir. Bu sandık Horasan'dan doğu bölgesinin genel valiliğini yapan Haccâc'a intikal eder. Haccâc, sandığı halifeye

⁷³ Eser sonraki bir zaman diliminde meçhul bir kişi tarafından *Dîvânü'n-Nücûm* ve *Firdevsü'l-Hikme* adlı simya eserleriyle birlikte derlenir.

⁷⁴ Kraus, rivayeti ele aldığı metnin dipnotunda zikri geçen kişinin Hâlid b. Yezîd değil, Hâlid b. Bermek olabileceğini düşünür. Onu bu varsayıma iten sebep Ruska'dır. Ruska, Hâlid'in erken dönemde gerçekleştirmiş olduğu bilimsel faaliyetlere karşı olumsuz bir tavır takınır. Dolayısıyla Kraus, sağlam bir temele dayanmadan Hâlid b. Bermek fikrini ileri sürer (Kraus, 1933, 3 [dipnot 6]). Câbir b. Hayyân'ın Platon'a ait görüşleri çalışmada kullanması Câhız'ın fikirlerini doğrular niteliktedir (Sezgin, 1967-2015, 3/48).

⁷⁵ Kullandığı bazı kaynaklar hakkında (bk. Ullmann, 2016, 322; Sezgin, 1967-2015, 4/5-164).

gönderir. Sandıkta yer alan bir eser Sâsânîler'in oluşum sürecini ve ele geçirmiş oldukları yerlerin coğrafî ve demografik yapılarını anlatır. Muâviye gibi siyasî tarih meseleleriyle ilgilenen Velîd için bu eser, hızlı bir şekilde çevrilir (Makdisî, 1877, 257-258).⁷⁶

Velîd döneminde kütüphanenin genişlemesi daha işlevsel bir yapıya büründürülmesi sonucunu doğurdu. Bu minvalde de halife tarafından kütüphaneye Sa'd isimli bir kütüphane görevlisi ve Hâlid b. Ebü'l-Heyyâc isminde bir müstensih atandı (Erünsal, 2003, 27/11; a.mlf., 2018, 328).⁷⁷ Dolayısıyla bu durum saray kütüphanesinin artık sistemleşmeye başladığını gösterir.

Velîd b. Abdülmelik'ten sonra hilafet görevini devralan Süleyman b. Abdülmelik, 96-99 (715-717) yılları arasında yaklaşık iki yıl saltanatta kaldı. Bu zaman zarfında herhangi bir bilimsel faaliyette yer almadı. Fakat sarayında kendisine tabiplik görevinde bulunan İsrail adında Yahûdî kökenli bir tabibi vardı. Râzî bu hekime ait kulunçla ilgili bir bilgiye çalışmasında yer verir (Râzî, 2000, 3/92-93; Leclerc, 1876, 1/273; Ullmann, 1978, 6). Dolayısıyla tabibin Râzî tarafından aktarılan naklinden tıbbî düşüncelerinin yazıya geçirildiği anlaşılmaktadır.

Süleyman b. Abdülmelik'in kısa süreli halifeliğinden sonra 99-101 (717-720) yılları arasında Ömer b. Abdülazîz saltanat koltuğuna geçti. Halifeliği esnasında, İbn Abdürabbih *el-İkdü'l-Ferîd* adlı kitabında Ömer b. Abdülazîz'e Hint kralından bir eserin hediye edildiğini zikreder. Fakat kitabın mahiyetine dair bilgi aktarmaz, diğer kaynaklarda da bu çalışma hakkında bilgiye rastlanmaz. Eserin halife için sözlü yolla da olsa çevrilip içeriği hakkında bilgi sunulduktan sonra saray kütüphanesine dâhil edildiği düşünülebilir (İbn Abdürabbih, 1969, 2/202; İbnü'l-Cevzî, 1992, 7/45).

Ömer b. Abdülazîz'in halifeliğinin birinci yılının sonlarına doğru Basra'dan Şam'a doğru yayılan bir salgın hastalık meydana geldi. Bu salgının önlenmesi için saray kütüphanesini inceleyen halife, Ahron'a ait Mâserceveyh'in Arapçaya çevirdiği bir eseri

⁷⁶ Cebbar, Velîd'in hilafetinde İspanya fethedildiği esnada bölgeden anonim astronomi eserleri, Hipokrat'ın *Aforizmalar*'ı, Hieronymus'un (öl. 4. yüzyıl) *Chronicon*'u, Paulus Orosius'un (öl. 417) *Historiae Adversum Paganos*'u, Sevilalı Isidore'un (570-636) *Etymologiarum*'u gibi tıbbî, ansiklopedik ve tarihî eserlerin saraya intikal ettirildiği mâlûmatını ileri sürer (Cebbar, 2016, 21, 30). Şayet bu eserler saraya getirilmişse kütüphaneyi zenginleştirdiği söylenebilir. Fakat incelemelerimizde Cebbar'ın ileri sürdüğü bilgileri kaynaklarda bulamadık.

⁷⁷ Sa'd, Hâlid b. Ebü'l-Heyyâc'ı saray kütüphanesine mushaf, şiir ve tarih kitaplarını istinsah için görevlendirdi (Nedîm, 2009, 1/1, 15).

buldu. Bu eseri, tıpkı Ziyâd b. Ebîh'in kuduz hakkında halkın bilinçlenmesi ve nasıl tedavi olabileceklerine dair herkesin görebileceği bir yer olarak merkez caminin kapısına astırması gibi Ömer b. Abdülazîz de merkez camide, halkın hastalıklarını tespit edebilmesi ve tedavi yöntemlerini görmeleri için teşhir etti. Halkın istifadesine sunulan bu kitap aynı zamanda kütüphanedeki diğer kitapların da irdelenmesine ve tasnif edilmesine imkân tanıdı (İbn Cülcül, 1985, 61).

Ömer b. Abdülazîz, halifeliğini ikame ederken tabip olarak İbn Ebcer'i (öl. 8. yüzyılın ilk yarısı) yanına aldı. İbn Ebcer'in babası İskenderiye Okulu Müslümanların hâkimiyetine geçtiği sırada okulda bulunmaktaydı. Tıpkı babası gibi tabiplik görevini sürdüren İbn Ebcer, Ömer ile dostluk kurdu ve onun vesilesiyle Müslüman oldu. Ömer b. Abdülaziz onun hekimlik meziyetine güvenirdi ve hastalandığı zaman ona tedavi olurdu.⁷⁸

İskenderiye'de eğitim görmüş bir tabip bulunduran Ömer b. Abdülazîz'in okulu Antakya'ya taşınması da Emevîler döneminde antik bilimlerin dolaşımı için önemli bir adımdı. Ömer, İskenderiye Okulu'yla münasebetini çocukluk döneminde kurmuş olmalıydı. Şöyle ki o, çocukluğunu Mısır'da valilik yapan babası Abdülazîz b. Mervân'ın yanında geçirdi. Abdülazîz'in görevi süresince yanında İskenderiye Okulu'nda eğitim görmüş bir tabibi vardı. Kardeşi Esbağ b. Abdülazîz de okul müfredatındaki antik bilimlere dair öğrenimden etkilenerek astroloji ve tıbbı ilgi duydu. Ömer dolayısıyla okulun önemini oldukça genç bir yaşta fark etti. O, halifeliğinde okulun maddî açıdan zayıfladığını görerek daha iyi şartlarda varlığını sürdürebilmesi için başkente yakın bir yer olan Antakya'ya taşıttı. Sonrasında okul Antakya'dan Harran'a intikal etti (Meyerhof, 1937, 19-22).⁷⁹

⁷⁸ İbn Ebcer, İskenderiye Okulu'nun ele alındığı kısımdaki dipnotta ayrıntılı olarak incelendi.

⁷⁹ Joep Lameer, İskenderiye Okulu'nun Antakya'ya intikali ve oradan da Harran'a nakli hususunda Mes'ûdî, İbn Rıdvân ve İbn Ebû Üsaybia'nın nakillerini değerlendirir. Bu noktada o, Ömer b. Abdülazîz'in saltanatına kadar İskenderiye Okulu'nun varlığını sürdürdüğüne dair zikrolunan kişilerin aktarımlarını hayali olarak görür. Fakat Lameer, bu noktada farklı nakilleri ele almadığı için hataya düşer. Şayet muhtelif rivayetleri incelemiş olsaydı Ömer'in babası ve kardeşinin okul ile irtibatını fark edecekti. Lameer, düşüncesini kanıtlamak için ayrıca Antakya'nın ilim yuvası olduğuna dair aktarımda bulunan râvilerin çağdaşlarından bunu kanıtlayacak herhangi bir delilin bulunmadığını belirtir. Hatta Harran'da da bölgeden çıkan Sâbit b. Kurre gibi âlimlerin ilişkilendirilebileceği herhangi bir okulun bulunmadığını ve burada yazılmış bir eserden de bahsedilemeyeceğini zikreder. Harran'dan çıkan ilk ve en önemli âlim Sâbit'in de eğitiminin önemli bir kısmını Bağdat'ta aldığını belirtir. Bundan dolayı Lameer, Bağdat ile İskenderiye arasında bilimsel ilişki ağının kurulması gibi dokuzuncu asrın sonlarından itibaren Antakya ve Harran'daki bilim adamlarının Bağdat ile münasebetlerinden dolayı bu şehirlerle bilimsel bir ağın kurulmasının amaçlanmış olabileceğini düşünür (Lameer, 1997, 181-191). İskenderiye'nin Antakya ve

Ömer b. Abdülazîz'in 101 (720) yılında vefat etmesiyle halifelîğe Yezîd b. Abdülmelik geçti. Yezîd, 101-105 (720-724) yılları arasında devleti yönettiği esnada kendisini genellikle eğlenceye adanmış bilinmektedir. Fakat bununla birlikte o, simya gibi antik ilimlerle de ilgiliydi. Kuzeni Hâlid b. Yezîd'in Yezîd b. Abdülmelik tahta çıktığı esnada veyâhut sonrasında simyaya dair bir şiir yazdığı günümüze ulaştı. Yazmayı inceleyen Stapleton Hâlid'in vefatının sekizinci asrın ilk çeyreğine tekabül edebileceğini düşünür (Stapleton, 1936, 128; Sezgin, 1967-2015, 3/120). Fakat Stapleton'un görüşüne ihtiyatla yaklaşmak gerekir. Yezîd, 71 (690-691) veya 72 (691-692) yılları arasında dünyaya geldi. Hâlid ise 90 (708-709) yılında vefat etti. Dolayısıyla o, Hâlid'in vefatına yakın on yedi, on sekiz yaşlarındaydı. Nihayetinde Hâlid, Yezîd için henüz halife olmadığı bir zaman diliminde simyaya dair bir çalışma kaleme almış olabilir. Sonrasında ilgili çalışmanın Hâlid'in bir başka eserinin içerisine ilave edilerek günümüze ulaşması muhtemeldir.⁸⁰

Yezîd, antik bilimlere dair kişisel merakını devlet içerisinde yansıtmayıp eğlenceyle gününü gün ederken 105 (724) yılında öldü. Onun ölümünden sonra Hişâm b. Abdülmelik devleti yönetmeye başladı. Hişâm, kendinden önceki halifelerin bir nevi siyaset tarihini içeren geçmiş kralların hayatını öğrenme arzusunu devam ettirdi. Fars asıllı kâtibi Sâlim'e Aristoteles'in İskender'e yazdığı mektupları çevirtti veya Sâlim zikri geçen tercüme edilmiş mektupları tashih etti. Aristoteles'e nispet edilen bu çalışmanın Arapçaya intikalini kronolojik olarak aktaracak olursak çalışma Helenistik dönemin⁸¹ (MÖ 330-MÖ 30) sonlarına doğru uyduruldu. İskenderiye Okulu aracılığıyla da Pehlevîceye çevrilip doğu bölgelerine yayıldı. Pehlevîceden de Sâlim vasıtasıyla

oradan Harran'a intikali hususunda makale kaleme alan bir diğer kişi Dimitri Gutas'tır. Gutas da Mes'ûdî, Fârâbî ve İbn Rıdvân'ın sunmuş olduğu rivayetlerin tarihsel açıdan problemler oluşturduğunu fakat temelde felsefenin intikalinin serüvenine vurgu yapıldığını zikreder. Bu noktada da okulun Antakya'ya oradan da Harran'a intikal etse dahi felsefenin antik dönemlerdeki macerasının aksine dışa dönük olarak pratiğe dökülmediğini, okul içerisinde öğretilmesinin amaçlandığını belirtir (Gutas, 1999, 155-193; a.mlf., 2011, 4/4). Casim Avcı ise Antakya ve Harran'ın İslâm fetihlerinden önce antik bilimlerin öğretildiği bir merkez olduğunu ve buraların ele geçirildiği esnada bilimsel faaliyete dair herhangi bir aktivitenin bulunmadığını belirtir. Akabinde Antakya ve Harran'ın seçilmesinde tarihi geçmişinin ön planda tutulduğunu vurgular (Avcı, 2015, 184). Günümüze ulaşan reçete ise bölgede tabiplerin bulunduğunu ve okul farklı bölgelere taşınsa da doktorların faaliyetlerine devam ettiğini gösterir (Sayyed Muhammad Khalifa Hammad, Erişim Tarihi 3 Haziran 2022).

⁸⁰ Hâlid'in 102 (720) yılında vefat ettiği de düşünülür. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için (bk. Sezgin, 1967-2015, 4/120-125).

⁸¹ Helenistik Dönem, milâttan önce 330 yılında başlayıp yine milattan önce 30 yılına kadar süren döneme verilen addır. İskender'in istilasıyla başlayıp, onun komutanlarından Ptolemios'un kurduğu hanedanlığın yıkılmasıyla son bulur. Bu dönemde genellikle Grek etkisi bütün doğu topraklarında hissedilir. Ayrıntılı bilgi için (bk. Arslan, 2019, 4/3-23).

Arapçaya kazandırıldı (Nedîm, 2009, 1/2, 365; Kaya, 1983, 304-305; Latham, 1983, 154-179; Zakeri, 2004, 188-189).⁸²

Hişâm'ın bir diğer kâtibi Sâlim'in oğlu Cebele b. Sâlim'dir. Cebele'nin Fars geleneğine dair Pehlevîceden Arapçaya pek çok çevirileri vardır. *Kitâbü Rüstem ve İsfendiyâr* ve *Kitâbü Behrâm Çubîn* bunlar arasındadır. Nitekim *Behrâm Çubîn* Abbâsî dönemi yazarlarından Ebû Hanîfe ed-Dîneverî'nin (öl. 282/895) *el-Ahbârü't-Tivâl*'inde ve Firdevsî'nin (öl. 411/1020 [?]) *Şahnâme*'deki “Behrâm-i Çubîn” hikâyesinde alıntılanır (Ebû Hanîfe ed-Dîneverî, 1330, 84-105; Nedîm, 2009, 2/1, 151, 325; Shahîd, 2006, 408-410; Kârî, 1986, 80; Zakeri, 2007, 1200; Yıldırım, 2017, 489-490).⁸³ Netice olarak halifelerin bundan önceki farklı topluluklara dair yöneticilerin yaşamları hakkında bilgi toplama serüveni Sâlim ve Cebele'ye ait çevirilerle de devam eder.

Hişâm b. Abdülmelik için muhtemelen Cebele b. Sâlim tarafından Pehlevîce *Suverü'l-Mülûk benû Sâsân* isimli bir eser de Arapçaya çevrilir. Kitapta Farslı hükümdarlar, onların ailelerine dair bilgiler ve devlet işleyişine dair mâlûmat yer alır. Ayrıca Sâsânî krallarına ait yirmi yedi hükümdarın resmi de vardır (Mes'ûdî, 1938, 92-93; Zakeri, 2007, 1200-1201).⁸⁴ Hişâm'ın sarayında aktif olarak hissedilmeye başlayan Farslı kâtipler, hem yönetim arenasında Sâsânîler'in siyasî yapısı ve saray geleneğinin Emevî halifelerince bilinmesi için çeviri ve telifler gerçekleştirir hem de sonraki sayfalarda görüleceği üzere Emevîler'in yıkılışına doğru saray ve çevresinde Fars siyaset geleneğinin tesirlerini artırır.

Hişâm b. Abdülmelik'in halifeliğinden sonra tahta Velîd b. Yezîd geçti. Velîd de tıpkı Yezîd b. Abdülmelik gibi eğlenceye düşkün bir kişiydi. Hatta kaynaklar onu dine karşı hafif meşrep bulmakta ve zındıklıkla itham etmekteydi. Fakat bununla birlikte konumuz açısından değerli bir meyli de vardı. Kendisi astrolojiyle ilgilenmekte ve bu amaçla

⁸² Sezgin, Aristoteles'e nispet edilen söz konusu çalışmaların Arapçaya tercümesiyle birlikte astronomi, coğrafya, meteorolojik tanımlamaların İslâm bilim geleneğinin başlangıcına etki edebileceği görüşündedir (Sezgin, 1967-2015, 6/15-16, 71-72).

⁸³ Kârî, Nedîm'in Cebele'yi ele aldığı başlıkta “onun daha önceden aktarıldığını” belirtmesi üzerinde durmaktadır. Ona göre Cebele b. Sâlim ismine bu kısma kadar değinilmez. Sâlim ismi başlık konularak ele alınır. Bundan dolayı da Kârî, Cebele'nin Sâlim ile aynı kişi olabileceğini varsayar (Nedîm, 2009, 2/1, 151; Kârî, 1986, 80).

⁸⁴ Bloom, bu eserin Bizans yazma geleneğine benzediğini düşünür (Bloom, 2020, 220-221). Eser, Hamza el-İsfahânî tarafından bilinir. *Târîhu Sîni Mülûkü'l-Arz ve'l-Enbiyâ* adlı çalışmasında kitaba atıfta bulunur (Hamza el-İsfahânî, 1961, 45-46).

sarayında iki astroloğu bulundurmaktaydı. Astrologlar, ona bazı siyasî meselelerde fikirlerini beyan ediyordu (İbn Asâkir, 1995, 63/331).

Velîd'in astrolojiyle ilgilenmesi bu sahada eser tercüme ettirip ettirmediği sorusunu akla getirir. Onun halifeliği döneminde tercüme edilmiş ve günümüze ulaşmış Hermes'e ait *Kitâbü Ardi'l-Miftâh en-Nücûmi 'l-Evvel* adlı bir eser vardır. Eser Zilkâde 125 (Ağustos-Eylül 743) yılında Grekçeden Arapçaya çevrilir.⁸⁵ Modern araştırmacılar Velîd'in astrolojiye merakını fark edemedikleri için sadece bu dönemde çevrildiğini söylemekle yetinirler (Steinschneider, 1897, 181, 189; Nallino, 1993, 142-143; Sezgin, 1967-2015, 4/41, 7/50-54; Ullmann, 1972, 290; Gutas, 2015, 109-110).⁸⁶ Hâlbuki İbn Asâkir'deki rivayetten de anlaşılacağı üzere astrolojiyle ilgilenen bir halifenin zikri geçen eseri çevirtmesi kuvvetle muhtemeldir.

Kitâbü Ardi'l-Miftâh'ın çevirisinde kullanılan burç isimleri, kısa süre sonra Sâid b. Horasanhürre'nin tercüme ettiği *Kitâbü'l-Mevâlîd* ve Fezârî'nin Abbâsîler'in başlarında kaleme aldığı *el-Urcûze fi'l-Hudûd* adlı çalışmalarda da kullanılır. *Kitâbü Ardi'l-Miftâh*'ta ayrıca astronomi ve astrolojiye dair kavramlar ve bunun yanında gezegen isimlerinin Arapça olarak verilmesi erken dönemde alana dair aşinalığın oluştuğunu da gösterir (Sezgin, 1967-2015, 6/10-11, 7/50-51).

Velîd, musiki ile de ilgilenen bir kişidir. Bu noktada sarayında şarkıcıları ağırlayıp onlardan besteler dinler. Onun sarayında ağırladığı şarkıcılardan birisi de Yunus el-Kâtib'dir. Kendisi aslen Fars asıllı olup bir şarkı kitabı kaleme alır. Eserini telif ederken Pehlevîce besteleri de tercüme ettiği düşünülür. Onun bu çalışması onuncu asırda yaşayan Ebü'l-Ferec el-İsfehânî'nin (öl. 356/967) kaleme aldığı *Eğânî* adlı kitaba örneklik teşkil eder (Clement, 1903, 48; Şenel, 2021, 110-111).

Velîd'in bir yıl üç aylık halifelik görevinden sonra başa Yezîd b. Velîd geçti.⁸⁷ Yaklaşık altı ay halifelik yapan Yezîd, dindar ve Mu'tezilî fikirlere sahip bir halifedir. Kendisi Mu'tezile'nin kurucuları arasında sayılan Gaylân ed-Dımaşkî'nin (öl. 120/738)

⁸⁵ Gutas, ilk Grekçe çevirileri oldukça geç bir döneme tarihlendirme gayesinde olduğu için tercümenin Pehlevîceden Arapçaya gerçekleştirildiğini iddia eder (Gutas, 2015, 109-110).

⁸⁶ Hatta Gutas, meseleyi biraz daha abartarak bu çeviriyi Abbâsîler'den önce Zerdüştilerin geçmişini canlandırmak arzusuyla Müslüman coğrafyada gerçekleştirdiği Sâsânî uygulamaları olarak görür. Hatta bu çeviri ile Abbâsîler dönemini mukayese ederek Abbâsîler'de çevirilerin artık halifelerin kontrolünde ve imparatorluk ideolojisinin bir parçası olarak sürdürüldüğünü ileri sürer (Gutas, 2015, 110).

⁸⁷ Yezîd'in annesi soylu bir Farstıdır. Sâsânî krallarından Yezdicerd'in kızı olarak aktarılır (Halîfe b. Hayyât, 1985, 368).

fikirlerini benimser. Hatta Mu‘tezile âlimleri onu imamları arasında zikreder (Halîfe b. Hayyât, 1985, 368-371; Ya‘kûbî, 1964, 3/76-78; Zehebî, 1982, 5/376).

Yezîd’in vefatından sonra halifelîğe kardeşi İbrâhim b. Velîd geçti. İbrahim, yaklaşık üç ay devleti yönetebildi. Bu zaman zarfında da ülkenin önemli bir kısmı kendisine karşı ayaklandığı için mevcut duruma güç yetiremedi ve hilafeti son Emevî halifesi Mervân b. Muhammed’e bıraktı (Ya‘kûbî, 1964, 3/78; Sarıçam, 2000, 21/359).

Son Emevî halifesi Mervân, devleti kargaşa hâlindeyken özellikle de Abbâsî ayaklanmasının baş göstermeye başladığı bir zaman diliminde yönetmeye başladı. Belki de böylesi bir buhrandan dolayı kendisinden sonra oğlunun halife olacağını göstermek ve hilafetin devam edeceğini halkına inandırmak için *Enoh Apokalipsi* isimli bir eseri Arapçaya tercüme ettirdi (Hoyland, 1997, 330).

Mervân devleti yönetirken en yakın danışmanlığını Abdülhamîd el-Kâtib yapıyordu (öl. 132/750). Abdülhamîd, klasik risale üslubunu geliştirip retorik düzyazı biçimini ortaya çıkardı. Kendisi, Fars kökenli olup Pehlevîce ve Ermenîce biliyordu. Risalelerinde de bu dillere ait deyim ve özdeyişleri kullandı. Hatta Sâsânîler dönemindeki popüler Pehlevîce siyasî retorik üslup örneklerini Arapçaya tercüme etti. Ayrıca risalelerinde Grek etkisi de vardı. Bunların yanı sıra Câhız, Abdülhamîd’in Pehlevîce eserler ve Fars krallarına dair biyografiler kaleme aldığını da vurgular (Mes‘ûdî, 2005, 3/207; Nedîm, 2009, 1/2, 364; Câhız, 1949, 3/29; Ergin, 1988, 1/225; Gutas, 2006, 97-98; Şeşen, 2012, 85; Brockelmann, 2016-2018, 1/104-105).

Abdülhamîd, pek çok talebe yetiştirdi. Bu öğrenciler, Abbâsî bürokrasisinde de etkin konumda yer aldı. Oğlu İsmail, öğrencisi aynı zamanda yakın arkadaşı İbnü’l-Mukaffa‘ ve Mehdî’nin veziri Ya‘kûb b. Dâvûd bunlar arasında öne çıkan şahsiyetlerdi (Cehşiyârî, 2009, 123-138; Ergin, 1988, 1/225; Zakeri, 2007, 1201). Abdülhamîd özelinde de anlaşılacağı üzere Emevî döneminde Hişâm’la birlikte etkin konumda yer alan Fars bürokrasisi, Abbâsîler tarafından göz ardı edilmeyip miras olarak devralındı.

Mervân’ın aynı zamanda sarayında tıpkı Velîd gibi astroloğu vardı. Pingree, bu kişinin Urfalı Theofilus (öl. 785) olduğunu zikreder ki kendisi Emevîler’in tarih sahnesinden silinmesine neden olan Zap Suyu Savaşı’nda halifenin yanında idi (Pingree, 2001, 15).

Theofilus, daha sonra Abbâsî halifesi Mehdî'nin hizmetine girip onun astroloğu oldu.⁸⁸ Anlaşılabacağı üzere Abbâsîler, Emevî halifeleri ve ailelerine karşı olumsuz bir tutum sergileseler de Emevîler'deki siyasî ve ilmî mekanizmayı devam ettirdi ve sarayla irtibatlı bilim adamlarını da hizmetlerine aldı.

Mervân zamanında ele alacağımız son kişi İbnü'l-Mukaffa'dır. Kendisi hayatının önemli bir kısmını Emevîler döneminde geçirdi. Kaynaklar onun 102 (720) veya 106 (724) yılında dünyaya geldiğini belirtir.⁸⁹ Döneminin önde gelen hocalarından ders aldı, sonrasında Emevîler'in son Irak valisi Dâvûd b. Yezîd b. Ömer b. Hubeyre'nin kâtipliğini yaptı. Abbâsîler'in ilk zamanlarında 139 (756-757) yılında mezkûr görevini sürdürürken vefat etti.⁹⁰ Kendisi Emevîler döneminden itibaren Pehlevîceden Arapçaya çeşitli çeviriler gerçekleştirdi. Bu çeviriler arasında önemli bir siyaset kitabı olan *Kelîle ve Dimne* ön plana çıkmaktaydı. *Kelîle ve Dimne* ilk olarak Sâsânî Kralı Hüsrev Enüşirvan'ın (531-579) isteğiyle veziri Bozorgmihr tarafından Sanskritçeden Pehlevîceye çevrilip sonrasında İbnü'l-Mukaffa' sayesinde Arapçaya tercüme edildi (Nedîm, 2009, 1/2, 368; Belâzürî, 1996, 2/64).⁹¹

⁸⁸ Theofilus, 695 yılında dünyaya gelir. Hayatının önemli bir bölümünü Emevîler'de geçirir. Bu zaman diliminde Süryânîler arasında çeviri ve telif hareketinin arttığına dair mâlûmat ilk bölümde bahsedilmiştir. Kendisinin de Süryânîceye çevirdiği pek çok eser zikredilir. Dolayısıyla Theofilus'un Emevîler döneminde Grekçe eserleri Süryânîce olarak tercüme etmesi bu döneme rastlar. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için (bk. Hoyland, 2011; Watt, 2017, 180; a.mlf., 2019, 14).

⁸⁹ Belâzürî, Sâlih b. Abdurrahman'ın Basra'da devlet kayıtlarını inceleme görevine getirildikten sonra İbnü'l-Mukaffa'yı yanına aldığını zikreder (Belâzürî, 1987, 650-651). Bu durum tarih olarak pek mümkün değildir. Çünkü Sâlih'in divanlardaki göreve başlama zamanı 78-82 (697-702) yılları arasında kapsar (Şenel, 2021, 73). Dolayısıyla Belâzürî'nin zikrettiği kişi, İbnü'l-Mukaffa'nın babası olmalıdır. Hatta Nabia Abbott da 113 (723) yılında Hişâm için İbnü'l-Mukaffa' tarafından Pehlevîce tarih kitaplarının tercüme edildiğini zikreder ki bu kişi de İbnü'l-Mukaffa'nın babası olmalı ya da Hişâm döneminde sarayda çeviri ve telif çalışmalarıyla ön plana çıkan Farslı Sâlim ve oğlu Cebele b. Sâlim olmalıdır (Abbott, 1957, 1/18; Abdulla, 2021, 67-69; Şenel, 2021, 100-102). Aynı şekilde Nedîm'in de İbnü'l-Mukaffa'yı aldığı başlıkta kendisi hakkında sunduğu bilgilere bakıldığında babasıyla kendisini karıştırdığı anlaşılabacaktır. İbnü'l-Mukaffa' hakkında sunduğu hatalı bilgilerden sonra da onun çeviri ve telif çalışmalarını zikretmesi akla babasının gerçekleştirmesi muhtemel çalışmalarının olabileceğini getirir. Fakat konu hakkında şu anlık herhangi bir somut veriye sahip olamadığımızdan net bir cevap vermek mümkün değildir. Ayrıca Câhîz'in aktardığı bir rivayetten İbnü'l-Mukaffa'nın sözde çeviride (pseudotranslation: Yabancı bir dilde orijinal bir metin olmamasına rağmen ilgili dilden tercüme edilmiş gibi gösterilmesidir) bulunduğu aktarılır (Câhîz, 1949, 3/29). Bundan dolayı onun tercüme edip etmediği noktasında şüpheli olan eserleri zikretmedik.

⁹⁰ İbnü'l-Mukaffa'nın vefatına dair inceleme bir sonraki bölümde ele alınacaktır.

⁹¹ *Kelîle ve Dimne*, Hint Kralı Debeşlem zamanında Beydaba tarafından kaleme alındı. Eserin içeriğine dair (bk. Ya'kûbî, 1964, 1/74-75).

İbnü'l-Mukaffa', Emevîler'in sonlarına doğru ve Abbâsîler'in ilk zamanlarında adap ve siyaset alanında Pehlevîce kaleme alınan *Hudâynâme*, *Âyinnâme*,⁹² *Kitâbü Mazdek*, *Kitâbü't-Tâc fî Sîreti Enûşîrvân*, *Tensernâme* ve *Hezâr Efsâne*⁹³ adlı eserleri de Arapçaya tercüme etti. Bu alanların dışında Nedîm, kitapların isimlerini belirtmeden onun tıp ve mantık alanında eserler çeviren birisi olarak da tanımladı. Nedîm, çevirmiş olduğu tıp kitaplarına dair herhangi bir bilgi sunmaz. Fakat tabakât kitapları onun tercüme etmiş olduğu mantık kitaplarının Aristoteles'e ait *Kategoriler*, *Önermeler* ve *Analitikler* olduğunu ve ayrıca Porphyrios'un (öl. 304) *Îsâgûcî*'sini de çevirdiğini aktarır (Nedîm, 2009, 2/1, 139, 150, 161-162; Sâid el-Endelüsî, 1912, 49; Kıftî, ts., 1/49, 301-302; Kurtuluş, 1999, 20/93; Zakeri, 2007, 2/1201-1202).⁹⁴

Emevîler, Abbâsîler tarafından yıkılınca hanedandaki bütün kişiler kılıçtan geçirildi. Fakat bu hadiseden kurtulanlar da vardı. Bunların arasında en dikkat çeken Endülüs Emevî Devleti'nin kurulmasını sağlayacak olan Abdurrahman b. Muâviye'ydi. Abdurrahman, Şam'dan kaçıp Endülüs'e geçtiği sırada yanında Velîd el-Mezhicî adında bir hekim bulunuyordu (İbnü'l-Ebbâr, 1995, 4/151). Netice itibarıyla Emevî hanedanına mensup kişiler devlet kurulduğu andan itibaren bilim adamlarıyla her zaman iç içeydi. Bu kişiler de hem ihtiyaç anında hem de ilmî faaliyetlerde halifelere ve valilere destekte bulunuyordu. Bahis konusu bilim adamları genelde farklı köken ve dine mensup kişilerdi.

2.2.2. Saray Dışındaki Bilimsel Ortam

Abbâsî halifelerinin çeviri faaliyetiyle ilgilenmesine Emevî döneminde yaşayıp saray ve çevresiyle irtibatı bulunmayan Müslüman topluluklar da vesile olur. Bu topluluklar aynı zamanda farklı kültürlerle etkileşim içerisinde bulundukları için İslâm'da yeni düşünce akımlarına uygun ortam oluşur. Emevîler döneminde bu tür akımların izini takip etmek çok önemli katkılar sağlar. Müslüman ilim adamlarının saray ile irtibatları olmasa da bilimsel faaliyete ve çevirilere sağladıkları katkılar da önem taşır. Bu iki ana nokta dahi

⁹² *Kitâbü'r-Rûsûm* adıyla da bilinen *Âyinnâme*, Sâsânîler döneminde saray çevresi veya Fars gelenek ve görenekleri hakkında bilgi veren *Hudâynâme* gibi öğüt içeren ve eğitim amacıyla kaleme alınmış yarı resmî bir eserdir (Yıldırım, 2017, 476).

⁹³ *Binbir Gece Masalları*'na örneklik teşkil eder (Zakeri, 2007, /1202).

⁹⁴ Günümüze ulaşan bir yazmadan astrometeorolojiye dair bir eserin olduğu düşünülür (Sezgin, 1967-2015, 7/322).

saray dışında Emevîler döneminden Abbâsîler'e aktarılmış olan bilimsel ortamın mevcudiyetini göstermek için yeterlidir.

Müslümanlar İspanya'dan Çin'e kadar geniş bir coğrafyanın hâkimi olduklarında farklı etnik kökene sahip ve muhtelif kültür ve medeniyet havzalarında yetişen topluluklarla bir arada yaşamaya başladı. Bu birliktelik Hint, Süryânî, Fars ve Yahûdî gibi muhtelif kökene sahip topluluklardan bazılarının Müslüman olmasına imkân tanıdı. Bu Müslüman gruplar İslâm dinini öğrenme gayesini mescitlerde Araplarla birlikte sağladı. Misal verilecek olursa Basra Mescidi'nde hem Arapça hem de Farsça bilen bir âlim, Kur'ân'dan bir âyet tefsir ederken ilk olarak Arapçasını aktarıyor daha sonra Arapça bilmeyen Farslılara Farsça zikrediyordu (Câhız, 1949, 1/368). Böyle bir ortamda da Müslümanlar arasında farklı fikirler rahatça dolaşım sağladı. Buna bağlı olarak Hz. Ömer döneminde kurulan Basra⁹⁵ ve Kûfe⁹⁶ gibi kozmopolit bir yapıya sahip şehirlerde birlik içerisinde bir yaşam sürülmesinden dolayı daha Emevîler döneminde İslâm dininde bulunmayan muhtelif fikirler Müslümanlar arasında görülmeye başladı (Öztürk, 2012, 294-297, 304-305, 396-401).⁹⁷ Bunun yanında İslâm düşüncesindeki Ma'bed el-Cühenî (öl. 83/702 [?]) ve Cehm b. Safvân (öl. 128/745-46) gibi ilk kelimciler ile Mu'tezile mezhebinin kurucuları Emevîler döneminde yaşadı.

Ma'bed el-Cühenî, İslâm dünyasında kader anlayışını ilk ele alan kişidir. Kendisinin bu öğretiyi Sûsen (Susnoya) olarak isimlendirilen Hristiyan iken daha sonra Müslüman olan bir kişiden aldığı rivayet edilir. Daha sonra bu öğretiyi öğrencisi Gaylân ed-Dimaşkî'ye aktarır. Gaylân bu düşüncüyü ömrünün sonuna kadar sürdürür (Nedîm, 2009, 1/2, 557; Neşşâr, 2020, 2/69-85; Judd, 2020, 79-93).

Gaylân, kader öğretisinin yanı sıra Fars tarihi ve edebiyatına dair çalışmalar gerçekleştirmesiyle de dikkat çeker. Câhız, onun Fars üslubuna dair eserler kaleme alıp, Fars krallarına ait biyografiler yazmış olabileceğini düşünür. Bu durum kendisinin Farsçayı bildiğini ve Fars edebî geleneği ve siyasî tarihine vâkıf olduğunu gösterir. Ayrıca Nedîm'in de Gaylân'ın risalelerinin yaklaşık iki bin varağa yakın olduğunu

⁹⁵ Basra hakkında ayrıntılı bilgi için (bk. Usluer, 2022).

⁹⁶ Kûfe hakkında ayrıntılı bilgi için (bk. Söylemez, 2015).

⁹⁷ Müslümanların bu aykırı fikirlerle tanışmaları neticesinde bazı kişi veya gruplar bu düşünceleri benimser. Böylesi düşüncelerden birisi olan tenasüh inancı, bazı Müslüman gruplar tarafından Emevîler döneminden itibaren kabullenilmeye başlar (Kârî, 1986, 61). Müslümanların farklı kesimlerle sohbetlerde bulunmalarına dair (bk. Güdekli, 2015, 67 [dipnot 92]).

belirtmesi onun Fars edebî geleneğini bildiğini ve bu sahada eserler kaleme aldığını ortaya koyar (Câhız, 1949, 3/29; Nedîm, 2009, 1/2, 365, 379; Şenel, 2021, 105-106). Emevî sarayında kendisinin kâtiplik yapması sebebiyle de Fars geleneğini sarayla irtibatlıyken öğrenmiş olabileceği düşünülebilir.

Hasan-ı Basrî (öl. 110/728) de Emevîler döneminde yaşayan kelimcilerdendir. Kelam hakkında *Risâle fi'l-Kader*'i kaleme alır. Ayrıca simyaya dair bir çalışmasının günümüze ulaştığı ve Vatikan'da korunduğu belirtilir. Ebü'l-Kâsım Cüneyd b. Muhammed b. Cüneyd'in (öl. 298/910) de *Tarîkatü'l-Cüneyd elletî Ehaze an Hasan el-Basrî fi't-Teksîr ve'l-hal* adında simya eseri bulunur (Ullmann, 1972, 196; Sezgin, 1967-2015, 4/275; Kubat, 2008, 351-374).⁹⁸

Aynı şekilde Mu'tezile kelamının önemli şahsiyetlerinden Cehm b. Safvân (öl. 128/745-46) da bu dönemde kelâmî söylemlerde bulundu. Benzer düşüncelere sahip olduğu Vâsıl b. Atâ (öl. 131/748) ve Ca'd b. Dirhem (öl. 124/742 [?]) ile de görüştü. O, fikirlerini genellikle Kur'ân ve sünnet üzerine inşa etti. Fakat bunun yanında görüşlerinde felsefî fikirlere de yer verdi. Nitekim kendisinin Stoacılığa⁹⁹ dair görüşlere ve ayrıca Aristoteles'e atfedilen fakat sonradan Platon'un *Eneadlar*'ından oluştuğu anlaşılan *Üsûlûcyâ* (Aristoteles Teolojisi)¹⁰⁰ kitabından izlere rastlandığı da düşünüldü.¹⁰¹ Bu tür felsefî fikirlerin erken dönem İslâm dünyasında biliniyor olması doğaldı. Çünkü fetihlerden itibaren Müslümanlar antik bilimlere sahip okullarla iletişim hâlindeydi.

⁹⁸ İbn Sa'd'da Hasan-ı Basrî'nin Farsça bildiği ve konuştuğuna dair rivayet nakledilir. Kendisinin Farsça üzerinden antik bilimlerle ilgilenmesi mümkündür. Ayrıca onun döneminde simyaya yoğun bir ilgi vardır (İbn Sa'd, 2001, 9/169).

⁹⁹ Nitekim konu hakkında Molla Sadrâ, Müslümanların Emevîler döneminde Aristoteles felsefesiyle ilgilenmeyip diğer felsefî düşünce ekolleriyle içli dışlı olduğunu belirtir (Sadreddîn Muhammed Şîrâzî, 1990, 1/78). Fehmi Jadaane, *Stoacılığın İslâm Düşüncesi Üzerine Etkisi* adlı kitabında Stoacılığın İslâm dünyasına aktarımına dair görüşler ileri sürer. Onun bu iddialarına ihtiyatlı yaklaşmak yerinde olacaktır. Zira o, birinci yüzyılda Grekçe eserlerin çevrilmediğini düşünerek erken dönemde bilimsel açıdan bir etkileşimin olmadığını iddia eder. Dolayısıyla Stoa düşüncesinin birinci yüzyıldan itibaren İslâm dünyasına intikal ettiğine dair Santillana, Thillet, Neşşar ve Amine'nin ileri sürdüğü görüşleri zayıf bulur. Hatta Câbir b. Hayyân'ın Stoacıların önemli filozoflarından Plutarkhos'a ait alıntıları olduğunu ve bu minvalde eserinin bulunduğunu belirtir. Fakat Câbir'in özel ilgisinin sadece bir risale (*el-Haşîl*) ile sınırlı olduğunu varsayar. Fehmi'nin tezindeki en önemli eksiklik Câbir'in eserleri özelinde dahi ayrıntılı bir inceleme yapmamasıdır. Zira yukarıda belirtilen çeviri eserler ve bunun yanında Câbir'in simyaya dair çalışmaları incelendiğinde Stoacı düşüncelerin Emevîler döneminde alımlanmaya başladığı görülecektir (bk. Jadaane, 2020, 39-93; Numanul Haq, 1994, 3-47). Dimitri Gutas ise Stoacı felsefenin İslâm dünyasına intikaline şüpheyle yaklaşır Stoa felsefesine dair modern araştırmacıların sunduğu benzerliklerin yüzeysel ve tesadüfî olduğunu düşünür (Gutas, 2000, 4959-4962).

¹⁰⁰ *Üsûlûcyâ*'nın genel bir değerlendirmesi için (bk. D'ancona, 2021, 27-56).

¹⁰¹ Konu hakkında ayrıntılı bilgi için (bk. Schöck, 2020, 95-126).

Emevîler döneminde Mu‘tezilî kelamının son önemli temsilcisi Vâsıl b. Atâ’dır. Kendisi, Hasan-ı Basrî’nin ders halkasında bulunur. Sonrasında hocasından ayrılıp kendi halkasını kurar ve kelâmî fikirlerini öğrencilerine aktarmaya başlar. Tam da bu noktada önemli bir mesele karşımıza çıkar. Şöyle ki Şehristânî onun öğrencilerinin felsefe kitapları okuduktan sonra ilahî sıfatları nefyetmeye başladığını zikreder (Nedîm, 2009, 1/2, 557-558, 560-561; Şehristânî, ts., 46; Sezgin, 2015, 685; Neşşâr, 2020, 2/177-219). Bu durum mümkündür çünkü Vâsıl’ın Emevîler döneminin sonlarında vefat ettiği göz önüne alındığında felsefeye dair bazı eserler Arapçaya çevrilir. Hâlid b. Yezîd, felsefeye dair çevirilerde bulunur. Ayrıca İbnü’l-Mukaffa‘ da Vâsıl’ın vefatına yakın mantık eserlerini tercüme eder.¹⁰² Öğrencileri arasında antik bilimlere dair eğitim verilen okullarda öğrenim görmüş kimseler de bulunur. Tüm bunlar göz önüne alındığında öğrencilerinin elinde felsefeye dair kitapların bulunması ve dolayısıyla muhtelif kelâmî fikirler ortaya koyması ihtimal dâhilindedir.

Emevîler döneminde kelam alanındaki etkileşimlerin yanı sıra antik bilimlere dair ilgi de sarayla irtibatı bulunmayan kişiler tarafından sürdürülür. Halk arasında Emevîler’in başlarından itibaren astronomi, astrolojiye dâhil olmak üzere tıp ve simya gibi alanlara dair çalışmalar gerçekleştirilir. Dolayısıyla bunları sırasıyla ele almak yerinde olacaktır. Bu minvalde ilk olarak astronomi ve astrolojiye dair gerçekleştirilen faaliyetler aktarılacaktır. Burada da anonim çalışmalar akabinde de Müslümanlar tarafından kaleme alınan eserler olarak iki şekilde sunulacaktır.

Emevîler döneminin başlarından itibaren halk arasında da astronomi ve astrolojiye dair ilgi vardır. Astronomi alanında 60 (679) yılından kısa bir süre sonra meçhul bir astrolog tarafından horoskop¹⁰³ oluşturulur. Yezîd b. Muâviye veyâhut Abdülmelik b. Mervân döneminde de Farsça kaleme alınmış bir *Zîc* kullanılır. 99-100 (718-719) yılları arasına gelindiğinde Gazne’de içerisinde Batlamyus’un verilerinin de bulunduğu bir *Zîc*’den yararlanılır. Hişâm b. Abdülmelik’in halifeliğinde (724-743) Aristoteles’e nispet edilen *Kitâbü’l-Âlem* adında astronomiye dair eser çevrilir ve içeriğinde kozmoloji, coğrafya ve meteorolojiye dair bilgiler yer alır. Aynı dönemde 735 yılında Brahmagupta’nın

¹⁰² Konu hakkında ileride ayrıntılı bilgi verilecektir.

¹⁰³ Herhangi bir hadise sırasında gezegenlerin açılarının ele alındığı çizelge veyâhut diyagram.

Khanda-Khadyaka'sı Arapçaya *Zicü'l-Erkand* ismiyle tercüme edilir.¹⁰⁴ Yakın zaman diliminde *Zicü'l-Erkand*'dan da *Zicü'l-Câmi* ve *Zicü'l-Hazûr* adında iki eser meydana getirilir.¹⁰⁵ Hişâm'ın halifeliğinin sonlarında *Zicü'l-Harkan* Fars ve Hint astronomi geleneğinden istifade edilerek kaleme alınır¹⁰⁶ (Hâşimî, 1981, 1-2; Pingree, 1973, 36-37; a.mlf., 2014, 278; Sezgin, 1967-2015, 6/15-16, 71, 120, 7/100; Baloch, 1990, 749-799; Şenel, 2021, 103-105, 119-120). Aktarılan veriler Emevîler'in başlarından itibaren halk arasında astronomi ve astrolojiye ilginin mevcut olduğunu ve özellikle de Hişâm dönemiyle beraber bu ilginin katlanarak devam ettiğini gösterir.¹⁰⁷ Hatta zikrolunan alanlara dair çalışmaların halk arasında Farsça üzerinden alımlanması Farslıların bu alanda etkin olduğunu ortaya koyar. Benzer şekilde Hint astronomi geleneği de bu dönemde İslâm dünyasında tanınmaya başlar.

Emevîler'de astronomi ve astroloji alanlarıyla alakadar olan dönemin tanınan kişilerinden Hubeyb b. Abdullah ez-Zübeyr el-Esedî (öl. 93/711), astronomi veyâhut astroloji alanıyla ilgilenen ve bunun yanında antik kitapları okuyabilen bir şahıs olarak karşımıza çıkar (Zübeyr b. Bekkâr, 2010, 1/62; Şenel - Öztürk, 2018, 189). Hatta Fuat Sezgin onu astroloji alanında döneminin önde gelen simalarından biri olarak tanımlar (Sezgin, 1967-2015, 7/8). Aynı zaman diliminde yaşayan Alkame b. Ebû Alkame de astronomi veya astroloji ile ilgili öğretimde bulunur. Bu alakaya sahip bir diğer kişi de Emevîler'in son çeyreğinde vefat eden Vehb b. Münebbih'tir (öl. 114/732). Kendisi pek çok dile vâkıf olup astroloji başta olmak üzere tıp ve antik tarihe de ilgilidir.

¹⁰⁴ Pingree *Zicü'l-Erkand*'ın büyük ölçüde Aryabhata tarafından geliştirilen arzaratika sistemine bağlı olduğunu belirtir. O, *Khanda-Khadyaka*'nın Arapçada *Tezhîbü Zici'l-Erkand* olarak isimlendirildiğini düşünür (Pingree, 1970, 103; a.mlf., 1973, 37 [dipnot 41]). Hâlbuki Bîrûnî, *Khanda-Khadyaka*'nın İslâm dünyasında *el-Erkand* olarak bilindiğini bildirir (Bîrûnî, 1958, 346). *el-Erkand*'ın Arapçaya intikaliyle beraber Hint matematiğine dair bilgiler Müslümanlar tarafından öğrenilmeye başlar. Nitekim Sezgin'de Hint rakamlarının Müslümanlar tarafından bilinmesini sekizinci yüzyılın ilk yarısına atfeder. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için (bk. Rashed, 1994, 143-148; Sezgin, 1967-2015, 5/23).

Khanda-Khadyaka Arapçaya tercüme edildikten sonra *Zicü'l-Erkand* ismini alır. *Zicü'l-Erkand*'ın çeviriden ziyade *Khanda-Khadyaka*'dan esinlenilerek kaleme alındığını belirten araştırmacılar da vardır (Bîrûnî, 1958, 383; King, 2001, 31; Blummelen, 2014, 16).

¹⁰⁵ Her iki eser, Mansûr zamanında sarayda aktif rol alan astrolog Fezârî ve Ya'kûb b. Târik tarafından bilinir (Pingree, 1973, 36).

¹⁰⁶ *Zicü'l-Harkan* vasıtasıyla sekizinci yüzyılın sonlarında Bağdat'a Aryapaksa Hint Astronomi Okulu'na dair bilgiler ulaştı. Bu bilgilerin özellikle Fezârî tarafından kullanıldığı görülür. Aryapaksa Okulu vasıtasıyla da Aristoteles fiziği ile Batlamyus öncesi eksantrik-episiklik modele dair bilgiler İslâm dünyasına girdi (Pingree, 1973, 37; Sezgin, 1967-2015, 5/218-219).

¹⁰⁷ Pingree, astronomiye dair Arapça en erken metinlerin Sind ve Afganistan'da yazıldığını belirtir (Pingree, 1973, 37). Zerdüşt'e ait çeviride Sâid b. Horasanhürre, çağdaşı Mûha'dan bilgi aktarır (Nuruosmaniye, 2800, 237a). Sâid'in çevirisini göz önüne aldığımızda eserin Emevîler döneminde kaleme alındığı anlaşılır.

Emevîler'in yıkılışına yakın ise Horasan bölgesinde Mûha *Kitâbü'l-Kirânât* adında bir eser telif eder (İbn Kuteybe, 1925, 2/62; İbn Tâvûs 1944, 206; Nuruosmaniye, 2800, 237a; Khoury, 1972, 139-144; Sezgin, 1967-2015, 3/208, 6/11, 7/99; Horovitz, 1986, 13/260-262; Pingree, 1990, 292).¹⁰⁸ Son olarak Nedîm, oldukça eski bir dönemde Dendânî adında bir kişinin de *Kitâbü Sinâ'ati't-Tencîm* adlı bir eser kaleme aldığını ve bu eserin eski bir nüshasını gördüğünü zikreder ki Sezgin "eski" kavramına binaen yorumda bulunarak onun sekizinci yüzyılda yaşadığını düşünür.¹⁰⁹

Emevîler döneminde tıbbı dair çeviriler de göze çarpar. Mezkûr dönemde öne çıkan simalar Şahda el-Kerhî ve oğlu İbn Şahda el-Kerhî'dir.¹¹⁰ Her ikisine dair Nedîm ve İbn Ebû Üsaybia'da bilgiler mevcuttur. Nedîm, sadece İbn Şahda için bilgi aktarır, onun Süryânîceden Arapçaya çeviriler gerçekleştirdiğini, çevirilerinin kötü olduğunu, Hipokrat'a ait *Kitâbü'l-Ecinne*'yi (*De Natura Pueri*) tercüme ettiğini vurgular. İbn Ebû Üsaybia ise her ikisini tıp ve farklı alanlarda Grekçeden Arapçaya tercüme yapan tabipler başlığında ele alır. O, Şahda el-Kerhî'nin meydana getirmiş olduğu çevirilerin hangi alanları kapsadığını belirtmez. Fakat tercümesinin kötü olduğu vurgusunu yapar. İbn Şahda el-Kerhî içinse babası gibi çeviride bulunduğunu, ömrünün sonlarına doğru tercümelerinin babasından daha iyi olduğunu, Süryânîceden Arapçaya çeviriler gerçekleştirdiğini belirtir (İbn Ebû Üsaybia, ts., 280).

¹⁰⁸ Sezgin, Hubeyb ve Alkame için metinde geçen nücûm ifadesinden astronomiyi mi yoksa astrolojiyi mi anlamamız gerektiği meselesinin muğlak olduğu vurgusunu yapar (Sezgin, 1967-2015, 6/11).

¹⁰⁹ Heinrich Suter, Birûnî'nin *el-Âsârü'l-Bâkiye*'sine atıfla Kindî'nin vefatından kısa bir süre sonra yaşayan Buharalı matematikçi (el-hâsib) Abdullah b. Ali'nin Dendânî ile aynı kişi olabileceğini varsayar (Suter, 1900, 30). Astronomi ve astrolojiye dair bu bilgilere ilave olarak Emevîler'in inşa ettiği Kusayr Amrâ Sarayı'nın kubbesinde yer alan 400 yıldızın ve bunların ekliptik ve ekvator koordinatlarının tasvirinin unutulmaması gerekir (Beer, 1967, 177-187; Sezgin, 1967-2015, 6/11-12).

¹¹⁰ Lamoreaux, İbn Şahda el-Kerhî'nin hayatına dair yeterli verinin bulunmadığını belirtir ve benzer isme sahip kişiler üzerinden hangi dönemde yaşamış olabileceğini ortaya koymaya çalışır. Bu minvalde de aynı isimdeki kişileri inceler. Akabinde bunlardan benzer isimde en geç vefat eden kişinin Emevîler döneminin sonlarına doğru öldüğünü ortaya koyar. Bu kişinin de 745 yılında ölen ve Basra'da Süryânî Okulu'nda eğitim gören kişi olduğunu belirtir (bk. Lamoreaux, 2016, 142). O, bu bilgiyi Morony'den alır ve Morony'de İbn Şahda için doksan yaşında öldüğünü İstahr'dan Basra'ya göç ettiğini Nastûrî Okulu'nda öğrenim gördüğünü ve Keşîş olduğunu belirtir (Morony, 1984, 199, 361). Fakat bununla birlikte Nedîm'in *el-Fihrist*'inin İngilizce çevirisinde metin içerisinde geçen kişilerin ele alındığı biyografi indeksinde George Sarton'a atıfla İbn Şahda'nın dokuzuncu yüzyılın başlarında yaşadığına dair bilgi aktarılır. George Sarton da dokuzuncu yüzyılda yaşadığına dair bilgi için Max Meyerhof'u kaynak gösterir. Meyerhof incelendiğinde ise kendisi bu tarihlendirme için herhangi bir kaynak göstermez. Meyerhof, Kerhî nisbesinden hareketle bu sonuca gitmiş görünür. Çünkü Kerhî Bağdat'ın dış mahallelerinden birisi olarak vurgular ve Bağdat da Emevîler'den sonra kurulur. Fakat Kerhî ismi coğrafya kitaplarında farklı yerler için kullanılır. Bunlar arasında öne çıkanlar Bağdat'taki dış mahalle ve Sâmerîrâ'da bulunan bir yerdir (Dodge, 1970, 2/1087; Sarton, 1927-1931, 1/573; Meyerhof, 1926, 704; Streck - Lassner, 1997, 4/652-653). Dolayısıyla Meyerhof hatalı bir varsayımında bulunur.

Ele alınan dönemde botanik alanıyla ilgilenen kişiler de vardı. Bunlar arasında İbn Ebû Zâhir (öl. 125/742) ön plana çıkan şahsiyetlerdendir. Kendisinin *Kitâbü'n-Nebât* adında bir eseri bulunur. Çalışmasında Dioskorides'ten (öl. MÖ 1. yüzyıl) alıntılarının yer aldığı aktarılır (Wüstenfeld, 1840, 11; Meyer, 1854-1857, 3/99).¹¹¹ Onun Dioskorides'ten istifade edebileceği bir ortamın varlığına dair net bir bilgi bulunmaz. Fakat Müslümanların erken dönemden itibaren antik bilimlere dair öğrenim veren okullarla temas hâlinde olması ve bu okullarda eğitim verilen dilleri öğrenmeleri doğrudan Grekçe, Farsça ve Süryânîce gibi kaynakları kullanarak eser telif etmelerini mümkün kılar.

Emevîler zamanında Müslümanların özel merakları neticesinde kiliselere gidip buradaki kütüphaneden istifade ettikleri görülür (Ebû Nuaym, 1974, 2/375; Kârî, 1986, 52, 69-70; Ahmed Emin, 1969, 190). Müslümanların buralardaki kitaplardan ne şekilde faydalandıkları tam olarak bilinmez. Fakat burada üç ihtimal karşımıza çıkar. Ya kilisedeki rahip tarafından eserler sözlü yolla nakledilir ya da Arapçanın yanında ilgili dile vâkıf olup eseri okur. Bunun yanında ilgili eseri okuyup edindiği bilgileri doğrudan telif eser üretmek suretiyle Arapçaya kazandırır. Her üç koşul da Emevîler'in sahip olduğu coğrafya için sıradan bir durumdur.

Ele alınan dönemde antik bilimlere dair bu zengin atmosferin içerisinde avcılığa dair merak da yer alır. İslâm dünyasında avcılığın erken dönemlerine dair araştırma gerçekleştiren Viré, bu merakın neticesinde Emevîler'in başlarında Gassânî Arapları'ndan bir grup mütercimin Aristoteles'e ait bazı eserleri özellikle de *Kitâbü'l-Hayevân*'ı çevirdiğini belirtir. Hatta sonraki dönemde Câhız zikrolunan çeviriyi çalışmasında kullanır (Viré, 1991, 2/740).¹¹² Dolayısıyla daha Emevîler döneminden

¹¹¹ Sezgin erken dönemde Dioskorides'ten istifadenin mümkün olmadığı kanısındadır (Sezgin, 1967-2015, 3/58-59).

¹¹² Emevîler'in sonlarına doğru 122 (740) yılında vefat eden İyâs b. Muâviye, hayvanların sınıflandırılması ve cinsleri hakkında görüşler belirtir. Sonraki dönemde yaşayan Câhız *Kitâbü'l-Hayevân*'ında ondan birçok aktarımda bulunur (Câhız, 2003; Sezgin, 1967-2015, 3/357). Kârî de Câhız'ın İyâs'ın hayatını zikrettiği kısımdaki "terceme" ibaresinden hareketle de Aristoteles'in mezkûr eserinin bahse konu olduğu düşüncesindedir ve devamında mesele hakkındaki argümanlarını sunar. Ayrıntılı bilgi için (bk. Kârî, 1986, 139-142). Aristoteles'e ait *Kitâbü'l-Hayevân*'ı inceleyen Filius, eserin İslâm dünyasında Arapçaya çevrilmesi ve alımlanması üzerine bir değerlendirme kaleme alır. Fakat Emevîler döneminde tercüme edilen eseri bahis konusu etmez. Değerlendirmenin neticesinde günümüze ulaşan çevirilerin bir yere kadar benzerlik içerse de muhtelif literatürlerde, eserdeki nakillerin farklılık içermesinden dolayı mâlûmatın ne şekilde intikal ettiği meselesinin hala muğlaklık arz ettiğini belirtir. Câhız gibi *Hayevân*'ı kullanan yazarlara dair incelemeleri de değerlendiren Filius, Emevî dönemindeki çeviriyi bahis konusu etmediği için sonraki bir dönemde tercüme edildiğini vurgular. Fakat yazar

itibaren Aristoteles'e dair bir dizi eser İslâm dünyasına kazandırılır ve sonrasında Abbâsî dönemi yazarları tarafından da istifade edilir.

Muâviye'nin valiliğinin sonlarından itibaren İslâm coğrafyasında simyaya dair ilgi başlar. Bu alanda sadece saray eşrafı ön plana çıkmaz, aynı zamanda saray ve çevresindekiler dışında da simyaya ilgi duyan kişiler yer alır. Bu kişiler arasında Harbî el-Himyerî hem çalışmalarını bu dönemde gerçekleştirir hem de Câbir b. Hayyân'ın da hocalığını yapar. Harbî, Câbir'e ayrıca Himyerî dilini öğretir. Câbir de onun için *Kitâbü'l-Musahhahât* adlı eseri kaleme alır (Nedîm, 2009, 2/1, 455; Kraus, 1943, 1/67; Sezgin, 1967-2015, 4/127).

Câbir'in simyaya dair risaleleri incelendiğinde hocaları arasında Ca'fer es-Sâdık'ın da olduğu görülür.¹¹³ 80 (699) veyâhut 83 (702) yılında dünyaya gelen Ca'fer es-Sâdık, Abbâsîler'in başında 148 (765) yılında vefat eder. Kendisi, Hâlid b. Yezîd ile anne tarafından kuzendir. Stapleton, onların kuzen olmalarına vurgu yaparak Ca'fer'in, Hâlid'in gerçekleştirmiş olduğu çalışmalardan haber olduğunu belirtir (Stapleton, 1936, 130). Dolayısıyla bu etkileşimin neticesinde simya ilmine dair bir ilgi ve birikim kazanan Ca'fer, Câbir'e hocalık yaparak mezkûr bilim dalının gelişmesine öncülük eder. Ca'fer simya alanında *Risâletü'l-Vesâyâ ve'l-Füsûl*, *Risâle fi'l-Kimyâ*, *Ta'rîfû Tedbîri'l-Hacer*, *Risâle fi'l-İksîr*, *el-Edille ale'l-Halk ve't-Tedbîr*, *Risâle fi'l-Fadli'l-Hacer ve'l-Mûsâ* adlı eserleri kaleme alır (Nedîm, 2009, 2/1, 450-451; Stapleton, 1936, 130; Sezgin, 1967-2015, 4/131; Numanul Haq, 1994, 14-21).¹¹⁴

Câbir'in hocaları arasında yer alan bir diğer simyacı er-Râhib, Hâlid b. Yezîd gibi Marianus'tan eğitim alır. Câbir, onun Dımaşk yakınlarında yaşadığını belirtir. Hatta Câbir, er-Râhib'in Marianus'tan öğrendiği bilgileri elde edebilmek için Dımaşk'a gelip ondan istifade eder. Sonrasında yazmış olduğu eserler arasında onu önde gelen simyacılar arasında zikreder (Kraus, 1943, XXXVII-XXXVIII, 30; Sezgin, 1967-2015, 4/7-12; Kârî, 1986, 104-105, 184-185).

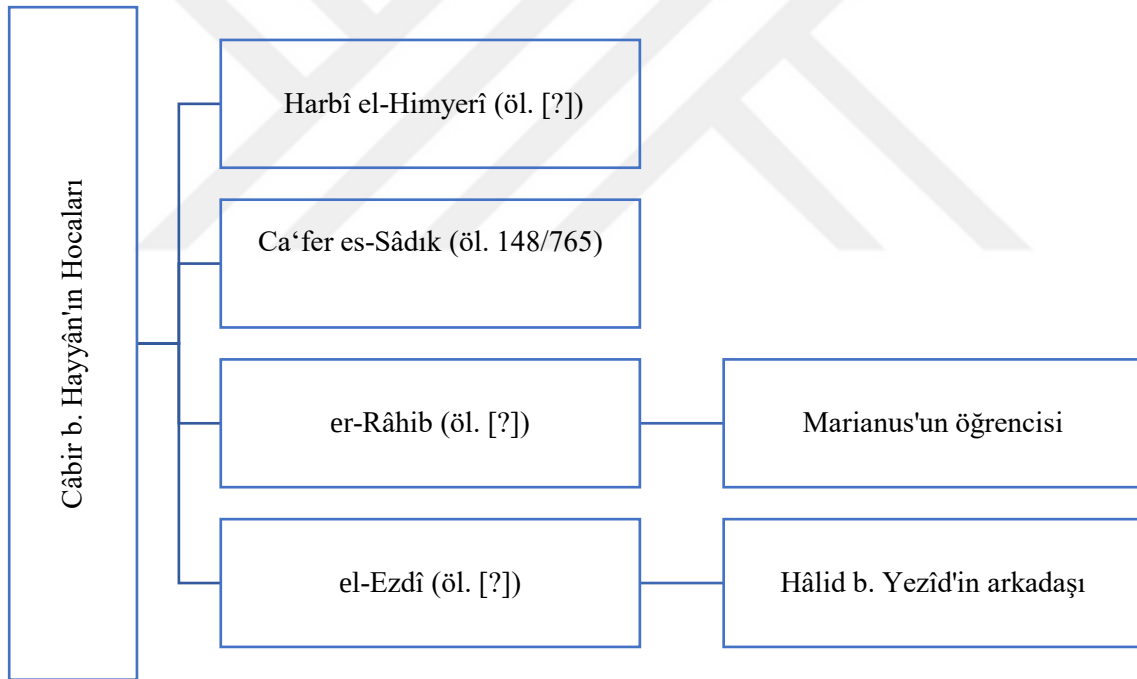
Hayevân'ın İslâm dünyasında pek çok alanda kullanılmasından dolayı çalışmasının oldukça kısıtlı bir alan üzerinden değerlendirebildiğini belirtip şu an sahip olunan fikirlerin de değişebileceği görüşündedir (Filius, 2019, 8-25).

¹¹³ Ca'fer es-Sâdık'ın simya ile meşguliyetine dair ayrıntılı bilgi için (bk. Sezgin, 1967-2015, 4/128-131; Numanul Haq, 1994, 14-21).

¹¹⁴ Ca'fer es-Sâdık'a *Melhame* ve *Cedvel fi'l-Medhal* adlı astrometeoroloji alanından eserler de atfedilir (Sezgin, 1967-2015, 7/323-324).

Hâlid b. Yezîd'in arkadaşı el-Ezdî de Emevîler döneminde simyayla ilgilenen kişiler arasında yer alır. Geniş bir simya birikimine sahip olan Ezdî, *Kitâbü't-Tûbâ* adlı telif-tercüme eserinde Grek, Fars, Mısır, Yahûdî ve Bizanslı simyacılara dair bilgiler sunar. Onun ayrıca simyaya dair *Kitâbü't-Tahayyud*, *Kitâbü'l-Hulûl*, *Kitâbü't-Tahcîr* adlı eserleri de vardır (Stapleton, 1953, 7-8 [dipnot 11]; Sezgin, 1967-2015, 4/126-127). Tüm bu bilgiler simyanın özellikle Hâlid b. Yezîd'le beraber rağbet görmeye başladığını ve Abbâsîler'e doğru alakanın artarak devam ettiğini gösterir.

Câbir'in kaynakları arasında zikrettiği fakat hakkında bilgi bulunmayan simyagerlerin de Emevîler döneminde öğrenim görmesi muhtemeldir. Bunlar Şeyh el-Cezerî, Sâid b. Hakem, Cumhur el-Efrecî, Hâtîf el-Hüzelî, Müşrik b. Hayyân'dır (Nedîm, 2009, 2/1, 447; Kraus, 1943, 30, 136; Sezgin, 1967-2015, 4/131-132).

Şekil 4: Câbir b. Hayyân'ın Hocaları

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Câbir, 721 veya 722 yılında Kûfe'de doğup eğitimini burada alır. Kendisi simya, felsefe, astronomi, tıp ve hiyel (mekanik) alanında yetkindir. Aynı zamanda bu alanlara dair pek çok eser de kaleme alır. Kaynaklarda kendisine fazlaca eserin izâfe edilmesi

modern araştırmacılar tarafından tartışma konusu olur. Bu eserlerin bazıları bir sayfa veya daha az bir yekuna sahiptir. Ancak bu durum dikkatten kaçtığı için haksız yere eserlerinden kuşku duyulur.¹¹⁵ Câbir b. Hayyân ile ilgili önemli çalışmalar kaleme alan Numanul Haq ise onun hocası Ca'fer es-Sâdık'ın vefatına kadar külliyyatın üçte birini telif ettiğini belirtir. Dolayısıyla Câbir'in telif serüvenine Emevîler döneminde başladığı anlaşılır (Nedîm, 2009, 2/1, 450-458; Kıftî, ts., 1/209-210; Meyerhof, 1931, 326-329; Ullmann, 1972, 198-208; Numanul Haq, 1994, 3-47; Anawati, 1996, 3/865-867; al-Hassan, 2009, 13-15, 53-104; Forster, 2019, 1/91-97).

Câbir'in günümüze ulaşan yazmalarından hareketle kendisinin Grekçe çalışmaları kullandığı görünür. Paul Kraus gerek Aristoteles'e ait eserlerin gerekse Galen ve İskenderiyeli Afrodisias'ın çalışmalarının hicrî üçüncü yüzyıldan önce çevrilmesinin mümkün olmadığını düşünür. Fakat Sezgin ve Numanul Haq ise Câbir'in kullanmış olduğu Grekçe terminolojilerin çevirilerinde çarpıcı tutarsızlıkların bulunduğunu, teknik bir dil kullanılmadan Grekçeden pasajların tercüme edildiğini belirterek böylesi alımlamaların daha erken bir döneme işaret ettiğini zikreder (Numanul Haq, 1994, 24-30). Nitekim her ikisinin düşüncelerini kanıtlayacak bilgilere önceki sayfalarda da işaret edilmişti. Misal olarak aktarılacak olursa Numanul Haq, Câbir'in *Kitâbü'l-Ahcâr* adlı eserinde Aristoteles'in *Kategoriler* kitabına ait alımlamanın yer aldığını zikreder. Bu alımlamanın eski bir çeviri üzerinden gerçekleştirilmiş olduğunu delilleriyle de ortaya koyar (Numanul Haq, 1994, 25-26). Bu durumda yukarıda Hâlid b. Yezîd'in ele alındığı kısımda kendisinin *Kategoriler*'i Arapçaya tercüme ettirdiği ve aynı şekilde İbnü'l-Mukaffa'nın da mezkûr eseri tekrardan çevirttiğini belirtmek gerekir.¹¹⁶ Bir başka örnek

¹¹⁵ Câbir b. Hayyân'a ait külliyyatın geniş bir değerlendirmesi için (bk. Kraus, 1942-1943; Sezgin, 1967-2015, 4/132-269; Ullmann, 1972, 198-208; Numanul Haq, 1994, 3-47; Forster, 2019, 1/91-97; Wakelnig, 2020, 217-226). Ömer Türker, Câbir'in *Kitâbü'l-Hudûd* adlı bir eserinden bahseder. Bu çalışmanın İslâm dünyasında ilimler tasnifine dair kaleme alınmış ilk özgün kitap olduğunu belirtir. Fakat Kraus'un argümanlarını benimseyen yazar *Kitâbü'l-Hudûd*'un sonradan uydurulduğu iddiasını kabul eder. Türker'in bu görüşü desteklerken Numanul Haq ve Sezgin'in Kraus'a yönelttiği argümanları tam manasıyla irdelenmediği görülür (bk. Türker, 2019, 71-72). Dolayısıyla onun Câbir'in eserlerine ait görüşüne ihtiyatlı yaklaşmak gerekir.

¹¹⁶ Benzer şekilde Câbir'in kullandığı eserler arasında yer alan *Sirrü'l-Hallikâ* da Hâlid tarafından tercüme edildi (bk. Numanul Haq, 1994, 29-30). Ayrıca Câbir'in simyaya dair görüşlerinin temelinde aritmooloji (sayı bilimi) yer alır. Böylece doğayı ölçülebilir konuma indirger. Bu şekilde cisimler ve onların kendi aralarındaki temaslarından meydana gelen elementsel özellikler ile güçlerinin sıcak, soğuk, nemli ve kuru oranlarını belirlemeye çalışır. Ayrıca anlaşılacağı üzere onun teorisinin temelinde Galen'in dört hılt teorisi yer alır. Dolayısıyla Câbir'in Galenci teoriyi takip ettiği görülür. Bu bilgilere ilave olarak Câbir, dört hıltın derecelendirilmesini ve alt bölümlerinin aritmoolojisini de Nikhomakhos'tan alır. Son olarak onun çalışmalarında Platon'un *Timaeus*'undan referanslar da bulunur (bk. Endress, 2017, 150-

vermek gerekirse Câbir, tıbbıa dair Hipokrat ve Galen'in çalışmalardan istifade eder ki kullandığı eserler arasında Hâlid'in çevresindeki Mısırlı mütercimlerin çevirileri veyâhut Şahda ve oğlu tarafından tercüme edilen çalışmalay yer almalıdır. Benzer şekilde Huneyn b. İshak'ın çağdaşı Ya'kûb'un *et-Târîh* adlı eserinde geçen Grek filozoflara dair eserler ve onlardan aktarılan alıntılarını inceleyen Klamroth, özellikle Hipokrat ve Galen'le ilgili çevirilerin Huneyn'e ait tercümelerle uyuşmadığını metinleri karşılaştırarak sunar. Sezgin'in incelemelerinden de çevirilerin Huneyn öncesine ait olduğu ortaya koyulur (Ya'kûbî, 1964, 1/80-124; Klamroth, 1886, 189-233; a.mlf., 1886, 612-638; a.mlf., 1887, 415-442; a.mlf., 1888, 1-44; Sezgin, 1967-2015, 3/24-42, 61-62, 70-135).¹¹⁷ Son olarak farklı dillerdeki çalışmaları kullanarak telif-tercüme eser de kaleme almış olabilir.

Simya ile alakalı Süfyân es-Sevrî'ye nispetle günümüze ulaşan *Risâle-i Kîmiyâiyye*'den hareketle onun da bu sahada eserinin olduğu görülür. O, 97 (115) yılında dünyaya geldi, 161 (778) yılında Mehdî'nin halifeliğinde vefat etti. Kendisi aslında ilk dönem İslâm fakihlerindendi. es-Sevrî, muhtemelen dinar ve dirhemlerin ağırlıkları gibi meseleler üzerinden böyle bir çalışma gerçekleştirdi. Kendisi simyanın yanı sıra matematikle de ilgilendi. Babası ve hocası İbn Ebû Leylâ da matematikte kabiliyetliydi. Fakat matematiğin bu dönemde fakihler tarafından öğrenilmesindeki temel maksat miras ve ferâiz gibi konulardı (İbn Ebû Hâtim, 1952, 1/125-126; Sezgin, 1967-2015, 4/132, 5/16, 215-216; Ullmann, 1972, 196).¹¹⁸

151). Tüm bu aktarımlara ilave olarak Meyerhof onun tabiplikte yaptığını fakat eserlerinin günümüze ulaşmadığını belirtir (Meyerhof, 1931, 315).

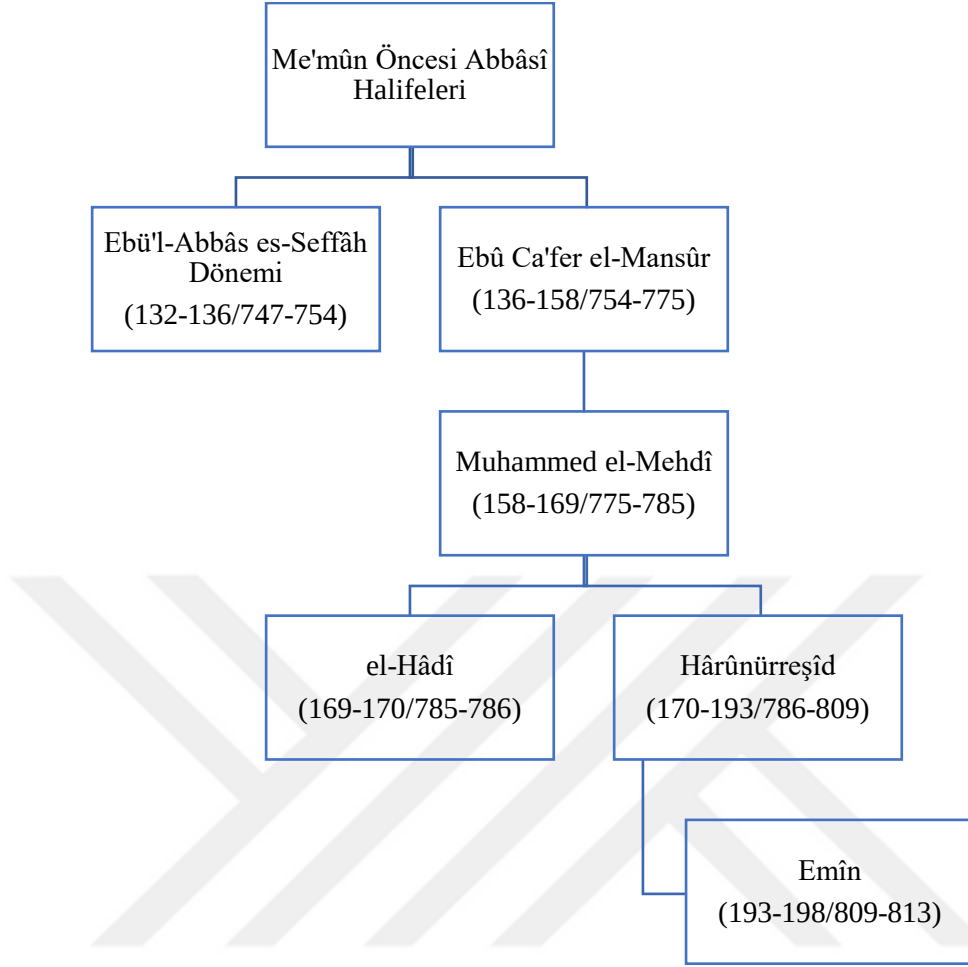
¹¹⁷ Ya'kûb'un Huneyn öncesi Galen'e ait 46 çeviriyi bilmesi çalışmamız açısından oldukça önemlidir (Klamroth, 1886, 614-634; Sezgin, 1967-2015, 3/73-74). Bunlar arasında Mûsâ b. Hâlid'in de Galen'e ait on altı esere çevirisi mevcuttur. Mûsâ'nın çevirileri hangi zaman diliminde gerçekleştirdiği noktasında şüpheler vardır. Meyerhof, Kıftî'de geçen bilgiyi analiz etmeden onu Huneyn'in öğrencileri arasında zikreder ve tercümelerini Huneyn'den sonra vücuda getirdiğini ifade eder. Sezgin ise Ya'kûbî'deki Mûsâ'ya atfedilen çevirileri, sekizinci asrın ikinci yarısında gerçekleştiği vurgusunu yapar. Kıftî, Mûsâ b. Hâlid ile alakalı bilgiye Huneyn b. İshak başlığı altında yer verir. Huneyn ile alakalı naklettiği rivayette bilgi hatalarının olduğu görülür. Huneyn'i Halîl b. Ahmed'in öğrencisi olarak zikreder ki kronolojik olarak bu mümkün değildir. Mûsâ'yı da Huneyn için tercümede bulunan ve tercümeleri gözden geçiren bir kimse olarak tanıtır. Şayet bu bilgi doğru ise İbn Ebû Üsaybia, Mûsâ'yı tanıtırken onun çevirilerinin Huneyn'in çevirilerinden daha aşağıda olduğu vurgusunu yapar. Bu durumda çevirileri kötü olan bir kişinin Huneyn'e katkı sağlaması mümkün gözükmez. Dolayısıyla Kıftî ve Meyerhof'un aktarmış olduğu bilgiler hatalıdır. Sezgin'in de belirttiği üzere Mûsâ'yı Huneyn öncesi mütercimler arasında görmek daha sağlıklı olacaktır (Kıftî, ts., 1/224; İbn Ebû Üsaybia, ts. 262, 281; Meyerhof, 1926, 710; Sarton, 1927-1931, 1/613; Sezgin, 1967-2015, 3/74).

¹¹⁸ *Zicü'l-Erkand*'la birlikte Hint matematiğine dair bilgiler İslâm dünyasına girse de bu bilgilerin dinî ilimlerle ilgilenen ilim adamları tarafından kullanılıp kullanılmadığı meçhullüğünü korur. Ayrıca Hulefâ-yi Râşidin'in başlarından itibaren şifahi olarak cebirin Müslümanlar arasında dolaşımda olduğu

BÖLÜM 3: ABBÂSÎ HALİFESİ ME'MÛN'A KADAR ÇEVİRİ FAALİYETLERİ

Bilimin ve bilimsel aktivitenin içerisinde yer alan çeviri faaliyetleri tarihin bir parçasıdır ve zaman içerisinde ya gelişim gösterir ya da zayıflar. Bu faaliyetin zamana matuf olması en nihayetinde tarihsel süreklilik üzerine odaklanmamızı mecbur kılar. Dolayısıyla Abbâsî döneminde saraydaki bilimsel çalışmalar ve çeviri faaliyetlerini anlamlandırabilmek için Emevîler dönemi bir önceki bölümde ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Konuyla ilgili çalışmalar gerçekleştiren modern araştırmacılar bu hususu göz ardı etmiş veyâhut bu duruma az değinmiştir. Bu durumda onlar, doğrudan Abbâsî dönemi çeviri faaliyetleri üzerine yoğunlaşarak konu hakkında sundukları argüman ve yorumlarda Abbâsî sarayındaki çeviri faaliyetlerini ya ideolojik bir saika ya da herhangi bir kişinin ilgisi üzerine indirgemişlerdir. Dolayısıyla çeviri faaliyetinin tarihsel süreklilik üzerinden okunmasına gereken önem verilmemiştir. Bu nedenle modern araştırmacıların aksine bu bölümde Emevîler'den Abbâsîler'e intikal eden bilimsel miras üzerinde durulacak ve bu mesele Bağdat öncesi dönem olarak ele alınan kısımda hem Abbâsî İhtilali ve Ebü'l-Abbâs es-Seffâh'ın halifeliği hem de Ebû Ca'fer el-Mansûr'un hilafetinin ilk dokuz yılı özelinde değerlendirilecektir. Sonrasında Me'mûn dönemine kadar hilafet makamına oturmuş olan Abbâsî halifelerinin çeviriye katkısının bulunup bulunmadığı üzerinde durulacaktır.

unutulmamalıdır. Tüm bu bilgilere erişmemiş bir fakihin en yalın halde öğrenebileceği matematiksel sistem toplama ve çarpma bunun yanında bölme ve çıkarma olarak iki ana işlemdir (Süveysî, 1998, 17/243).

Şekil 5: Me'mûn Dönemine Kadar Abbâsî Halifeleri

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

3.1. Bağdat Öncesi Çeviri Faaliyetleri

3.1.1. Abbâsî İhtilali ve Ebü'l-Abbâs es-Seffâh Dönemi (132-136/747-754)

Abbâsî İhtilali 747 yılında Horasan bölgesindeki isyanlarla başladı. Bu isyanların neticesinde 748 yılında Horasan bölgesi tamamen Abbâsîler'in eline geçti. 750 senesinde Ebü'l-Abbâs es-Seffâh, Kûfe'de halife ilan edildi. Aynı yılda Zıp Suyu Savaşı'yla birlikte yaklaşık dört yıl süren ihtilal Endülüs hariç Emevîler'in yönettiği bütün toprakların Abbâsîler'in hâkimiyetine geçmesiyle son buldu (İbnü'l-Cevzî, 1992, 7/297-298).¹¹⁹

¹¹⁹ Abbâsî İhtilali'yle ilgili ayrıntılı bilgi için (bk. Apak, 2019; Özdemir, 2020).

İhtilal gerçekleştiğinde önceki dönemin yönetim sistemi devam ettirildi. Abb s ler'in ilk Horasan valisi Eb  Müslim, bölgeyi tamamen kontrol altına aldıktan sonra divan kayıtlarının gerçekleştirildiği yere gidip onlardan istifade etti. Aynı şekilde Emev ler'in yönetim merkezi şam'ın da Abb s ler'e geçmesiyle birlikte Mans r'un amcası ve aynı zamanda şam bölgesinin valisi olan Abdullah b. Ali doğrudan divanlardan faydalandı. Hatta divan defterlerinin mukayesesini yaparak Hiş m b. Abd lmelik döneminde tutulan kayıtların daha iyi olduğu vurgusunda bulundu. Hatta devlet yönetimi Emev ler'den Abb s ler'e geçse de Emev ler döneminde saray ve çevresindeki görevli kişiler Abb s ler'de de varlığını sürdürdü ve görevlerine devam etti (Cehşiy r , 2009, 162; Ned m, 2009, 1/2, 366-380; Polatoğlu, 2022, 30, 256, 259, 264, 266, 269). Madd  mirasın bu şekilde sürdürüldüğü ihtilal sonrası süreçte bilimsel faaliyetlerin de aynı şekilde takip edilip edilmediği merak konusudur. Dolayısıyla bu bölümde Abb s ler'in hükümran oldukları topraklarda bilimsel aktivitenin saray ve çevresi tarafından ne şekilde kabul gördüğü, Emev ler döneminde ön plana çıkan hangi bilim dallarının Abb s  hilafetince devam ettirilip geliştirildiği gibi soruların cevabını aramak yerine olacaktır.

Abb s ler, Emev ler'den sadece siyas  bir miras devralmaz. Bunun yanında Emev  sülalesinin bütün mal varlıklarını kendi himayelerine geçirerek bilimsel miras da bünyesine katar. Emev  halifelerine ait bilimsel mirasın muhafaza edildiği saray kütüphanesi bu vesileyle Abb s ler'e intikal eder. Dolayısıyla Abb s ler, Emev ler'den yönetim anlamında siyas  bir mekanizmayı, entelektüel anlamda da sarayda biriken bilimsel miras devralır (Taber , 1967, 7/203;  bn 'l-Es r, 1987, 5/78; N veyr , 2004, 24/223).¹²⁰

Emev ler döneminde saray dışındaki eviri ve telif-tercüme alışmaları Abb s  İhtilali'ne giden süreçte yoğunluk kazanır. Bunlar arasında astronomi ve astrolojiye dair eviri ve telif faaliyetleri de yer alır. İhtilal sürecinde de mezk r alana dair çalışmalara devam edilir. Abb s  İhtilali'nin meşhur komutanı Eb  Müslim'in (l. 137/755) nde gelen askerlerinden S nb z'ın (l. 137/755) h miliğinde mütercim S id b. Horasanhürre

¹²⁰ Seff h'ın S s n  krallarıyla ilgili tarihe meraklı olduğuna dair bilgiler mevcutsa da (Mes' d , 2005, 3/221-222) henüz bir devlet kuramadığından S s n  yönetim mekanizmasının aktarılmasına dair bir adım atılamamıştır.

astrolojiye dair Zerdüş't'e nispet edilen *Kitâbü'l-Mevâlid*'i bu sırada Arapçaya çevirir.¹²¹ Çevirinin net bir tarihi bilinmese de Fars ve Hint astronomi ve astroloji geleneği üzerine ayrıntılı çalışmalar gerçekleştiren David Pingree ve Paul Kunitzsch, çeviriyi 747-754 yılları arasında gösterir. Bu da ihtilalin başlangıç ve gerçekleşme evresine tekabül eder (Pingree, 1997, 44-45; a.mlf., 2001, 14; Sezgin, 1967-2015, 7/85; Kunitzsch, 1993, 241-249; Gutas, 2015, 56).

İhtilal zamanında gerçekleştirilen astrolojiye dair bu çeviri, Gutas'ın tercüme faaliyetlerinin Abbâsîler'de başladığını göstermek için ele aldığı ana meselelerden birini oluşturur. Ona göre hareketin meydana gelmesinde iki temel saik vardır. Bu temel saiklerden birisi Farsçanın yok olması, bir diğeri ise Abbâsîler'in Sâsânî ideolojisini benimsemesidir (Gutas, 2015, 38-59). Gutas'ın çeviri faaliyetini Abbâsîler'le başlatması onun tarihsel ve bilimsel sürekliliği göz ardı ettiğini gösterir. O, meseleyi tarihsel ve bilimsel süreklilik üzerinden okumadığı için Emevîler'in sonlarına doğru astrolojiye dair çeviri ve telif faaliyetlerinin arttığını göz ardı etmiştir. Üstelik Sâid'in çevirisinde bahsettiği Mûha'nın Emevîler döneminde *Kitâbü'l-Kirânât* adlı bir eser telif ettiğini, Emevîler'in son Horasan valisinin astrologlarla içli dışlı olup çeviriler gerçekleştirdiğini dikkatinden kaçırmıştır. Ayrıca Gutas, ihtilal sırasında siyasal astrolojiye dair girilen bu çeviri hareketini, Abbâsî halifeliğinin siyasal ve ideolojik gayeleri için gerçekleştirildiğini düşünmüştür. Astrolojinin siyasal işlevini Allah'ın buyruğu ve yıldızların takdiriyle Abbâsî halifeliğinin hükümlerinin başlamakta olduğuna, ideolojik fonksiyonunun ise Abbâsîler'in yıldızların yönlendirmesiyle Sâsânîler'in meşru mirasçıları olduğuna yormuştur (Gutas, 2015, 53-56; Pingree, 1986, 5/130-131).¹²² Gutas'ın sunmuş olduğu gayelerin herhangi bir devlet için dahi tespit olarak ileri sürülmesi mümkündür. Dolayısıyla burada da Gutas'ın aksine Emevîler döneminde de aynı amaçla saray ve saray çevresinde ilgililer tarafından astrologlar tutup bunlardan

¹²¹ *Kitâbü'l-Mevâlid*'in bölümleri; *Kitâbü Hey'eti'l-Felek*, *Kitâbü's-Suver Daracü'l-Feleki'l-Selâsmâ* ve *'s-Sitteyn*, *Kitâbü Hey'eti'l-Felek*, *Kitâbü'l-Kirânât* ve *'d-Düvel* ve *'l-Mülk* ve *'l-Mülûk* ve *'l-Enbiyâ*, *Kitâbü'l-Mevâlid* ve *'l-Kusûfât* ve *Tahâvîli Sinî'l-Âlem* ve *Tasyiri Kismetî'd-Dünya* ve *Tahâvî's-Sinî'l-Mevâlid* ve *'l-Mesâil*'dir. *Kitâbü'l-Mevâlid*'in çeviri ve değerlendirmelerine dair (bk. Kunitzsch, 1993, 241-249; Sezgin, 1967-2015, 7/83-85; Cottrell - Ross, 2019, 1/99-102). Zerdüş't'e nispet edilen *Kitâbü'l-Mevâlid* ile ilgili Pingree, Sâid'in tercümeleri arasında yer alan kitabın aslından yani Avesta dilinden değil, Sâsânîler'in yıkılışına yakın yeni Farsçadan çevrildiğini belirtir ki bu dil Müslümanların Sâsânî topraklarına girişinin ardından aşamalı olarak Fars bölgelerinin muhtelif alanlarında yayılmaya başlar (Pingree, 1997, 45-46).

¹²² Van Bladel de aynı hataya düşer (Van Bladel, 2015, 273-274).

istifade ettiği ve bu gayeyle çeviri ve telif çalışmalarında bulunduğu fikri ileri sürülebilir.¹²³ Nihai olarak astrolojiyle ilgili gelişmeler Hişâm dönemi ve sonrasındaki yoğun çeviri ve telif faaliyetleri üzerinden değerlendirilmelidir.¹²⁴ Bu yoğun çeviri ve telif çalışmaları Abbâsîler'e intikal edip mevcudiyetini korur ve hatta mezkûr faaliyetlere engel olunmayıp bunların artarak devam etmesi sağlanır. Dolayısıyla Abbâsîler'deki bu ilk çeviriyi Gutas'ın ileri sürdüğü üzere ne bir dilin yok olması¹²⁵ ne de ideolojik bir siyasî anlayış üzerinden konunun merkezine almak mümkün değildir.

İhtilal Abbâsîler'in başarısıyla sonuçlandıktan sonra 132 (750) yılında devlet resmen kurulur. Abbâsî Devleti'nin başına Ebü'l-Abbâs es-Seffâh geçer. Kendisine Kûfe'de (Hammâmü'l-A'yen'de) biat edildikten sonra devletin merkezini önce Hâşimiyye'ye sonra da Enbâr'a taşır. Seffâh, devleti dört yıl yönetir ve bu zaman zarfında herhangi bir çeviri ve telif faaliyetine yön verdiğine dair bir kayda rastlanmaz. İlk Abbâsî halifesi için bu durum normal karşılanmalıdır. Çünkü kendisi herhangi bir siyasî tecrübeye sahip değildir. Bundan dolayı devletin yönetim mekanizmasını oluşturmakla uğraşır ve bu vesileyle güvendiği kişileri etrafında toplamaya başlar. O, devlet işleriyle ilgilendiği bir esnada hastalanır ve 136 (754) yılında Enbâr'daki sarayında vefat eder. Hastalandığı esnada da yerine kardeşi Ebû Ca'fer el-Mansûr'u veliaht tayin eder (Halife b. Hayyât, 1985, 409-415; Taberî, 1967, 7/421-471).

¹²³ Emevîler'in en zor zamanlarında halifelik yapan Abdülmelik'in sarayında astroloğunun bulunması ve onun söylemlerini harfiyen yerine getirmesi, yanında yer alan Hâlid b. Yezid'in astrolojiye dair çevirilerde bulunması, Velid'in astrologlarının bulunması ve Hermes'e ait eseri çevirtmesi örnek olarak sunulabilir. Nitekim konu hakkında hem Emevîler dönemi hem de diğer devletler de pek çok örnek bulmak mümkündür.

¹²⁴ Emevîler döneminde astrolojiye dair çeviri ve telif çalışmalarının çoğunlukla Farsça üzerinden gerçekleştirildiği göz ardı edilmemelidir.

¹²⁵ Merv Okulu'nu ele aldığımızda burada bir kütüphane olduğundan ve son Sâsânî kralının buraya kaçarken kütüphanesini de Merv'e getirdiğinden ve kralın getirmiş olduğu kitapların Merv Okulu'ndaki kütüphanede dokuzuncu asrın ortalarında dahi var olup bu kitaplardan istifade edildiğinden bahsetmiştik. Dolayısıyla Gutas'ın bir dilin yok olması meselesi üzerinden çeviri faaliyetlerini okumaya kalkışması abartılı bulunmalıdır (Gutas, 2015, 46, 55-56; Nuruosmaniye, 2800, 231a-231b). Şayet zikrettiği gibi bir söylem olsa dahi çevirinin gerçekleştirildiği sırada divanların Arapçaya çevrilmesi kâtipler arasında infiale neden olabilir. Bu durumda da tercümenin gerçekleştirilmesi, Arapçanın gelişmesi telif ve çevirilerin artmaya başladığı anlamına gelir ki konu hakkında da önceki bölümlerde ayrıntılı olarak mâlûmat aktarıldı. Hatta bahsedildiği üzere yazma içerisinde Sâid'in çağdaşı olduğu anlaşılan Mûha'nın Arapça eser telif ettiği ve Sâid'in çeviride bulunduğu zaman aralıklarını hesaba katacak olursak kitabın Emevîler döneminde kaleme alındığı görülür (Nuruosmaniye, 2800, 237a).

3.2. Bağdat Sonrası Çeviri Faaliyetleri

3.2.1. Ebû Ca'fer el-Mansûr Dönemi (136-158/754-775)

Ebû Ca'fer el-Mansûr, halifeliğe geçtiği andan itibaren devleti zor durumda bırakacak ayaklanmalarla karşılaştı. Bu isyanlar, 136 (754) yılından başkentin 145'te (763) Bağdat şehrine taşındığı zamana kadar sürdü. Modern çalışmalar, bu ilk dokuz yıllık zaman dilimini göz ardı eder. Hâlbuki Mansûr'un tercüme faaliyetlerine halifeliğe geçer geçmez doğrudan yoğunlaşacak bir vakti yoktu. Halifeliği müddetince yirmi küsur sayıda isyan gerçekleşti. Bu ayaklanmalardan on yedi tanesi Bağdat'ın kuruluşundan öncesine tekabül etmekteydi. Bundan dolayı Mansûr'un saraydaki bilimsel çalışma ve çeviri faaliyetlerine dair katkısı, Bağdat öncesi ve Bağdat dönemi olarak ele alınmalıdır. Bu problemlere değinilirken de kadim bilimlere dair hangi alanların Emevîler döneminden itibaren sarayda devam ettirildiği de ortaya konulacaktır.

Mansûr, halife olduğu andan itibaren iç karışıqlarla ilgilendi. Kendisine karşı yapılan ilk isyanlardan birisi halifeliğinin ilk zamanlarında 136-137 (754) yılında amcası Abdullah b. Ali tarafından gerçekleştirildi. Bu isyanın konumuz açısından önemi Abdullah'a verilen emân metninin İbnü'l-Mukaffa' tarafından hazırlanmasıdır. Modern araştırmacılardan bazıları onun çeviri ve telif faaliyetlerinin hemen hemen tamamını Abbâsîler döneminde gerçekleştirdiği yanlışına düşerek vefatını oldukça geç bir zamana tarihlendirme cihetine gider (Kürd Ali, 2012, 1/100; Durmuş, 2000, 21/130). Bu da tercüme faaliyetlerinin Mansûr'un halifelik makamına oturmasından hemen sonra başlatılmasına neden olur. Bundan dolayı İbnü'l-Mukaffa'nın vefat tarihini belirlemek konumuzun aydınlatılması bakımından önem taşır.

Abdullah b. Ali isyanının başarısızlıkla sonuçlanmasından dolayı amcası, 138 (755) yılında o sırada Basra valisi olan kardeşi Süleyman b. Ali'yi Mansûr'a bağlılığını bildirmesi için gönderdi. Mansûr da onu affederek canını bağışladı. Abdullah, isyan hareketinin başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra Basra'ya yerleşti. Fakat 139 (756) yılında meydana gelen bir olaydan dolayı Basralılar'ın Mansûr'a kızarak Abdullah'a biat etmek istemeleri üzerine halife harekete geçerek amcasını öldürmek istedi. Fakat Süleyman, kendisinin emân verdiğini belirterek kardeşini vermek istemedi. Sonrasında Mansûr valiyi azlederek yerine Süfyân b. Muâviye'yi vali tayin etti. Fakat bu sırada Abdullah canını kurtarmak için saklandı. Süleyman b. Ali ve kardeşi İsmâ b. Ali de

Abdullah için halifeden emân metni istediler. Halife, emân metninin derinlikli olmayıp her halükârda onu öldüreceğini düşünerek kabul etti. Süleyman'ın kâtipliğini yapan İbnü'l-Mukaffa' da Abdullah için emân metni kaleme aldı. Metnin kendisini zor durumda bırakan ifadeler içerdiğini gören Mansûr'un İbnü'l-Mukaffa'yla 139 (756) yılında arası açıldı. Dolayısıyla Mansûr'un halifeliğinin başlarında İbnü'l-Mukaffa' ile bağlantısı koptu. Aynı yılda Basra valisi ile de araları bozuk olan İbnü'l-Mukaffa', 139 (756-757) yılında öldürüldü (Cehşiyârî, 2009, 165-175; Taberî, 1967, 7/500; Chokr, 2002, 274; Zorlu, 2001, 43-95; Latham, Erişim Tarihi 24 Kasım 2021).¹²⁶ Sonuç olarak İbnü'l-Mukaffa'nın halifeyle münasebeti yaklaşık üç yıllık bir zaman dilimini kapsar. Dolayısıyla kendisinin varsa eğer halife için gerçekleştirmiş olduğu ilmî faaliyetlerin sayısının oldukça sınırlı olması gerekir.¹²⁷

Abdullah b. Ali isyanı Mansûr'un karşılaştığı tek isyan değildir. Bu dönemde yirmiye yakın ayaklanma meydana gelir. Bağdat öncesi ayaklanmalar arasında devletin yıkılmasına sebebiyet verecek derecede hadiseler de vuku bulur. Ali evladından Muhammed en-Nefsüzzekiyye (öl. 145/762) ve İbrahim b. Abdullah (öl. 145/762-763) isyanları bunlar arasındadır. Özellikle İbrahim'in isyanında Mansûr ümidini o derece yitirir ki ayaklanmanın başarısızlıkla sonuçlandığını kendisine ileten astroloğuna

¹²⁶ Günümüze ulaşan ilk tarih kitaplarından *et-Târîh* adlı eserin yazarı Halife b. Hayyât (öl. 240/854-855), hatalı bir şekilde onun hicrî 137 (755) yılının Ramazan ayında öldürüldüğünü zikreder (Halife b. Hayyât, 1985, 417). Ayrıca vefatı hakkında sunulan farklı rivayetler için (bk. İbn Hallikân, 1994, 2/151-155). Ali Zarîf el-A'zamî ise Mansûr'un Basra valisine Abdullah b. Ali'yi destekleyen herkesi öldürmesi direktifinde bulunduğunu belirtir (A'zamî, 1927, 87). Bu vurgu aynı zamanda ona emân metnini yazan İbnü'l-Mukaffa'yı da içine alır. Dolayısıyla valinin ona karşı var olan kinini de hesaba katarsak metinden kısa bir süre sonra katledilmesi normaldir. Son olarak İbnü'l-Mukaffa'nın hayatı ve ilmî faaliyetleriyle ilgili ayrıntılı bir çalışma için (bk. Kristó-Nagy, 2013).

¹²⁷ Mansûr'un halifeliğe geçişinden kısa bir süre sonra hayatına son verilmesinden dolayı İbnü'l-Mukaffa'nın çevirmiş olduğu eserlerin tamamını Emevîler döneminde zikrettik. Bu şekilde ele almamızın en temel sebebi hayatının önemli bir bölümünü bu zaman diliminde geçirmesi ve Abbâsî Devleti kurulmadan önceki yıllarda kâtipliğe başlamasıdır. O ayrıca pek çok eser de kaleme alır. Bunlar arasında antik bilimlerle etkileşimde olduğu çalışmalar da vardır. Bu hususta karşımıza çıkan ilk eseri *Kitâbü Edebî'l-Kebîr*'dir. Eserde *Avesta*'dan alıntılarının bulunduğu zikredilir. Fakat *Edebü'l-Kebîr* ile ilgili incelemelerde metindeki bilgilerin *Avesta* alıntılarının ziyade Aristotelesçi etiğe benzer fikirleri yansıttığı görülür. Kendisinin Aristoteles felsefesine aşinalığının çevirmiş olduğu eserler üzerinden bilindiği su götürmez bir gerçektir. Dolayısıyla İbnü'l-Mukaffa', bu bilgilere Grekçe bilmediğinden ya Farsça üzerinden ya da muhtemelen Arapçaya daha önceden tercüme edilmiş eserler üzerinden ulaşmıştır. Ayrıca ona atfedilen Arapça bir şiir metninde de Grekler'in kullandığı güneş takvimini içeren aylar ve bunların neleri temsil ettiğine dair bilgiler mevcuttur (Zakeri, 2007, 2/1201-1202).

İbnü'l-Mukaffa', *el-Mantık* adlı telif-tercüme bir eser de kaleme alır. Eserin ele alınan dönem açısından en özgün taraflarından biri erken dönemde ilimler tasnifinden bahsetmesidir. Kitaptaki bu bahis Aristotelesçi ilimler tasnifinin çevirisidir (İbnü'l-Mukaffa', 1978; Arıcı, 2019, 20; Türker, 2019, 69-71). Ayrıca *Avesta*'dan bahsedilecek olursa o, Farşlıların kadim dinlerinden tanrı Ahuramazda'nın peygamber Zerdüş't'e vahyettiği kutsal kitaptır. *Avesta*, İranlıların en eski eserleri arasında sayılır ve Yasna, Yaştlar, Visparad, Horde Avesta, Vendidad isminde beş bölümden oluşur (Yıldırım, 2011, 147-170).

ikramlarda bulunur. Emevîler'den halifelîğın alınıp yeni bir devletin kuruluşu aşamasında böylesi isyanlarla karşılaşılması doğaldır. Dolayısıyla hem bölgenin oldukça kozmopolit bir yapıya sahip olması hem de Ali evladının halk arasında ön planda tutulması Halife Mansûr'u Bağdat'ın kurulmasına kadar epey uğraştırır (Taberî, 1967; Kennedy, 1981, 57-72; Zorlu, 2001).

Bağdat öncesi gerçekleşen bu isyanlar aynı zamanda halifenin sınır dışı faaliyetlerine de engel olur. Bizans Kralı V. Konstantinos (741-775) ile 139 (756-757) yılında bir anlaşma imzalar. Bu anlaşmadan sonra tarih kitapları 146 (763-764) yılına kadar Bizans'la herhangi bir münasebetin gerçekleşmediğini vurgular (Taberî, 1967, 7/500; Kennedy, 1981, 90; Avcı, 2015, 80; Yılmaz, 2015, 103-111). Bizans'ın 139 yılındaki antlaşmayı yapmasının temel nedeni Batı bölgesindeki sınır komşusu Bulgarlar'ın kendilerine saldırmalarıdır. Bu saldırıdan sonra Bizans Devleti ile Bulgarlar arasında şiddetli savaşların gerçekleştiği yaklaşık olarak yirmi yıllık bir çatışma dönemine girilir. Bu savaşların hepsi V. Konstantinos döneminde gerçekleşir. Hatta bazı İslâm ve Bizans kaynakları bu zaman aralığında 141 (759) yılında Müslümanların Armeniakon Teması ile küçük çaplı bir savaşın gerçekleştirildiğini belirtir. Bu savaştan sonraki birkaç ay içinde V. Konstantinos'un Bulgarlar'a saldırdığı görülür. Bizans tarihçisi Theophanes (öl. 818), 142 (760) ve 145 (763) yıllarında Müslümanların Bizans topraklarına saldırdığına dair bir bilgiden bahsetmezken Arapça kaynaklarda bu zaman dilimlerinde de küçük çaplı iki akından bahsedilir (Taberî, 1967, 7/500; Theophanes, 1982, 119-122; Ostrogorsky, 1999, 156-157; Bonner, 1996, 61-68; Yılmaz, 2015, 103-111). Anadolu'da *Abbâsî-Bizans Mücadeleleri (132-193/750-809)* adlı eserin yazarı Saim Yılmaz, bahsi geçen zaman dilimleri üzerine incelemesinde 140-146 (758-763) yılları arasında Abbâsîler'in Anadolu topraklarına birkaç küçük çaplı sefer gerçekleştirdiğini, Bizans'ın ise Abbâsîler üzerine herhangi bir sefer gerçekleştirdiğine dair kaydın bulunmadığı vurgusunu yapar. O da benzer şekilde askerî seferlerin gerçekleşmeme sebebini Abbâsîler'in içinde bulunduğu isyanları bastırma gayreti, Bizans'ın da Bulgarlar ile giriştikleri mücadelelerden kaynaklandığını belirtir (Yılmaz, 2015, 111). Özellikle çeviri faaliyeti üzerine çalışmalar gerçekleştiren modern araştırmacıların kaçırdığı en önemli husus tam da burasıdır. Mansûr'un çevirilere desteğinin ilk zamandan itibaren gerçekleştiği algısına kapılırlar. Hâlbuki Mansûr ilk olarak devletin ayakta durması için çaba sarf eder.

Mansûr, tıpkı kardeşi Seffâh gibi Emevîler'den aldığı yönetim mekanizmasını devam ettirir. Hatta Emevîler dönemindeki yapıyı tanımak için de gayret sarf eder. İslâm kaynakları, Emevî sarayıyla münasebeti bulunan bir kişinin Mansûr'un huzuruna çıktığını ve ona Emevî halifelerinin siyasî faaliyetlerindeki tavır ve tutumlarını aktardığını ve Mansûr'un da bu faaliyetlere uyduğunu zikreder (Taberî, 1967, 8/78-79; Mes'ûdî, 2005, 3/238; İbnü'l-Esîr, 1987, 5/225).¹²⁸ Erken dönem Abbâsî tarihi üzerine çalışmalar gerçekleştiren Hugh Kennedy de Mansûr'un Emevî halifeleri Muâviye, Abdülmelik ve Hişâm'ı örnek aldığını vurgular (Kennedy, 1981, 58). Emevî saray çevresinde yer alan yönetici kesimleri de Abbâsîler'deki konumlarını devam ettirir (Nedîm, 2009, 1/2, 379-380; Kennedy, 1981, 83). Sonuç olarak Bağdat öncesi dönemi çevirilerin desteklendiği bir zaman dilimi olarak görmekten ziyade isyanların bastırıldığı ve Emevî yönetim mekanizmasının benimsendiği bir süreç olarak karşılamak yerinde olacaktır. Sonraki dönemlerde de Emevîler'den devralınıp devam ettirilen yönetim mekanizması gelişim ve dönüşüme uğrayarak varlığını sürdürecektir.

Bağdat'ın kurulmasına kadar halifenin yanında astrolog Nevbaht (öl. 158/774) yer alır. Kendisinin çeviri faaliyetlerine dair herhangi bir katkısı bulunmaz. Fakat kaynaklarda Bağdat'ın kuruluş tarihinin (3 Cemâziyelevvel 145/30 Temmuz 762) tespitinde yer alan astrologlar arasında zikredilir. Vakit tayininin belirlenmesinde yer alan astrologlardan diğerleriyse Mâşâallah b. Eserî (öl. 200/815), Ömer b. Ferruhân et-Taberî (öl. 200/815), Muhammed b. İbrahim el-Fezârî'dir (Ya'kûbî, 2002, 25, 28-29; Pingree, 1970, 104; Ullmann, 1972, 273; Massignon, 1993, 7/1043-1044).¹²⁹

Bağdat'ın inşasında yer alan astrologların çeviri, telif ve telif-tercüme faaliyetlerine katkılarını ele almadan önce Mansûr'un çeviri faaliyetlerine ilgi duymasını sağlayan etkenleri irdelemek yerinde olacaktır. Böylece tercüme faaliyetlerinin başlama noktası ve bu sürecin ilerlemesine vesile olan basamaklar ortaya konulacaktır. Netice itibarıyla Mansûr'un inşa ettiği yeni başkentte saray çevresindeki entelektüel ortam ortaya çıkacaktır.

¹²⁸ Burada dikkat çeken bir diğer hususa da değinmek yerinde olacaktır. Divanların Abdülmelik'ten sonra Arapçaya tercüme edilmesi işlemi devam etse de sarayda ve valiler arasında gayrimüslim kâtipler varlıklarını sürdürür. Abbâsîler hanedanlığı ele geçirince bu kişilere karşı herhangi bir olumsuz tutumda bulunmaz. Hatta Mansûr'un muhtemelen Bağdat'ın kurulmasından sonra gerçekleşen bu konuşmadan sonra gayrimüslimlerle münasebeti daha da artar.

¹²⁹ Şehrin kuruluşuna dair astronomik hesaplama 790 yılında Hârûnürreşîd'in halifeliğinde tercüme edilen *Zicü's-Şehriyâr* kullanılarak hesaplandı (Samsó, 2016, 331). Ayrıca Bağdat şehrinin kuruluş planına dair (bk. Beckwith, 1984, 143-164).

Mansûr'un tercüme faaliyetini Bağdat'ın kuruluşundan sonra faal hâle getirmesinin sebebine dair klasik kaynaklar ve modern çalışmalar tam bir açıklık getirmez. Bu noktada halifenin çeviriye ilgi duymasının sebepleri üzerinde durmak gerekir. Mansûr'un çeviri üzerine yoğunlaşmasını sağlayan unsurlara bakıldığında halifenin astronomi ve astrolojiyle alakadar olması, *Sindhind*'in çevrilmesi, Cündîşâpûrlu hekim Curcîs b. Cibrâîl b. Buhtîşû' halifenin hastalığına şifa bulup yine Mansûr'un emriyle çeviride bulunması, Bıtrîk'in halifenin emriyle antik bilimlere dair eserleri tercüme etmesi ve Bizans'a elçi olarak gönderilen Umâre b. Hamza'nın halifeye simyaya dair bilgiler sunması şeklindeki rivayetler ön plana çıkar. Bu rivayetler irdelendiği vakit halifenin Bağdat'ta çeviri hareketlerine yoğunlaşmasını tetikleyen unsurlar daha bir anlam kazanır.

Temelde bahsedilen sebeplerden her birisi tercüme hareketinin hızlanmasında birbirini tetikleyen yapılar olarak karşımıza çıkabilir. Fakat bunların kronolojik olarak tarihlendirmelerini ortaya koyabilirsek hem Bağdat sonrası çevirilerin tarihî kronolojisi açıklığa kavuşacak hem de Mansûr'un çeviri faaliyetlerine yoğunlaştığı zaman aralığı belirginlik kazanacaktır.

Mansûr'un astronomi ve astrolojiye dair ilgisi ilk zamanlardan itibaren mevcuttur. O, halife olduğu andan itibaren Nevbaht'ı yanında bulundurur.¹³⁰ Bu durum kendisinin zikrolunan ilimlere ilgisi olduğunun bir kanıtıdır. Fakat bu ilginin çeviri faaliyeti üzerinde tesirini ve bu faaliyetin ne zaman oluştuğu meselesini ortaya koyabilmek için saray çevresindeki astrologların tercüme ve telif faaliyetlerini ele almak gerekir. Yukarıda belirtildiği üzere Nevbaht'ın çeviri faaliyetine dair herhangi bir çalışması bulunmaz fakat astrolojiye dair *Kitâbü fîhi Serâirü min Ahkâm* adında bir eser kaleme alır (Nevbaht, Ayasofya, 2684/2, 10b-13b; İbn Tâvûs, 1944, 210-212; Krause, 1998, 244; Sezgin, 1967-2015, 7/100-101; Rosenfeld - İhsanoğlu, 2003, 14-15).

Bağdat'ın inşasıyla birlikte sarayda astrologların sayısı artar. Yukarıda isimleri zikrolunan kişiler çeviri faaliyetinin yoğunluğu hususunda bizlere fikir sunar. Bahsedilen kişilerden birisi Basralı Yahûdî Mâşâallah b. Eserî, Me'mûn döneminin ilk

¹³⁰ Pingree, Urfalı Theophilos'un Bağdat'ın kuruluşundan önce halifenin hizmetinde bulunduğunu zikreder ki böylesi bir bilgi hatalıdır (Pingree, 1989, 237). Çünkü şehrin kuruluş tarihine değer veren bir halifenin devletin her tarafından önde gelen astrologları saraya davet ederken yanı başındaki Theophilos'u bu grubun içerisine koymaması mümkün değildir.

iki yılına kadar yaşar (öl. 200/815).¹³¹ Onun da çeviride bulunduğu dair herhangi bir bilgi bulunmaz.¹³² Fakat astronomi ve astroloji alanında otuza yakın eser kaleme alır. *Kitâbü'l-Mevâlîdî'l-Kebîr*, *Kitâbü'l-Vâhid* ve *'l-İşrîn fî'l-Kırânât* ve *'l-Edyân* ve *'l-Milel*, *Kitâbü Matrâhi's-Şüâ'*, *Kitâbü'l-Me'ânî*, *Kitâbü San'atî'l-Usturlâbât* ve *'l-Ameli bihâ*, *Kitâbü Zâtî'l-Halak*, *Kitâbü'l-Emtâr* ve *'r-Riyâh*, *Kitâbü's-Sehmeyn*,¹³³ *Kitâbü's-Sâbi'* ve *'l-İşrîn*, *Kitâbü'l-Hurûf*, *Kitâbü's-Sultân*, *Kitâbü's-Sifr*, *Kitâbü'l-Es'âr*, *Kitâbü'l-Mevâlîd*, *Kitâbü Tahvîli Sini'l-Mevâlîd*, *Kitâbü'd-Düvel* ve *'l-Milel*, *Kitâbü'l-Hükm ale'l-İctimâ'ât* ve *'l-İstikbâlât*, *Kitâbü'l-Marzâ*, *Kitâbü's-Suver* ve *'l-Hükmi Aleyhâ*, *Terkîbü'l-Eflâk* ve *Harekâtihâ*, *Kitâbü Emsâli'l-Hamse* ve *'s-Semânîn*,¹³⁴ *Kitâbü Tahvîli Sini'l-Âlem*, *Kitâbü'l-Medhal*, *Kitâbü İstihrâcî'l-Hafî* ve *'d-Damîr* ve *Fî Kıyâmî'l-Hulefâ* ve *Ma'rîfeti Kıyâm Küllü Melik* adlı eserler bunlar arasındadır (Nedîm, 2009, 2/1, 233-234; Steinschneider, 1899, 434-440; Carra de Vaux, 1931, 380; Krause, 1998, 444-445; Kennedy - Pingree, 1971; Pingree, 1991, 294; Sezgin, 1967-2015, 6/129, 7/102-108, 324; King, 1986, 31; Samsó, 1991, 6/710; Rosenfeld - İhsanoğlu, 2003, 17; Yücesoy, 2009, 540-541).¹³⁵

Mâşâallah'ın astroloji ve astronomiye dair kaleme aldığı bu çalışmaların ise telif-tercüme eserler olduğu anlaşılır. Çalışmalarındaki astronomik gözlemlerden Aristotelesçi ve Batlamyuscu evren anlayışına sahiptir. Eserlerinin kaynaklarını Farsçada Dorotheus, *Zîcû's-Şehriyâr*, Valens ve Hintçeden Farsçaya yerleşen yapılar, Grekçede Retorius ve Aristoteles fiziği, Süryânîceden ise Batlamyus ve Hermes oluşturur. Hermes'e ait yirmi dört eseri bilir ve bunları çalışmalarında kullanır (Bîrûnî, 1948, 123; Sezgin, 1967-2015, 4/35; Pingree, 1973, 36; a.mlf., 1975, 5-12; a.mlf., 1990, 294; Bladel, 2018, 57).

¹³¹ Pingree, 1990 yılındaki bir çalışmasında onun 145 (762) yılından 200 (815) yılına kadar Bağdat'ta astrolog olarak görev yaptığını belirtir. Fakat 1975 yılında Mâşâallah'ı ele aldığı bir çalışmasındaysa onun için güvenilir en son tarihin 193 (809) olduğunu ifade eder (Pingree, 1975, 5; a.mlf., 1990, 294).

¹³² Pingree, Dorotheus'a ait bir eserin Farsçadan Arapçaya çevirisini kesin görmemekle birlikte Mâşâallah'a atfeder (Van Bladel, 2009, 28 [dipnot 26]).

¹³³ Sezgin *es-Sihâm* olarak isimlendirir (Sezgin, 1967-2015, 7/105).

¹³⁴ *Kitâbü'l-Emsâl* ve *'n-Nevâdir* adlı çalışmasından da bahsedilir. Sezgin her iki eserin aynı olabileceğini düşünür (Sezgin, 1967-2015, 7/104).

¹³⁵ Mâşâallah'a atfedilen ve ayrıca günümüze ulaşan diğer eserler için (bk. Sezgin, 1967-2015, 7/103-108, 324; Pingree, 1981, 9/160-162; Samsó, 1991, 6/711). Onun astrolojiye dair görüşlerinin değerlendirmesi için de (bk. Kennedy - Pingree, 1971). Son olarak Mâşâallah'a atfedilen bir çalışmanın da Sehl b. Bişr'e ait olduğu aktarılır. Konu hakkında (bk. Plessner, 1986, 1/1101-1102).

Halifenin yanında yer alan bir diğ er astrolog  mer b. Ferruh an et-Taber 'dir ( l. 196/812). Kendisi Bağdat'ın kuruluşu sırasında Merv'den gelip buraya yerleşir ve Mans r'un astrolog grubu arasında yer alır. Ayrıca klasik kaynaklarda H r n rreş d ve Me'm n dönemlerinde faal olduğu, Vezir Yahy  b. Bermek ve Fazl b. Sehl'in ( l. 212/818) ilim çevresinde yer aldığı aktarılır. Klasik kaynakların aksine erken dönem İsl m tarihindeki astronomi ve astroloji çalışmalarını inceleyen Pingree ise Taber 'nin Me'm n'un halifeliliğinden önce Bağdat'ta öldüğünü ve Merv'e taşınan halifelik merkezinde herhangi bir faaliyette yer almadığını zikreder.¹³⁶ Pingree'nin görüşünün daha sağlıklı olduğu anlaşılır. şöyle ki Eb  Ma'şer, Taber 'nin Grekçe, Farsça ve S ry n ceden Arapçaya tercümelerde bulunduğunu zikreder. Taber 'nin hayatını ele alan çalışmalara bakıldığındaysa kendisinin Farsça ve S ry n ceden tercümeleri mevcuttur. Fakat Grek ceden herhangi bir çeviride bulunmayıp Bıtr k'e tercüme ettirir. Dolayısıyla Grek ceden  eviride bulunan kişi oğlu Eb  Bekir Muhammed'dir ve Me'm n döneminde aktif olan kişi de oğludur.¹³⁷ Benzer karışıklık telif eserlerde de karşımıza çıkar. Arapça ve Latince yazmalarda Ned m'in Eb  Bekir Muhammed'e atfettiği çalışmalardan bazıları babası Taber 'ye ait gösterilir. Burada da telif eserler yoğunlukla Taber  tarafından gerçekleştirilir (Ned m, 2009, 2/1, 151, 232-233; S id el-Endel s , 1912, 55, 60; Kıft , ts., 1/326; Ullmann, 1972, 283, 305-307; Pingree, 1977, 8-12; a.mlf., 1981, 13/538; a.mlf., 1990, 295; Sezgin, 1967-2015, 5/226, 228, 6/135, 137, 7/111-113; Kutluer, 2010, 321-322; Gutas, 2015, 110). Tüm bu veriler baba ve oğlu hakkındaki m l matın karıştırıldığının kanıtıdır. Dolayısıyla Me'm n döneminde aktif olan kişi Taber  değil oğludur.

Taber , astronomi ve astrolojiye dair pek çok eserin tercüme ve telifinde yer alır. Tercüme faaliyetinde iki şekilde aktiftir. Mütercim pozisyonunda yer alarak Farsça ve S ry n ceden tercümelerde bulunur. H m lik konumunda da Grekçe eser  evirttirir. Taber 'nin m tercimlik mevkiinde Farsçadan Arapçaya tercüme ettiği eserler

¹³⁶ Pingree, Taber 'nin 762-812 yılına kadar Bağdat'ta yaşadığını ve en son kaleme aldığı çalışmasının da 812 yılında Batlamyus'un *Kit b 'l-Erbaa*'sına yazdığı bir yorum olduğunu ve bu zaman diliminde vefat etmiş olabileceğini düşünür (Pingree, 1981, 13/538).

¹³⁷ İbn Eb   saybia, Eb  Ma'şer'e atıfla onu becerikli dört m tercimden birisi olarak zikreder. Fakat onun aktardığı bilgileri ihtiyatlı ele almak gerekir. şöyle ki zikrettiği diğ r    mütercim Huneyn b. İşhak, Kind  ve S bit b. Kurre'dir. Bunlar arasında Kind 'nin mütercim olmadığı artık bilinen bir gerçektir (İbn Eb   saybia, ts., 286; Kaya, 2002, 26/41-48; şenel -  zt rk, 2021, 500).

Dorotheus'a ait *Kitâbü'l-Hamse* adlı geniş hacimli bir çalışma¹³⁸ ve Hermes'e ait *Kitâbü Tehâvîli Sini'l-Mevâlîd*'dir. Bunun dışında Batlamyus'a nispet edilen *Kitâbü's-Semere* adlı eseri tercüme eder. Son olarak astrolojiye dair olduğu anlaşılan fakat ismi bilinmeyen Süryânîce bir çalışmayı da Arapçaya çevirir (Nedîm, 2009, 2/1, 216-217; Kıftî, ts., 1/132, 247; Suter, 1900, 7; Pingree, 1963, 241; Sezgin, 1967-2015, 6/84, 7/34, 42, 79, 113; King, 1986, 32 Schoeler, 1976-1990, 2/175-177; Endress, 1992, 3/105; Van Bladel, 2009, 28).

Taberî, çeviride patron konumuna geçip eser çevirttiği zaman Batlamyus'a ait *Kitâbü'l-Erbaa (Tetrabiblos)* adlı Grekçe eseri Mansûr döneminin önemli mütercimleri arasında yer alan Bîtrîk'e tercüme ettirir. Kendisi de Emîn'in halifeliği döneminde 812 yılında esere bir şerh yazar. Pingree bu şerhin ona ait en son çalışma olduğu vurgusunu yapar (Sezgin, 1967-2015, 7/34, 43, 79; Pingree, 1981, 13/538).

Taberî, çevirilerin yanı sıra telif eserler de kaleme alır. *Kitâbü'l-İlel* ve *el-Kitâb fî Sûreti'l-Küre* adlı çalışmaları astronomi alanıyla ilgilidir. *Kitâbü'l-Kırânât*, *Kitâbü'l-Mesâil fî Ahkâmi'n-Nücûm*,¹³⁹ *Kitâb fî'l-Mevâlîd*, *Kitâbü'l-Ahkâm*, *Kitâbü'l-İhtiyârât*, *Kitâbü'l-Mehâsin*, *Risâle fî İstihrâc* ve *Kitâbü İttifâki'l-Felâsife ve İhtilâfihim fî Hudûdi'l-Kevâkib* ise astroloji alanıyla ilgili çalışmalarıdır. Telif ettiği eserlerdeki astronomik hesaplamalar trigonometrik hesaplama yöntemiyle oluşturulur. David King ise Mısır Kütüphanesi'ndeki yazmalar üzerine kaleme aldığı eserinde Taberî el-Müneccim isimli birisinin Sâbiîler'in astrolojik görüşleri üzerine bir yazmasından bahseder. Eserin ismini *el-Fasl* olarak zikreder. Taberî el-Müneccim'in ise Ömer b. Ferruhân olduğu çıkarımında bulunur. Netice itibarıyla o da tıpkı Mâşâallah gibi eserlerinde farklı bilim adamlarından istifade eder (Nedîm, 2009, 2/1, 215-216; Suter, 1900, 8; a.mlf., 1902, 158; Renaud, 1932, 170; Sezgin, 1967-2015, 5/226, 6/135, 7/ 39, 111-113, 324-325; King, 1986, 31-32; Pingree, 1981, 538-539; a.mlf., 1990, 225; a.mlf., 2001, 5 [dipnot 21]). Dolayısıyla kendisi de telif-tercüme eserler kaleme alır.

¹³⁸ Sezgin, günümüze ulaşan yazmadan hareketle çevirinin 770 yılında ya da sekizinci yüzyılda oluşturulduğu görüşüne sahiptir (Sezgin, 1967-2015, 7/35). Dorotheus'un astroloji alanındaki erken dönem etkisine dair (bk. Sezgin, 1967-2015, 7/32-38).

¹³⁹ *Kitâbü'l-Muhtasari'l-Mesâil* adında Taberî'ye nispet edilen bir yazma da mevcuttur ve eser Kindî tarafından kullanılır. Zikri geçen eserin Nedîm tarafından oğluna atfedilen *Kitâbü'l-Mesâili's-Sağîr* olması muhtemeldir (Nedîm, 2009, 2/1, 232-233; Bos - Burnett, 2000).

Taberî'ye dair aktarılan bilgilerden de anlaşılacağı üzere kendisinin tercümede bulunduğu eserlerin tam bir zamanını bilmek mümkün değildir. Tercüme ettirdiği eserlerden bilinen ise sadece bir tanedir, o da Mansûr dönemine atfedilir. Taberî, Hârûnürreşîd'in veziri Yahyâ b. Bermek'in ilmî çevresinde daha aktiftir. Dolayısıyla çalışmalarını genellikle bu dönemde yazmış olmalıdır. Netice itibarıyla kendisi de diğer astrologlar gibi Mansûr döneminde çeviri faaliyetinde aktif rol almaz. Telif ettiği eserlerden de ancak birkaç tanesi Mansûr döneminde kaleme alınmış olmalıdır.

Mansûr'un Bağdat'ın kuruluşu esnasında saraya davet ettiği son astrolog Muhammed b. İbrahim el-Fezârî'dir. Muhammed ve babası İbrahim hakkında verilen bilgiler karmaşık halde sunulur. Dolayısıyla çeviri ve telif çalışmalarında üretilen eserlerin kimin tarafından meydana getirildiği de muğlaktır. Böylesi bir nedenden ötürü her ikisi hakkında çeviri ve telif faaliyetlerine dair sunulan mâlûmatı birlikte vermek yerinde olacaktır.¹⁴⁰

İbrahim'in oğlu Muhammed, Mansûr'un halifeliğinin sonlarına doğru Brahmagupta'ya ait *Brahmasphutasiddhanta* adlı astronomi eserini *Sindhind* adıyla tercüme eder. Şöyle ki Mansûr'un halifeliğinin 154 (771) veyâhut 156 (773) yılları arasında saraya gelen Hintli bir heyet halifeye eseri bir şekilde aktarır. Sonrasında Muhammed ve Ya'kûb b. Târik da¹⁴¹ (öl. 180/796) Brahmagupta'nın *Sindhind* adlı eserini Arapçaya tercüme eder.¹⁴² Onların bu aktarımından sonra halife bir eser telif edilmesini ister ve *Sindhind el-Kebîr* adlı eser vücuda gelir. *Sindhind el-Kebîr*'i inceleyen Pingree, kitapta sadece *Sindhind*'den bilgilerin yer almadığını belirtir. Eserin içeriğinden kapsamlı bir çalışma olduğu dolayısıyla telif-tercüme bir eser olduğu anlaşılır. *Sindhind el-Kebîr*'deki “el-kebîr” ifadesini Van Bladel, aynı dönemde İbnü'l-Mukaffa'nın kaleme aldığı *Edebü'l-Kebîr* adlı eseri örnek göstererek, “el-kebîr” ifadesinden o dönemde yazılan geniş kapsamlı çalışmalar için kullanıldığını ifade eder. Meydana gelen bu eser *Sindhind*

¹⁴⁰ Nallino, Pingree ve Sezgin her iki şahsın tek bir kişi olduğunu ve kaynakların hatalı bir şekilde baba ve oğul olarak bu kişileri ayırdığını düşünür. Erken dönemde yaşayan hadisçi İbrahim b. Muhammed b. Hâris el-Fezârî ile de karıştırılır. Muhammed'in sarayda faal olarak görev almasındaki en önemli etken astrolog olarak üne kavuşmasıdır. Hintçeye vukûfiyeti neticesinde Hint bilim ve astronomisinin İslâm dünyasına intikalinde önemli rol oynar. Telif ettiği eserlerden bazılarını da Farsça kaleme alır (Nallino, 1993, 156-168; Pingree, 1970, 103-123; Sezgin, 1967-2015, 1/292, 5/216, 6/122-123; Brockelmann, 2016-2018, Sup-1/398).

¹⁴¹ Mansûr'un astrologları arasında yer alır fakat saraya ne zaman intikal ettiği belli değildir. Muhammed b. İbrahim el-Fezârî'den sonra kendisi hakkında bilgi verilecektir.

¹⁴² Kaynaklar *Sindhind*'in yazılı veyâhut sözlü olarak aktarıldığına dair herhangi bir bilgi sunmaz (Van Bladel, 2015, 260 [dipnot 10]).

üzerine bir gelenek oluşturur, doğu bölgelerinde onuncu yüzyılın başlarına, Endülüs'te ise on ikinci yüzyıla kadar mevcudiyetini korur (İbn Tâvûs, 1944, 128; Bîrûnî, 1958; Sâid el-Endelûsî, 1912, 49-50; Kıftî, ts., 1/76, 2/374-375; Yâkût el-Hamevî, 1999, 6/327-328; Pingree, 1968, 97-98; a.mlf., 1970, 103-123; Sezgin, 1967-2015, 6/16-17; Nallino, 1993, 156-168; Van Bladel, 2015, 260 [dipnot 11]; Samsó, Erişim Tarihi 27 Aralık 2021).¹⁴³

Muhammed ve babası İbrahim el-Fezârî incelendiğinde bu kişilere nispet edilen kitaplar girift bir hal alır. Dolayısıyla doğrudan her ikisi için ayrı ayrı nispet edilen eserleri zikretmek mümkün değildir. Bundan dolayı her ikisine dair aktarılan çalışmaları ortak bir liste olarak sunmak daha uygun olacaktır. *Kitâbü'l-Kasîde fî İlmi'n-Nücûm, Kitâbü'z-Zîc alâ Sinî'l-Arab, Kitâbü'l-Mikyâs li'z-Zevâl, Kitâbü'l-Ameli bi'l-Üstürlâb ve Hüve Zâtü'l-Halak, Kitâbü'l-Amel bi'l-Üstürlâbi'l-Müsattah, el-Urcûze fî'l-Hudûd*

¹⁴³ Pingree, Hintli heyetin içerisinde yer aldığı zikredilen Kanaka'nın Endülüs'teki ilim adamları tarafından eklenildiğini belirtir. Bu kişinin heyetin içerisine eklenmesinin hiçbir dayanağının olmadığını vurgular ve Kanaka'nın sonraki dönemde Hârûnürreşid'in astrologları arasında bulunduğunu beyan eder (Pingree, 1968, 98; a.mlf., 1981, 7/222-224; Ullmann, 1972, 300).

Van Bladel, eserin Uzak Doğu'yla bağlantısı üzerine derinlemesine bir araştırma yapar. Doğrudan Çin'deki Tang Hanedanlığı ile Abbâsiler'in bir şekilde ikili ilişki içerisinde olabileceği üzerinde durur. Bu ikili ilişkilerde Abbâsiler'de önemli görevlerde bulunan Bermekîler'in babasının Budist inancından Müslümanlığa döndüğünü ve İslâm'a geçmeden önce Belh'te Hint bilim geleneğine aşina olduğunu ve Abbâsî sarayına intikal ettikten sonra Tang Hanedanlığı'nın bilimsel aktivitesini bildiği için onları taklit etme arzusuyla zikrolunan eserin yazılmasında etkin olduğunu belirtir. Fakat Emevîler'in doğu bölgesini yönetirken bilim adamlarıyla özellikle de astrologlarla münasebetini ele almaz. Çalışmasının temelde eksik kalan tarafı da burasıdır. O, Emevîler döneminde Horasan bölgesi valisi Nasr b. Seyyâr'ın astrologlarından haberdar değildir. Dolayısıyla bu astrolog grubu arasında Belhli olduğu zikredilen kişinin de mevcudiyetine vâkıf olamaz. Hâlbuki onun varsayımına göre hareket edecek olursak Hint astronomi ve astrolojisine dair mâlûmat Müslüman coğrafyada Emevîler'in sonlarına doğru bilinir. Netice itibarıyla da Abbâsî sarayı ve çevresindeki Hint astronomisinin tanınması Tang Hanedanlığı'yla bağlantılı bir mesele değil, Müslüman coğrafyadaki dolaşımın bir sonucudur. Kendisi de Emevîler'e değinmeksizin Horasan bölgesindeki mezkûr ihtimale dairde açık kapı bırakır (Van Bladel, 2015, 257-294; Baloch, 1990, 749-799).

Konu hakkında makale kaleme alan Baloch'un görüşleri üzerinden eserin intikali yorumlanacak olursa, Fezârî ailesinin Sind bölgesiyle ve özellikle de Hintçe eğitim verilen yerlerle aşinalığı Emevîler döneminde başlar. Bu dönemde Brahmagupta'nın astronomiye dair çalışmaları Sind bölgesinde yaşayan Müslüman astrologlar tarafından bilinir. Hatta 735 yılında Brahmagupta'nın bir diğer eseri *Khanda-Khadyaka* Arapçaya tercüme edilir. *Khanda-Khadyaka*'dan kısa bir süre sonra da *Sindhind* çevrilir. Dolayısıyla eser 735 ile 750 yılları arasında tercüme edilir. Eserin ehemmiyetinin farkında olan İbrahim el-Fezârî çeviri rolünü üstlenir. Eser, çevirinin yanı sıra Hint astronomisinin Fars bilim geleneğiyle nispeten bilinmesiyle de tanınmaktadır. Kaldı ki yönetim merkezinin doğu bölgelerinde Hint biliminin aktif olarak öğretilmesinden dolayı da astrologlar tarafından öğrenilmektedir. Dolayısıyla eserin önemi hem Mansûr tarafından hem de saraydaki astrologlar tarafından bilinir. Hintli heyetin saraya gelmesiyle de *Sindhind*'e dair kapsamlı bir çalışmanın kaleme alınması istenir. Hint astronomisine vâkıf olan İbrahim'in oğlu Muhammed b. İbrahim el-Fezârî ve Ya'kûb b. Târik da heyetle birlikte zikrolunan telif eseri vücuda getirir. Dolayısıyla *Sindhind* Emevîler'in sonlarına doğru tercüme edilir. Mansûr'un halifeliliğinin sonlarına doğru ise kapsamlı şekilde kaleme alınır (Kennedy, 1956, 129; Baloch, 1990, 814-815; Van Bladel, 2015, 257-294; Pingree, 1981, 4/556; a.mlf., 1997, 9/640-641; Thomann, 2014, 516; Gutas, 2015, 114).

ve *ez-Zîc* İbrahim ve Muhammed için zikredilen eserlerdir (Suter, 1900, 3; Sezgin, 1967-2015, 5/216, 6/123-124, 7/101; Kennedy, 1956, 124, 131; Rosenfeld, 2004, 88; a.mlf., 2008, 1/104; King, 2011, 3/39).¹⁴⁴

Sindhind'in çevirisinde Muhammed b. İbrahim el-Fezârî ile zikri geçen Ya'kûb b. Târik da Mansûr'un sarayında yer alan astrologlardandır. Ya'kûb'un hem hayatı hem de halifeye hizmetinin ne zaman başladığı bilinmez. Kendisi hakkında en erken mâlûmat Sindli heyetle beraber gerçekleştirdikleri çalışmadır. Ya'kûb'un da çeviri faaliyetinde bulunduğu dair herhangi bir bilgi bulunmaz. Fakat telif faaliyetlerinde yer alır ve bu faaliyetler Mansûr'un halifeliğinin sonlarına doğru başlar. Hârûnürreşîd devrinde vefat eder ki kaleme aldığı eserlerde bu zaman aralıklarında vücuda gelir. *Kitâbü Taktî'i Kerdecâti'l-Ceyb*, *Kitâbü mâ İrtefa'a min Kavsi Nısfî'n-Nehâr*, *Kitâbü'z-Zîci'l-Mahlûl fi's-Sindhind li-Derece Derece*, *Kitâbü Terkîbi'l-Eflâk*,¹⁴⁵ *Kitâbü'l-İlel*, *Kitâbü'l-Makâlât* ve *Kitâbü'l-Mitâlât* astronomi, astroloji ve matematik alanında telif ettiği eserlerdir (Nedîm, 2009, 2/1, 245; Bîrûnî, 1958; Kıftî, ts., 2/505; Pingree, 1968, 97-125; King, 1986, 31; Sezgin, 1967-2015, 5/217-218, 6/124-127, 7/101-102; Hogendijk, 1988, 95-104; a.mlf., 2008, 2/2341; Morelon, 2006, 39-41).¹⁴⁶ Ya'kûb da diğer astrologlar gibi kaleme aldığı eserlerinde Grek, Fars ve Hint astronomi ve astroloji bilim geleneklerinden istifade eder (Pingree, 1968, 97-125). Dolayısıyla çalışmalarının çoğunluğunu telif-tercüme eserlerin oluşturduğu görülür.

¹⁴⁴ İsmi bilinmeyen Süryânîlerin kullandığı aylar üzerine bir şiiri de vardır (Rosenfeld - İhsanoğlu, 2003, 14). Ziriklî de Rabat kütüphanesinde Fezârî'ye atfedilen *ez-Zîcü'l-Kadîm fi Fünûni't-Takvîm* adlı bir eser gördüğünü zikreder. Eserin içerisinde İbrahim ve Muhammed dönemi sonrası bilgiler mevcut olduğundan Fezârîler'e âdiyeti şüphelidir (Ziriklî, 1984, 5/293; Sezgin, 1967-2015, 6/123). Baba ve oğlu aynı kişi olarak düşünen Sezgin, Fezârî'nin çalışmalarında cebirsel denklemlere de aşına olduğu vurgusunu yapar (Sezgin, 1967-2015, 5/216). Fezârîlere ait *Zîc*'in odak noktasını Hermes'in fikirleri oluşturur (Sezgin, 1967-2015, 4/35).

¹⁴⁵ *Kitâbü Terkîbi'l-Eflâk*, *Mahâsidhanta*'dan türetilen Ahargana hesaplama yöntemiyle oluşturulur (Pingree, 1973, 38).

¹⁴⁶ *Risâle fi Ameli Ru'yeti'l-Hilâl alâ Mezhebi Ya'kûb b. Târik* isimli anonim bir risale mevcuttur (Sezgin, 1967-2015, 6/127; Kennedy, 1968, 131). Pingree, Ya'kûb'un *Kitâbü'z-Zîci'l-Mahlûl* ile Fezârî'nin *Sindhind el-Kebîr*'inin temel parametreler noktasında birbirine benzediğini vurgular. Pingree ayrıca onun çalışmalarında *Zîcü's-Şâh* ve *Zîcü'l-Erkand*'dan da istifade ettiğini belirtir. Kennedy ise Ya'kûb'un eserlerinin Sâsânî ve erken dönem İslâm astronomisine benzer basit bir yapı içerdiğini ve döneminde yaygın bilimsel gelenek olarak da Hint ve Helenistik etkilere sahip olduğuna dikkat çeker (Kennedy, 1968, 126; Pingree, 1981, 546). Ya'kûb'un sinüs değerini bilen ve bunu Arapça kaleme alan ilk kişilerden olduğu da vurgulanır (Hill, 1990, 253). Sezgin de *Zîcü's-Şâh*'ın *Sindhind*'den önce çevrildiğini varsayar ki kendisinin çalışmalarındaki en önemli eksikliği bu ilk müelliflerin çift dile vâkıf olmalarından dolayı doğrudan ilgili çalışmadan elde ettikleri bilgileri, Arapça kaleme aldıkları çalışmaya eklemelerini göz önünde bulundurmamasıdır (Sezgin, 1967-2015, 6/110).

Nihai olarak Emevîler'in son çeyreğinden itibaren Hint astronomisine dair gerçekleştirilen çalışmalar, baba, oğul Fezâîler ve Ya'kûb'un da katkısıyla Hint bilim geleneğine ilgi katlanarak devam eder.¹⁴⁷ Özellikle de Hint bilim geleneğine aşina olan Bermekî ailesinin Hârûnürreşîd döneminde vezir olarak ön plana çıkmasıyla da mezkûr bilim geleneği zirve dönemini yaşar.

Mansûr halife olarak seçildiği andan itibaren kendisine hizmet eden Nevbaht, 158 (775) yılında halifeliğin sonlarına doğru vefat eder. Yerine oğlu Ebû Sehl Fazl b. Nevbaht (öl. [?]) halifenin astrologları arasına girer. Kendisi Mansûr'un yanında herhangi bir çeviri faaliyetinde yer almaz. Fakat halifenin torunu Hârûnürreşîd döneminde tercüme faaliyetinde aktif rol alır (Pingree, Erişim Tarihi 13 Ocak 2022; Labarta, Erişim Tarihi 13 Ocak 2022).¹⁴⁸

Mansûr'a hizmet eden son astrolog ise Yahyâ b. Ebû Mansûr'un babası Ebû Mansûr'dur (öl. [?]). Kendisi Taberistanlı olup halifenin hizmetinde bulunur (İbn Hallikân, 1994, 6/79). Onun da çeviri ve telif faaliyetinde aktif olduğuna dair bir bilgi kaynaklarda yer almaz.

Mansûr dönemindeki astrologları genel olarak değerlendirecek olursak çeviri faaliyetlerine katkıları yok denecek kadar azdır. Telif çalışmaları ise özellikle Hârûnürreşîd dönemine kadar oldukça yoğundur. Zikredilen bu astrologların kaleme aldıkları metinler, Farsça ve Hintçe çalışmalardan oluşur. Farsça çalışmalar da Grekçe ve Hintçeden tercüme edilerek, Helenistik astrolojinin Hint bilim geleneğinden türetilen unsurlarıyla harmanlanıp oluşturulan metinlerdir (Pingree, 1973; a.mlf., 1975, 5-8; a.mlf., 1976, 141-82; Sezgin, 1967-2015, 6/122-128, 7/14-88; Endress, 1987, 2/420-

¹⁴⁷ Her ikisi de Emevîler döneminde Kandahar'da kaleme alınan *Zicü'l-Câmi* ve *Zicü'l-Hazûr*'dan haberdardır (Pingree, 1973, 36). Emevîler'de gerçekleştirilen çeviri ve telifler vasıtasıyla Müslümanlar Hint sayı sistemi ve matematiğine aşina oldular ve matematiksel astronomide bunları yansıttılar. Abbâsîler döneminde gerçekleştirilen bahis konusu telif eserlerde hem Emevîler'de gerçekleştirilen ilmî faaliyetlerin ürünü hem de Fars bilim geleneğiyle yetişen âlimlerin Farsçadan edindikleri bilgi birikimiyle doğrudan Arapça telif eser vücuda getirmesinin mahsulünü oluşturur. Bu durumun neticesinde Mansûr'un sarayındaki astrologların sinüs, cebirsel matematik ve ikinci dereceden denklemler gibi meseleleri rahatlıkla kullandıkları görülür. Sezgin'in belirttiği üzere matematiğin simya, astronomi, astroloji, coğrafya ve dinî meseleler gibi kullanım alanının çok geniş olması onun Müslümanlar arasında ilk zamandan itibaren bilinmesini ve gelişim göstermesini normal karşılamak gerekir (Sezgin, 1967-2015, 5/10-24, 6/104-106).

¹⁴⁸ Ebû Sehl'in Mehdî ve Hâdî dönemlerindeki konumu ve çalışmaları belirsizdir. Fakat Hârûnürreşîd'in zamanında saray kütüphanesi için Farsçadan Arapçaya çevirileriyle öne çıkar. Bundan dolayı da kendisine ait tercüme ve telif eserler Hârûnürreşîd döneminde ele alınacaktır.

421; Samsó, 2016, 332; Yamamoto - Burnett, 2019, 1/3-4).¹⁴⁹ Dolayısıyla mezkûr kişiler iki dile vâkıf olmanın getirdiği imkânı telif-tercûme denilebilecek bir biçimde Farsça, Grekçe ve Hintçeden oluşan dönemin bilim dillerini kullanarak edindikleri bilgileri Arapça telif eser üretmek suretiyle İslâm dünyasına kazandırır (Van Bladel, 2009, 29-30). Telif eserler üzerinden teşekkül eden çeviri faaliyetleri de Hârûnürreşîd dönemine kadar sürer. Hârûnürreşîd de gerçekleşen bu telif faaliyetlerinin etkisiyle dünyanın farklı bölgelerinden ilim adamlarını saraya davet ederek geniş kapsamlı bir astroloji eseri kaleme aldırır. Bu noktada astronomi ve astroloji özelinde vurgulanması gereken en önemli husus Emevîler'den Hârûnürreşîd'e kadar telif-tercümelerin yoğunlukta olduğu bir çeviri faaliyeti sürecidir. Erken dönem İslâm dünyasındaki çeviri faaliyetleri üzerine eserler üreten başta Gutas ve Saliba olmak üzere modern araştırmacıların tarihsel süreklilik adına bu meseleye temas etmek bir kenara konunun farkında bile olmadıkları dikkatleri çeker.

Mansûr'un çeviri yaptırdığına dair bir diğer rivayet ise Curcîs b. Cibrâîl b. Buhtîşû' ile olan münasebeti üzerinden aktarılır. Dolayısıyla Curcîs'in saray tarafından ne zaman ve nasıl tanındığı, hangi zaman dilimleri arasında başkentte bulunduğu önem kazanır. Curcîs, Cündîşâpûr Okulu'nda hizmette bulunan önemli bir tabiptir. Bağdat'a gelmeden önce telif eserleri ve tedavideki mahareti vasıtasıyla ünü yayılır. Bağdat'ın kuruluşundan üç yıl sonra yani 148 (765) yılında halifenin bir rahatsızlığını tedavi etmek için saraya getirilir. Sonrasında dört yıl sarayda kalıp 152 (769) yılında kendi rahatsızlığından dolayı Mansûr'un hizmetinden ayrılır. Curcîs hem çeviri hem de telif faaliyetlerinde aktiftir. Çeviri sahasında Grek tıbbının öncülerinden Hipokrat ve Galen'in eserlerini halifenin ricasıyla çevirir. Fakat mütercimliğini yaptığı eserlerin hangileri olduğu bilinmez.¹⁵⁰ Telif eserleri Bağdat öncesinde Süryânîce kaleme alır. *Kitâbü'l-Ahlât*, *Kitâbü'd-Diyâbitâ* ve *Kitâbü'l-Künnâş* tıp alanına mahsus eserleridir. Bu çalışmalardan *el-Künnâş* Huneyn b. İshak tarafından Arapçaya çevrilir. Diğer eserlerin mütercimleri bilinmez (İbn Ebû Üsaybia, ts., 183-186, 279; Sezgin, 1967-

¹⁴⁹ Sonraki dönemde Orta Çağ İslâm dünyasında yetişen bir astroloğun eğitimini ne şekilde aldığına dair ayrıntılı bilgi için (bk. Saliba, 2004, 348-352; Brentjes, 2020, 2/610-634).

¹⁵⁰ O'Leary, hem Curcîs'in hem de ileride ele alınacak oğlu Buhtîşû'nun Grek bilimini desteklediğine dair herhangi bir kanıtın bulunmadığını zikreder (O'Leary, 1951, 159).

2015, 3/209-210; Ullmann, 1970, 108; Sourdel, 1986, 1/1298; Montgomery, 2000, 105; Kahl, 2015, 34-36; Richter-Bernburg, Erişim Tarihi 16 Ocak 2022).¹⁵¹

Halifenin tabipleri arasında İbnü'l-Leccâc adında bir doktor da yer alır. Kendisi, Mansûr'un vefatına yakın sarayda hizmet eder. Onun da *el-Künnâş* adında telif ettiği bir eseri vardır. Ebûbekîr er-Râzî'nin *el-Hâvî* adlı tıp eserinde *el-Künnâş*'tan alıntılar mevcuttur (Râzî, 2000, 1/154; Kıfî, ts., 2/582; Ullmann, 1970, 112; Sezgin, 1967-2015, 3/210). İbnü'l-Leccâc da çeviri faaliyetine dair herhangi bir girişimin içerisinde yer almaz.

Mansûr için tıbbâ dair çevirilerde bulunduğu ileri sürülen bir diğer şahsiyet ise Bitrîk'tir. Bitrîk'in hayatı hakkında yeterli bir bilgi bulunmaz. Fakat Yahyâ (Yuhannâ) adında bir oğlunun olduğu belirtilir. Kendisi ve oğlu ilk mütercimler arasında zikredilir. Bitrîk, başta Hipokrat ve Galen tıbbına dair eserler olmak üzere antik bilimlerle ilgili kitapları tercüme eder. Ayrıca saray astroloğu Ömer b. Ferruhân et-Taberî için Batlamyus'a ait *Kitâbü'l-Erbâa'yı* (*Tetrabiblos*) çevirir. Muhtemelen halife için de Hipokrat'a ait *Kitâbü'l-Gidâ'* (*De Alimento*), *Kitâbü'l-Fusûl* (*Aphorisms*) Galen'e ait *Kitâbü'l-Edviyeti'l-Müfredede* (*Simplicia*), *Makâle fî Tahrîmi'd-Defn kable Erbaa ve İşrîne Sâ'a* (*De Prohibenda Sepultura*), *Makâle fî'l-Yerakân'ı* (*De Cura Icteri*) tercüme eder.¹⁵² Çevirilerinin tarihi bilinmez ancak Mansûr'un Bağdat'ın inşası sonrası tercüme faaliyetleriyle ilgilenmesinden hareketle çevirilerini 763-775 yılları arasında gerçekleştirdiği söylenebilir (Nedîm, 2009, 2/1, 144; İbn Ebû Üsaybia, ts., 282; Klamroth, 1886, 196-200; Dunlop, 1959, 140-143; Steinschneider, 1897, 134-135; Ritter - Walzer, 1996, 5; Ullmann, 1970, 47-48; Pormann - Savage-Smith, 2007, 24-25, 29; Biesterfeldt, 2007, 308-309; Barry, 2016, 26-27). Tercüme hareketindeki girişimlerini halife ve saray çevresinde yer alan ilim adamları için gerçekleştirir.

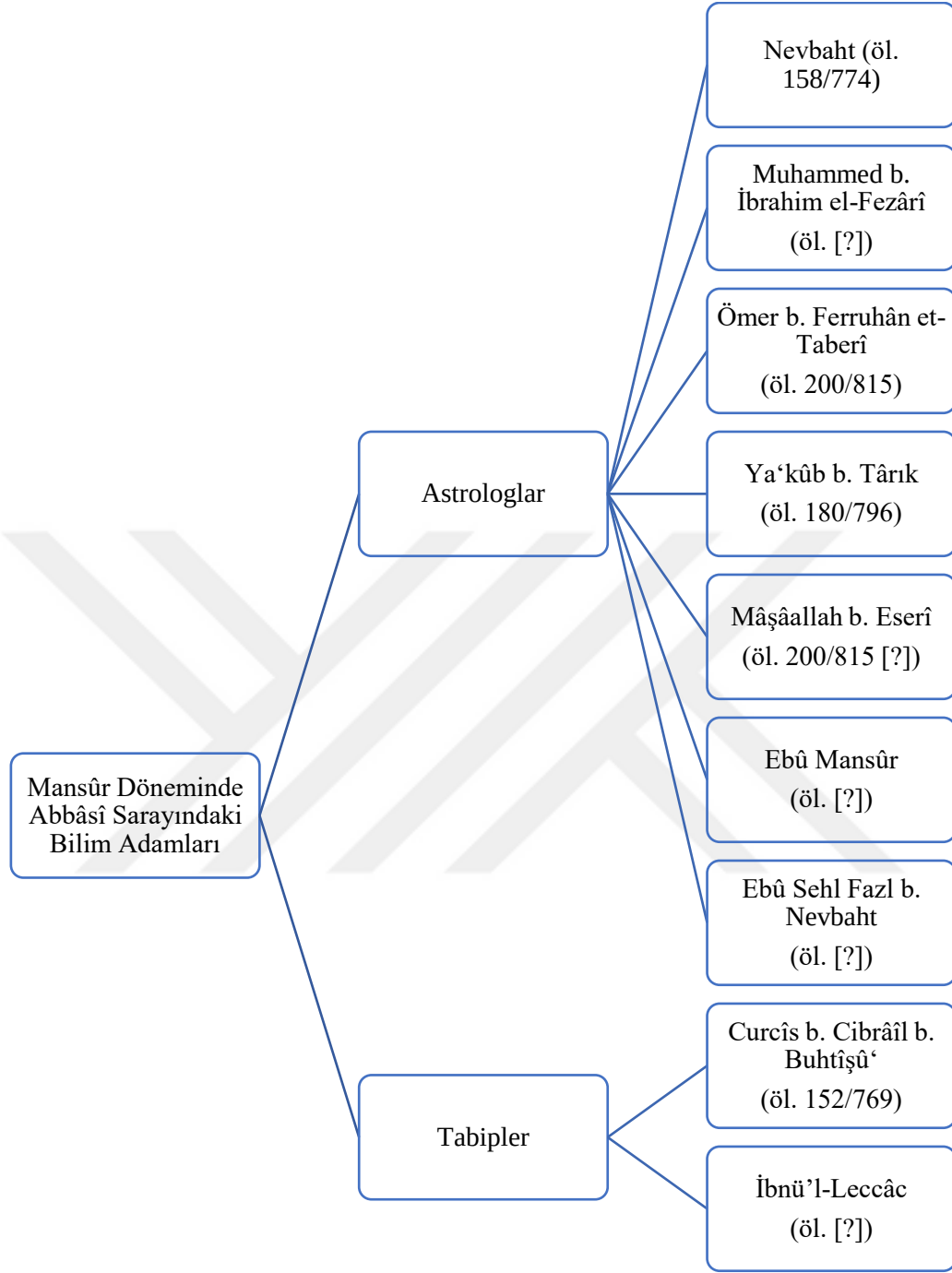
¹⁵¹ *Künnâş*, Râzî tarafından pek çok kez alıntılanır. Diğer iki çalışması da Râzî'deki alıntılar vesilesiyle bilinir (bk. Râzî, 2000; Sezgin, 1967-2015, 3/209-210; Kessel, 2019, 447).

Curcîs, Bağdat'a geldiğinde yanında İsâ b. Şehlâ ve İbrahim adında iki tane öğrencisi vardır. Kendisi rahatsızlanıp başkentten ayrıldığında talebelerini halifeye hizmet etmeleri için sarayda bırakır. Fakat her iki talebesinin de çeviri ve telif faaliyetleriyle alakası bulunmaz. Ancak saraya gelmeyip Cündîşâpûr'da çalışmalarına devam eden İsâ b. Sahârbaht adında öğrencisinin *Kitâbü'l Kuvelî'l-Edviyeti'l-Müfredede* adında telif eseri vardır. Bu eser sonraki dönemde Birûnî ve Kalânîsi tarafından kullanılır (Kıfî, ts., 1/332; İbn Ebû Üsaybia, ts., 283-286; Ullmann, 1970, 264, 273, 308; Öztürk, 2012, 624-628).

¹⁵² Ullmann, *Makâle fî'l-Yerakân*'ın Galen'e atfedildiğini fakat metin analiz edildiğinde Amidalı Aetius'a ait olduğunu zikreder. Dunlop, Hipokrat'a ait *Kitâbü'l-Esâbi'* (*De Septimanis*) adlı eseri Bergstraesser'e atıfla Bitrîk'in çevirdiği çalışmalar arasında zikreder. Fakat Ritter ve Walzer'in yazmaları tanıttığı çalışmada eserin oğlu tarafından çevrildiği görülür (Ritter - Walzer, 1996, 7; Dunlop, 1959, 143; Garofalo, 1998, 303-305).

Halife için ele alınan son rivayet ise simya ile ilgilidir. Umâre b. Hamza, tarihi tespit edilemeyen bir zamanda Bizans'a elçi olarak gider ve dönüşünde halifeye Bizans sarayında gördüklerini aktarır. Bu aktarımlar sırasında bakırın nasıl altına dönüştüğünü söyler. Konuşmanın sonunda da Mansûr'un simyaya ilgi duymaya bu sohbetten sonra başladığını belirtir. Ancak Mansûr'un simyaya dair herhangi bir çeviri ve telif yaptırıp yaptırmadığını aktarmaz. Günümüze ulaşan bir yazmadan halifenin *Risâletü'l-Kîmiyâ* adlı eseri ismi meçhul bir kişiye çevirttiği görülür (İbnü'l-Fakîh, 2009, 183-185; Stapleton, 1936, 129; Gutas, 2015, 115; Sahas, 2022, 120).¹⁵³ Bu durum Umâre'nin söylemlerini doğrular niteliktedir. Ayrıca Umâre b. Hamza'nın da Cebele b. Yezîd adında bir mütercimi vardır. Fakat hangi eserleri tercüme ettiği bilinmez. Nedîm onu mütercim ve belagat sahibi bir kimse olarak tanımlar (Nedîm, 2009, 1/2, 367).

¹⁵³ Umâre b. Hamza'nın naklettiği rivayetin genel bir değerlendirmesi için (bk. Strohmaier, 1989, 167-177; a.mlf., 1991, 21-24; Connelly, 2016). Umâre, Mansûr ve Mehdî döneminde sarayın önemli kâtiplerinden birisidir (Nedîm, 2009, 1/2, 367).

Şekil 6: Mansûr Döneminde Abbâsî Sarayındaki Bilim Adamları

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Mansûr dönemiyle alakalı çeviri ve telif faaliyetleri üzerine ele alınan incelemenin yanı sıra bahse konu olan dönem üzerine Mes'ûdî ve İbn Haldûn tarafından çeviri faaliyetleriyle alakalı nakledilen iki farklı rivayetin de irdelenmesi gerekir. Modern araştırmacılardan bazıları rivayetleri analiz etmeden doğrudan aktarılan bilgileri kabul

etme cihetine gider. Hâlbuki rivayetler tenkit süzgecine tâbi tutulduğunda bazı bilgilerin hatalı oldukları görülecektir.

İlk olarak Mes'ûdî'deki rivayetten bahsedilecektir. O, Kâhir-Billâh (öl. 339/950) döneminde (320-322/932-934) Rosenthal'in ifadesiyle saray tarihçisi Ahbârî (Muhammed b. Ali el-Abdî el-Horasânî) ve halife arasında gerçekleşen Mansûr ve sonrası halifeler hakkındaki diyalogu aktarır. Bu diyalogda astrologları el üstünde tuttuğu, astrologları arasında Nevbaht, İbrahim b. Muhammed el-Fezârî ve Ali b. Îsâ el-Usturlâbî'nin bulunduğu, yıldızlara bakılarak elde edilen kehanetlerle ilgilenen ilk halife olduğu, *Kelîle ve Dimne*, *Sindhind*, Aristoteles'in mantık ve diğer eserleri, Batlamyus'un *el-Macestî*, Gerassalı Nikomakhos'un *Aritmetik*'i ve Öklid'in *Usûlü'l-Hendese (Elementler)* kitabının Arapçaya çevrildiğini, Grekçe, Farsça ve Süryânîceden antik bilimlere dair kitapların onun arzusuyla tercüme edildiğini nakleder (Mes'ûdî, 2005, 4/249-256; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2013, 17/64-66).¹⁵⁴

Gutas, Kâhir-Billâh'ın Ahbârî'den samimi bir aktarım istemesi neticesinde bu sözlerin sarf edildiğini belirttikten sonra içerisinde bazı bilgi yanlışlıklarının yer aldığını dipnotta belirtir. Fakat Gutas halifenin kişiliğini ve Ahbârî'nin tavır ve tutumunu göz önünde bulundurmaz. Klasik kaynaklar Kâhir-Billâh'ı davranışları kestirilemeyen, sabırsız, yaptığı işin sonunu düşünmeyen birisi olarak tanımlar. Bir saray tarihçisi olan Ahbârî de halifenin tavır ve tutumlarının farkında olduğu için onun söylemlerine aldanmaz. Halifenin karakterinin farkında olan Ahbârî, anlatımında seçici davranır ve aksi bir söz söylememek için her zaman diken üstündedir. Hatta halifeyle gerçekleştirmiş olduğu bahsi geçen diyalogdan sonra endişeli bir şekilde Kâhir-Billâh'ın huzurundan ayrılır (Mes'ûdî, 1938, 336; a.mlf., 2005, 4/249-256; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2013, 17/64-66; Rosenthal, 1968, 58-59; Gutas, 2015, 39-40).¹⁵⁵

Kâhir ve Ahbârî arasında gerçekleşen bu sohbet ortamında Mansûr için övücü cümleler kurmak Ahbârî için kaçınılmaz bir durumdur. Dolayısıyla bahsi geçen bilgilere bakıldığında astrologları arasında zikredilen Ali b. Îsâ el-Usturlâbî, Me'mûn dönemi astrologlarından ve bu dönemde sarayda aktiftir. Yıldızlar üzerinden elde edilen astrolojik bilgilere inanan ilk halife ise Abdülmelik b. Mervân'dır. *Kelîle ve Dimne* ve

¹⁵⁴ Ahbârî'nin verdiği mâlûmat Ya'kûbî'nin *Müşâkeletü'n-Nâs* isimli eserindeki rivayetle benzerlik gösterir (Ya'kûbî, 2019, 94).

¹⁵⁵ Kâhir-Billâh dönemindeki siyasî faaliyetler için (bk. Yılmaz, 2008, 71-103).

Aristoteles'in mantığa dair kitaplarında halife için çevrilmediğinden bahsedilir. Batlamyus'un *el-Macestî*, Gerassalı Nikomakhos'un *Aritmetik*'i ve Öklid'in kitabının Arapçaya çevrildiğine dair bilgiye gelince tabakât eserleri ve modern çalışmalar Mansûr sonrası çevrildiklerini ortaya koyar (Endress, 1987, 2/422; a.mlf., 1992, 3/63-64; King, 2000, 207-241; Berggren, 2016, 205-208; Bolt, 2007, 34).¹⁵⁶ Netice olarak Ahbârî'nin halifeye sunduğu bilgilerin çoğunluğu hatalıdır.

İbn Haldûn tarafından aktarılan rivayette ise Mansûr, Bizans Kralı V. Konstantinos'a matematik alanlarına dair eserler göndermesini ister. Bunun üzerine de kral, kendisine Öklid'in *Usûlü'l-Hendese* kitabını ve *Kütübü't-Tabîyyât*'a dair birkaç eseri gönderir.¹⁵⁷ İbn Haldûn'un bu bilgisini şüpheli kılacak mâlûmat mevcuttur. Öncelikle belirtilmesi gereken en önemli husus İbn Haldûn'un bir görüşünde Doğu bölgesindeki bilgilere tam manasıyla vâkıf olamadığını vurgulamasıdır. Dolayısıyla onun Emevî ve Abbâsîler'e dair aktarımlarında kullandığı kaynaklar ne olursa olsun sunduğu bilgilere ihtiyatlı yaklaşmak gerekir. Bu duruma en güzel örnek Umrân Teorisi'ne ters düştüğünden Hâlid b. Yezîd'e karşı şüpheli tutum sergilemesidir.¹⁵⁸ Teorisini desteklemek açısından da tam tersi tavır takınarak Mansûr'u bilimsel anlamda yüceltme cihetine gider. Aktarmış olduğu bilgilerden de anlaşılacağı üzere ön yargılı bir anlayışa sahiptir. O, muhtemelen Hârûnürreşîd ve Me'mûn dönemi ve sonrası halifelerin ve saray yöneticilerinin Bizans krallarıyla giriştikleri Grekçe bilim kitaplarının İslâm dünyasına intikali meselesini Mansûr dönemine de atfetmeye kalkışır. Rivayeti inceleyen modern araştırmacılar da sunulan bilgilerin hatalı olduğunun farkındadır ve zikrolunan mâlûmata ihtiyatla

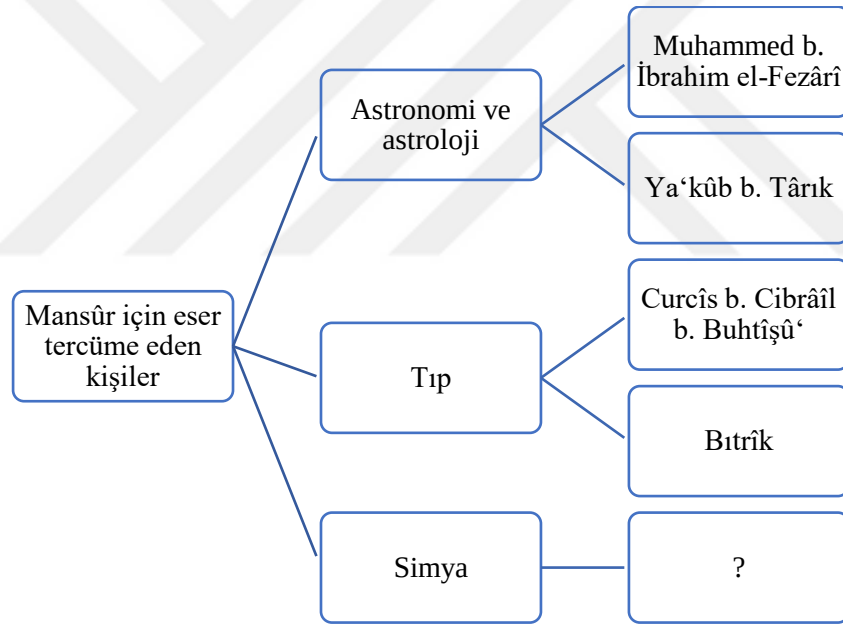
¹⁵⁶ Nedîm, Yahyâ b. Hâlid b. Bermek'i *el-Macestî*'nin Arapçaya çevrilmesi ve şerh edilmesiyle ilgilenen ilk kişi olduğu bilgisini verir (Nedîm, 2009, 2/1, 215). Ahbârî'nin rivayetini nakleden Gutas, Nikhomakhos'un *Aritmetiği*'e dair verdiği dipnotta sonraki dönemde Habîb b. Bihriz'in Tâhir b. Hüseyin (öl. 207/822) için çevirdiği tercüme olmalı vurgusunu yapar (Gutas, 2015, 194). Ahmad Y. Hassan, Ali b. İsa'nın hayatını araştırmadan hatalı bir şekilde Mansûr dönemine atfeder (Hassan, 2001, 4-1/89).

¹⁵⁷ Metinde *Kütübü't-Te'âlîm* ve *Kütübü't-Tabîyyât* ibareleri geçer. *Kütübü't-Te'âlîm*, klasik anlayışta matematik bilimler olarak adlandırılır ve aritmetik, geometri, astronomi ve müzik alanına dair eserleri kapsar. *Kütübü't-Tabî'yyât* ise pek çok ilim dalını ihtiva eder (Râşid, 2003, 28/129; Kaya, 2010, 39/330-331).

¹⁵⁸ Arapların Emevîler döneminde cahillîğe yakın bir yapıya sahip olduğu kanısına vararak benzer isimde başka bir Hâlid'in simya ilmiyle iştigal ettiğini düşünür (İbn Haldûn, 2001, 696-697). Bu iddiasını temellendirmek için çevirilerin olmadığı fikrine kapılır ki bahse konu olan dönemle alakalı iddiasını hatalı kılacak tercümeler ve telif-tercümelerden ikinci bölümde bahsedildi.

yaklaşır (İbn Haldûn, 2001, 632, 741; Makdisi, 2015, 120; Gutas, 2015, 41; Brentjes, 2008, 445; Şenel, 2021, 79).¹⁵⁹

Mansûr dönemini genel olarak değerlendirecek olursak sarayda halife için çevirilerde bulunan iki çevirmen vardır. Bunlardan Curcîs'in dört yıllık bir çeviri süreci göze çarpar. Bıtrîk'in ise yaklaşık on iki yıllık mütercimlik dönemi mevcuttur. Ömer b. Ferruhân et-Taberî de halife için çeviriler gerçekleştirmese de tercümelerde aktiftir. Çeviri hareketleri bu üç kişiyle de sınırlı tutulamaz. Astronomi ve astrolojiye dair elde edilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere saraydaki diğer ilim adamları çift dile vâkıf olduklarından dolayı çeviri denebilecek telif-tercüme eserler ile antik bilimlerin İslâm dünyasına aktarılmasını sağlar. Dolayısıyla Mansûr döneminde ağırlıklı olarak telif-tercümeler gerçekleşir. Bu çeviri faaliyetleri ve telif-tercümeler, Bağdat'ın inşasından sonra yani 763 yılından itibaren yoğun bir şekilde başlar halifenin vefatına kadar sürer.

Şekil 7: Mansûr için Eser Çeviren Mütercimler

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

¹⁵⁹ İbn Haldûn, Öklid'in çalışmasını Mansûr döneminde ilk çevrilen eser olarak zikreder fakat mütercimleri olarak aktardığı kişiler Mansûr sonrası dönemde yaşayan Haccâc b. Yûsuf b. Matar, Huneyn b. İshak ve Sâbit b. Kurre'dir. İbn Haldûn'un kaynakları arasında Mes'ûdî de bulunmaktadır. Dolayısıyla Öklid'e dair zikrettiği bilgiyi yukarıda bahse konu olan Mes'ûdî'den almış olması muhtemeldir. Nedîm, *Usûlü'l-Hendese*'nin Haccâc tarafından iki defa çevrildiğini ilkinde "Hârûniyye" ikincisine de "Me'mûniyye" dendiğini belirtir (Nedîm, 2009, 2/1, 208; İbn Haldûn, 2001, 639; Schreiber - Brentjes, 1987, 83; Endress, 1987, 2/422, 426; Brentjes, 2018, 21-54).

3.2.2. Mehdî-Billâh Dönemi (158-169/775-785)

Mansûr, 158 (775) yılında vefatına yakın yerine oğlu Mehdî'yi veliaht olarak bıraktı. Mehdî, başa geçtiğinde çeviri faaliyetinde iki şekilde faal oldu. İlk olarak eser tercüme ettirerek faaliyeti destekledi. İkinci olarak da antik bilimlere dair telif faaliyetlerine destek oldu. Çeviri faaliyetlerinin saraydaki konumunu anlamlandırabilmek için iki konunun da ayrıntılı olarak ele alınması gerekir. Böylece Mehdî'nin bilimsel aktivitedeki yeri gösterilmiş olacaktır.

Mehdî, saltanatı sırasında Aristoteles'in *Topikler* kitabını çevirttirerek tercüme faaliyetine katkı sağlar. Eserin çevrilmesi için çevresinde bulunan mütercimlerden talepte bulunur. Fakat kendisine sunulan tercümeleri beğenmez.¹⁶⁰ Akabinde I. Timotheus (öl. 200/815) ile Ebû Nuh'a eseri Arapçaya tercüme etmelerini ister. Onlar da *Topikler*'in hem Süryânîce hem de Grekçesinden yardım alarak eseri Arapçaya tercüme eder (Brock, 1999, 233-246).¹⁶¹ Çeviriye dair konumuz açısından ele alınması gereken iki temel problem mevcuttur. Bunlardan ilki halife eserin mahiyetine nasıl vâkîf oldu ve ikincisi de neden tercüme ettirdiğidir. Aşağıdaki paragrafta bunların cevabı aranacaktır.

Müslümanlar Emevîler'den itibaren hissedilir derecede antik bilimlere dair öğrenim verilen okullarda eğitim almaya başlar. Bu öğrenimin neticesinde antik filozofların görüşleri ve eserleri İslâm dünyasına tercüme ve telif eser vasıtasıyla intikal eder. Bu vesileyle de Aristoteles mantığı da Müslüman coğrafyada dolaşımda kalır. Bu dolaşımı sağlayan en önemli topluluk Süryânîlerdir. Süryânîler, Emevîler döneminde Aristoteles mantığına dair hemen hemen tüm eserleri Süryânîceye çevirir. *Topikler* de Emevîler'in başlarında 686 yılında ölen Beledli Athanase tarafından Süryânîceye tercüme edilir. Dolayısıyla Müslümanlar, okullar vasıtasıyla ilk zamanlardan itibaren Aristoteles'e ait çalışmaların farkındadır. Mehdî dönemine kadar bu eserlerden ilk üçü Arapçaya tercüme edilir. Mezkûr dönemdeyse farklı inançlarla girişilen yazınsal ve eylemsel münakaşalar neticesinde saraya yakın çift dile sahip ilim adamları halifeden

¹⁶⁰ Araştırmacı Trieger, bu kişiler arasında Bitrik'in de bulunduğunu ve çevirilerinin Arapça dil yapısından oldukça uzak olduğunu belirtir (Trieger, 2022, 163).

¹⁶¹ Eserin Arapça çevirisine klasik kaynaklarda değinilmez. Nedîm *Topikler* kitabını ele aldığı kısımda eski bir çevirisinin bulunduğu vurgusunu yapar. Fakat Timotheus'un günümüze ulaşan mektuplarından *Topikler*'i bizzat halife için Arapçaya çevirdiği görülür. Bununla birlikte Timotheus'un tercümeyi Hârûnürreşîd için gerçekleştirdiği düşüncesine sahip araştırmacılar da vardır (Kraus, 1933, 12; Endress, 1987, 2/421).

Aristoteles'e ait *Topikler*'in çevrilmesini ister. Nitekim Gutas da Mehdi'nin halifeliğinde *Topikler*'in çevrilmesini bu dönemde ön plana çıkan Zenâdika hareketi ve farklı dinlere karşı girişilen eleştirel mücadelelere bağlar (Gutas, 2015, 66-77). Eserin en temel özelliği cedel formatı vasıtasıyla rakibine dair münakaşa üstünlüğü kurmaktır. Mehdi dönemine kadar Müslümanlar arasında cedel yöntemiyle Arapça kaleme alınan eserler mevcuttur. Fakat muhatapları kadar bu yöneme aşına değillerdir ve bu durumu giriştikleri münazara ve yazınsal faaliyetlerde fazlasıyla hissederler. Çevirinin neticesinde eser, Arapça bilen âlimlerin muhataplarına karşı kullanacağı bir yapıya bürünür. Sonrasında İslâmî ilimlerin de içerisine girer ve ilmü'l-cedel olarak varlığını sürdürür (Van Ess, 2016-2020, 3/24; Watt, 2004, 17; Gutas, 2015, 66-77; Griffith, 2020, 142-143; Yavuz, 1993, 7/209-210).

Mehdi'nin telif-tercüme eser üretimine desteği ise avcılığa dairdir. Emevî sarayında vahşi hayvanlardan sorumlu, Abbâsîler hilafete geçtiğinde de aynı göreve devam eden Gıtrîf b. Kudâme el-Gassânî'ye (öl. [?]) ait *Kitâbü't-Tuyûr* (*Kitabü Devârî't-Tayr*, *Tıbbü't-Tuyûr*) isimli yazma günümüze ulaşır. Yazmanın girişinde halifenin tercümeyle birlikte yaklaşık 164 (780) yılı civarlarında şahin avcılığına dair de *Kitâbü't-Tuyûr* adlı eserin yazılmasını istediği aktarılır (Topkapı Sarayı, III. Ahmed, 2009; Gıtrîf b. Kudâme el-Gassânî, 1986; Kitâbü'l-Beyzera, Oriental Manuscript, 8187, Erişim Tarihi 19 Mayıs 2022).¹⁶² Kitabın telifinde Gıtrîf b. Kudâme'yle beraber Edhem b. Muhriz'in de rol oynadığına dair bir bilgi yer alır. Fakat aktarılan nakilde hem kronoloji gözetilmez hem de kronolojik aktarımlarda hatalar ve muğlaklıklar bulunur. Halifenin eseri telif etmesini istediği kişilerden Edhem b. Muhriz, Emevîler döneminde 99-100 (718) yılında vefat eder.¹⁶³ İslâm dünyasında yırtıcı kuşlara dair önemli çalışmalar gerçekleştiren Möller ve Viré de durumun farkındadır ve eserin ya Emevîler döneminde kaleme alındığı ya da Edhem'in konuya dair bilgilerinden istifade eden Gıtrîf'in çalışmada aktif rol oynadığı görüşündedir. İlgili yazmadaki aktarım incelendiğinde aynı esere farklı zaman dilimlerinde ilaveler yapıldığı görülecektir. Dolayısıyla mezkûr

¹⁶² Abbâsîler döneminde avcılığa dair genel bilgi için (bk. Ahsen, 2019, 233-278).

¹⁶³ Modern araştırmacılar bazıları Edhem'in Emevîler döneminde vefat etmesinden dolayı, bu kişinin torunu olabileceği iddiasına kapılır. Hatta Emevîler dönemindeki bilimsel gelişimin farkında olmayan bazı araştırmacılar söz konusu kişinin Edhem b. Muhriz olabileceğini ileri sürer. Fakat her iki düşüncenin de hatalı bir yaklaşım olduğu yazarın kronolojik açıdan hatalı bilgiler sunması dolayısıyla dönemine kadar ulaşan rivayetleri karıştırmasından anlaşılır (Sezgin, 1971, 196-197; Velioğlu, 2021, 276-280). Ayrıca son Emevî halifesinin kâtipliğini yapan Abdülhamîd el-Kâtib'in de avcılığa dair küçük risalesi vardır (Latham, 1983, 172).

çalışmanın ilk olarak Emevîler döneminde Edhem tarafından vücuda getirildiği söylenebilir, sonrasında Gıtrîf, Mehdî için eklemelerde bulunur, ilerleyen süreçte de Muaz b. Müslim ve Haccâc b. Heysem'e de mâlûmat ilave edip eseri düzenler.

Yazmadaki önemli aktarımlardan bir diğeri halifenin avcılığa merakını bilen Bizans'ın önde gelen kişilerinden Mihail b. Leon'un (Lübûn) konuyla alakalı Ersicânis el-Hakîm'e ait Grekçe bir kitap hediye etmesidir.¹⁶⁴ İlgili eser, halife tarafından tercüme ettirilir ve Gıtrîf'in ilavede bulunduğu metne eklenir. Bu durum yabancı dillerdeki alımlamaların metnin ilk inşasından itibaren var olup olmadığı sorusunu akla getirir.¹⁶⁵ Bu problem nakilde müphem kalmış taraf olarak karşımıza çıkar. Burada metnin ilk inşasını oluşturan ve Emevîler döneminde vefat eden Edhem'i merkeze alarak yorumlamak daha sağlıklı olacaktır. Ona dair nakiller incelendiğinde yabancı tesirlerin metinde yer aldığı görülür. Dolayısıyla metnin ilk inşasından yani Emevîler'den itibaren yabancı etkilerin mevcut olduğu anlaşılır. Nitekim Viré ve Gıtrîf'in yazma nüshasına giriş metni kaleme alan Möller de avcılığa dair yabancı medeniyetlerden alımlamaların Emevîler'den itibaren başladığı görüşünü daha sağlıklı bulur (Gıtrîf b. Kudâme el-Gassânî, 1986; Kalkaşendî, ts., 2/60; Kitâbü'l-Beyzera, Oriental Manuscript, 8187, Erişim Tarihi 19 Mayıs 2022; Möller, 1965; Viré, 1986, 1/1152-1155; a.mlf., 1991, 2/740; Sezgin, 1967-2015, 3/357-358; Kârî, 1986, 76-77, 136-138; Shahîd, 2009, 2-2/240-241; Akasoy, 2007, 46-64; a.mlf., 2018, 4/1769-1796; Shehada, 2013, 89-90; Gutas, 2015, 77; Dünder, 2019, 525-529; Velioğlu, 2021, 175-176, 276-280).

Mehdî için Arapça çeviri ve telif faaliyetinde aktif rol oynamayan fakat saray çevresinde yer alan ilim adamları da vardır. Bunlar arasında Edessalı Theofilus da yer alır. Theofilus, son Emevî halifesi Mervân'a astrolog olarak hizmet eder. Bu zaman diliminde Grekçeden tıp ve felsefe başta olmak üzere pek çok eseri Süryânîceye tercüme eder. Mehdî döneminde de halifenin astroloğu olarak göreve getirilir.

¹⁶⁴ Ersicânis el-Hakîm, Galen'den önce Roma İmparatoru Trianus zamanında (98-117) yaşayan tabip Arkigenis'tir. Galen genelde onun tıbbi görüşlerine karşıdır. Fakat nabız teorisinde Arkigenis'ten etkilenir (Shehada, 2013, 90; Ross - Nutton, 2012, 1/140).

¹⁶⁵ Gıtrîf'in metninde Grekçe, Farsça, Hintçe ve Türkçe alımlamaların olduğu göze çarpar. Bu alımlamalardan Apollonius'un *Kitâbü'l-İlel* veyâhut *Sırru'l-Hallikâ'sı*, *Kitâbü'l-Cevârih ve Ulûmi'l-Bezdera*, *Kitâbü'l-Furs*, *Kitâbü't-Türk* ve *Kitâbü'l-Hind* metinde ismi geçen eserlerdir. Çalışmada Galen'in humoral patolojisine ait bilgiler de yer alır (Gıtrîf b. Kudâme el-Gassânî, 1986; Möller, 1965, 26-58; Ullmann, 1972, 43-45; Sezgin, 1967-2015, 3/347-356).

Muhtemelen Süryânîceye çevirilerini bu dönemde de sürdürüp 785 yılında doksan yaşında dünyaya gözlerini yumar.¹⁶⁶

Mansûr döneminde saray çevresinde zikredilen ilim adamlarının çeviri, telif ve telif-tercüme faaliyetlerine Mehdî döneminde de devam etmiş olması gerekir. Fakat bahis konusu çalışmaların çoğunluğunun ne zaman kaleme alındığına dair tarih ortaya koyulmaz. Bu noktada tarihlendirme açısından Mehdî döneminde kaleme alındığı bilinen tek eser Ya'kûb b. Târik'ın *Kitâbü Terkîbî'l-Eflâk* adlı astronomi kitabıdır. Eser, 161 (777-778) yılında kaleme alınır (Pingree, 1968, 98). Hint astronomi geleneğine dair önemli izler taşır (Sezgin, 1967-2015, 6/117-118).

3.2.3. Hâdî Dönemi (169-170/785-786)

Mehdî'nin Muharrem 169 (Ağustos 785) yılında ölümü üzerine oğlu Hâdî halife olarak başa geçti. Hâdî, bir yıldan fazla halife olarak görev yaptıktan sonra Rebûlevvel 170 (Eylül 786) yılında vefat etti.¹⁶⁷ O, kısa süreli halifeliğinde siyasî hadiselerle ilgilendi (Taberî, 1967, 8/187-229; Clot, 2007, 23-28). Kendisinin çeviri ve telif faaliyetlerine dair herhangi bir desteğinden söz edilmez. Abbâsîler'in ilk döneminde antik bilimlerle ilgilenmeyen halifelerdendir. Kendisinin ölümünden sonra kardeşi Hârûnürreşîd, devleti yönetti.

3.2.4. Hârûnürreşîd Dönemi (170-193/786-809)

Hârûnürreşîd, kardeşinin vefatından sonra halife olarak başa geçtiğinde siyasî mekanizmayı ağırlıklı olarak Bermekî ailesine bıraktı. Bu dönemde antik bilimlere dair çeviri ve telif faaliyetleri sarayda hem halife hem de Bermekîler tarafından desteklendi. Bu destekte çeviri ve teliflerde kimlerin aktif olarak görev aldıkları ortaya konulacaktır.

¹⁶⁶ Theofilus, Aristoteles'e ait *Sofistika'yı* (*Sophistici Elenchi*) Süryânîceye çevirir. Sonraki dönemde Yahyâ b. Adî de bu çeviriyi Arapçaya tercüme eder (Nedîm, 2009, 2/1, 164, Endress - Hasper, 2020, 64).

¹⁶⁷ Serâbiyûn'un iki oğlu vardır bunlardan ilki Dâvûd'dur. Dâvûd, Hâdî'nin tabipleri arasında zikredilir. Bir diğer oğlu ise Yuhannâ b. Serâbiyûn'dur. Sezgin, Serâbiyûn ile oğlu Yuhannâ'nın çalışmalarının birbirine karıştırıldığını düşünür. Bu duruma örnek olarak da Râzî'nin *el-Hâvî*'de nakil sunarken Serâbiyûn ve İbn Serâbiyûn ayrımında bulunmasını gösterir. *el-Hâvî*, incelendiğinde Serâbiyûn'un bir *Künnâş*'ından bahiste bulunur. Klasik kaynaklar ise oğlu Yuhannâ'nın iki tane *Künnâş* adlı eserini zikreder. Pormann, duruma farklı bir yerden yaklaşarak Serâbiyûn'un oğulları olarak zikredilen Dâvûd ve Yuhannâ'nın kardeş olamayacağını Yuhannâ'nın farklı bir kişi olması gerektiğini ve dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında yaşadığını belirtir. Tüm bunları hesaba katacak olursak Serâbiyûn ailesinin ve çalışmalarının ayrıntılı olarak araştırılması ve Serâbiyûn'un eserinin olup olmadığının incelenmesi gerekir (Sezgin, 1967-2015, 3/228-229, 240-242; Ullmann, 1970, 102-103; a.mlf., 1971, 278-296; Râzî, 2000, 1/40, 97, 367; Pormann, 2004, 233-262; Tomakin, 2017, 140-141).

Böylece antik bilimlere dair tercüme faaliyetleri ve telif eser üretenler ayrıntılı olarak incelenmiş olacak ve saraydaki bilimsel ağ açıklığa kavuşacaktır. Bilimsel ağ derinlemesine irdelenirken bir yandan da Beytülhikme'nin varlığı meselesi ele alınacaktır.

Hârûnürreşîd'in çeviri faaliyetlerindeki rolü meselesini ele alırken ilk olarak dedesi Mansûr gibi astrolojiyle ilgilenmesinden hareketle çevresindeki astrolog grubu araştırılacaktır. Bu kişilerin çevirdiği ve telifte bulunduğu eserler ele alındıktan sonra Bermekîler'in aynı astrolog grubuyla ne tür bir iletişimde oldukları irdelenecektir. Sonrasında antik bilimlere dair diğer alanlar benzer şekilde ele alınacaktır.

Halifenin astrolojiye alakasının ne şekilde başladığı tam olarak bilinmese de dedesinin alakası ona tesir etmiş olabilir. Hârûnürreşîd başta olduğu yıllarda dünyanın pek çok yerinden astrologları saraya davet eder. Davetin amacı astrolojiye dair kapsamlı bir eserin kaleme alınmasıdır. Kitabın telifinde aktif olan simalardan sadece Abdullah b. Ubeydullah el-Ansî'nin (öl. 200/815) ismi bilinir. Abdullah halifenin astrologları arasındadır ve metnin inşasında aktif rol oynar. Kendi ağzından aktarılan mâlûmattan dönemindeki yaygın hâl üzere doğrudan Hintçe ve Grekçe eserleri okuduğu ve zikri geçen dillerdeki pek çok ilme vâkıf olduğu anlaşılır. Vücuda getirdiği çalışmadaki bilgilerin çoğunluğu Arapçaya çevrilmemiş yabancı dilde elde edilen mâlûmattan oluşur. Günümüze ulaşan yazmadan kitabın ismi *Kitâbü'l-Fâli'l-Mu'teber Vaz'ü'l-Hukemâ ve'l-Ulemâ li-Ecli'l-Halîfe Hârûnürreşîd* olarak geçer (Ayasofya, 2865, 11b-92a; Suter, 1900, 7; Kunitzsch, 1968, 303-304; Sezgin, 1967-2015, 7/110-111).¹⁶⁸

Günümüze ulaşan bir başka yazmadan halifenin astrologları arasında zikredilen bir diğer kişinin Fazl b. Sehl (öl. 202/818) olduğu anlaşılır. O, ilk başlarda Yahyâ b. Hâlid b. Bermekî'nin yakın çevresinde yer alır. Onun için Farsçadan Arapçaya çeviriler gerçekleştirir fakat tercümede bulunduğu eserler zikredilmez. Bermekî ailesinin 187 (803) yılında saraydan bertaraf edilmesinden sonra Hârûnürreşîd'in saray astroloğu olarak görev yapmış olmalıdır. Sonrasında halifenin oğlu Me'mûn döneminde de vezirlik mertebesine yükselir. Me'mûn siyâsî kararlarda onun astrolojiye dair ilminden faydalanır. Fazl, *Kitâbü'd-Devezdâh Hümrûc* isimli telif-tercüme eser kaleme alır.

¹⁶⁸ Bîrûnî, *İfrâdü'l-Makâl* isimli risalesinde *Zîcü'l-Hârûnî* adlı eserden alıntıda bulunur. Sezgin ilgili eser ismine dayanarak çalışmanın Hârûnürreşîd döneminde oluşturulan astronomik tablolardan meydana geldiği görüşünü ileri sürer (Bîrûnî, 1948, 159; Sezgin, 1967-2015, 5/225).

Çalışmasında Grekçe, Farsça ve Kıptîcede kaleme alınmış eserleri kullanır (İbn Tâvûs, 1944, 132-133; Cehşiyârî, 2009, 334; Suter, 1900, 7; Kunitzsch, 1968, 297-314; Sezgin, 1967-2015, 7/115-116; Rosenfeld - İhsanoğlu, 2003, 18).¹⁶⁹

Halifenin astrologlarından bir diğeri ise Ebû Sehl Fazl b. Nevbaht'tır (öl. 193/809). Ebû Sehl'in halife için Farsçadan Arapçaya tercümeler gerçekleştirdiği zikredilir fakat eserlerin isimleri bilinmez. Hârûnürreşîd'in saray kütüphanesi Hizânetü'l-Hikme'de görevlidir. Astroloji alanında pek çok eser kaleme alır. Bunlar arasında zikri geçen *Kitâbü't-Tahmukân fî'l-Mevâlîd*, İslâm döneminde bilimlerin intikaline dair telif edilen ilk eserlerdendir. Yazar, astrolog olmasının verdiği tutumla merkeze astrolojiyi koyar. Eserin kaynaklarını da Pehlevîceye tercüme ve telif edilen çalışmalar oluşturur,¹⁷⁰ dolayısıyla telif-tercüme bir çalışmadır. Ebû Sehl'in kaleme aldığı diğr eserler ise *Delâletü'l-Kevâkib*, *Kitâbü'l-Müntehabât*, *Kitâbü'l-Fe'li'n-Nücûm*, *Kitâbü'l-Mevâlîd*, *Kitâbü Tahvîli Sini'l-Mevâlîd*, *Kitâbü'l-Medhal*, *Kitâbü't-Teşbîh ve't-Temsîl*, *Kitâbü'l-Müntehal min Ekâvîli'l-Müneccimîn*, *Kitâbü'l-Mes'ele ve'btidâ*, *Kitâbü'l-'Amâli'l-Ma'rûf* tur (Nedîm, 2009, 2/1, 234; Kîfî, ts., 2/345-346, 542-543; İbn Tâvûs, 1944, 125; Sezgin, 1967-2015, 5/206-207, 6/60, 7/114; Pingree, 1990, 293; a.mlf., Erişim Tarihi 13 Ocak 2022; Van Bladel, 2012, 41-62; Cottrell - Ross, 2019, 1/88-90).

Hârûnürreşîd'in çevresinde Hintli bilim adamları da aktiftir. Bu kişiler arasında yanlışlıkla hekim olarak zikredilen Kankah el-Hindî (öl. 9. yüzyıl) yer alır. Şöyle ki Kankah hakkında incelemelerde bulunan Pingree, tarihte aynı isimde farklı kişilerin bulunduğunu ayrıntılarıyla ortaya koyar. Hârûnürreşîd'in sarayında yer alan kişinin sadece astrolog olduğunu tıp ve diğr alanlarla alakasının bulunmadığını belirtir. Klasik kaynakların her ikisini hatta aynı dönemde yaşayan tabip Menkeh el-Hindî ile de karıştırdıklarını belirtir. Ayrıca Pingree, Mansûr döneminde saraya gelen Hintli heyette yer aldığı zikredilen Kankah için de ona ait metinlerin analizini gerçekleştirerek

¹⁶⁹ Sezgin, alımlamaların tamamının doğrudan ilgili dil aracılığıyla olmadığını düşünür. Ona göre alımlamalar çeviri metinler üzerinden elde edilir. Kendisi *Geschichte des Arabischen Schrifttums* adlı çalışmasında Arapça telif edilen eserlerdeki farklı dillerden aktarılan mâlûmatın Arapçaya çevrilerek metne eklendiği fikrinin üzerinde ısrarla durur. Bu noktada Câbir b. Hayyân başta olmak üzere Hâlid b. Yezîd ve Mâşâallah gibi simaların telif ettiği eserleri hep bu merkezden okur. Çalışmasındaki en önemli eksik kısım burasıdır. Hâlbuki çift dilliliğin oluşturduğu doğal yapı sadece çevirinin değil doğrudan ilgili dilden telifinde buna imkân sağlayacağını gösterir. Kaldı ki bu kısma kadar mesele hakkında yeterince örnek sunuldu.

¹⁷⁰ Hermes ve Dorotheus gibi yazarların çalışmalarından istifade eder. Bu kişilerin eserlerinden bazılarının Arapçaya tercüme edilmiş olması muhtemeldir (Ullmann, 1972, 372; Bladel, 2018, 57; Cottrell - Ross, 2019, 1/88-90).

çalışmalarında Sindhind'e dair mâlâmatın bulunmadığı vurgusunu yapar. Dolayısıyla da Mansûr döneminde ilgili eserin çevirisiyle irtibatlandırmanın hatalı olduğu tespitinde bulunur. Fuat Sezgin ise bu ayrımın farkında olmadan Yuhannâ b. Mâseveyh'e ait bir eserdeki alıntıdan hareketle bu kişiyi tek bir şahıs gibi görüp matematikçi, astrolog ve tabip olarak zikreder. Fakat klasik kaynakları derinlemesine inceleyen Pingree'nin yaklaşımı daha sağlıklı durmaktadır. Dolayısıyla Kankah, aslında Hârûnürreşîd döneminde sarayda görev alan önemli astrologlardandır. Astroloji alanında herhangi bir çeviride bulunmaz fakat telif eserler vücuda getirir. *Kitâbü'n-Nemûzâr fî'l-A'mâr*, *Kitâbü Esrâri'l-Mevâlîd*, *Kitâbü'l-Kırânâtî'l-Kebîr* ve *Kitâbü'l-Kırânâtî's-Sağîr* isminde dört eseri vardır (Nedîm, 2009, 2/1, 223; Sâid el-Endelüsî, 1912, 14-15; Kıftî, ts., 2/363-365; İbn Ebû Üsaybia, ts., 473, 475; Steinschneider, 1870, 329-332; Prüfer - Meyerhof, 1915, 221, 255; Sezgin, 1967-2015, 3/202, 7/89, 95; Pingree, 1997, 51-62; Tomakin, 2017, 147).

Hârûnürreşîd'in sarayında tıp sahasında tercüme ve telif eser üreten kişileri ele alacak olursak bunlar arasında ön plana çıkan ilk sima Buhtîşû b. Curcîs'tir (öl. 185/801). Mansûr'un sarayında bir süre görev alan babası Curcîs'in halefi olarak Mehdî ve Hârûnürreşîd'in hizmetinde bulunur. Tıp alanında *Künnâşû'l-Muhtasar* ve oğlu Cibrâîl b. Buhtîşû' için kaleme aldığı *Kitâbü't-Tezkire* adında iki eser telif eder (İbn Ebû Üsaybia, ts., 186-187; Ullmann, 1970, 109; Sezgin, 1967-2015, 3/210-211).¹⁷¹

Buhtîşû'nun oğlu Cibrâîl b. Buhtîşû' (öl. 212/827) da halifenin vefatına kadar sarayda tabiplik hizmetini ifa eder.¹⁷² O hem çeviri hem de telif faaliyetlerinde bulunur. Hatta kendisini hem patron hem de mütercim olarak zikretmek mümkündür. Eyyûb er-Ruhâvî (öl. 221/835), Habîb b. Bihriz (öl. 9. yüzyılın ilk çeyreği) ve Huneyn b. İshak (öl. 260/873) onun için çevirilerde bulunan önemli mütercimlerdir.¹⁷³ İlk iki mütercim

¹⁷¹ Ebû Bekir er-Râzî eserinde Buhtîşû'dan pek çok yerde referansta bulunur (Râzî, 2000).

¹⁷² İlk zamanlar ağırlıklı olarak Bermekî ailesine hizmet eder. Onların saraydan uzaklaştırılmasından sonra halifenin hizmetine geçer.

¹⁷³ Eyyûb er-Ruhâvî, Galen'e ait *Kitâbü Nabzi'l-Kebîr*, *Tefsîrû Kitâbi'l-Füsûl*, *Kitâbü İlâci't-Teşrîh*, *Kitâbü'l-Burhân* adlı eserleri Cibrâîl için Süryânîceye tercüme eder. Habîb b. Bihriz'in kendisi için çevirdiği eserler bilinmez. Ayrıca her ikisi de Cibrâîl için Hârûnürreşîd döneminde tercümelemlerde bulunmuş olabilir. Huneyn b. İshak ise genç yaşlarında Me'mûn'un halifeliğinin sonlarına doğru ve Cibrâîl'in ölümüne yakın kendisine çevirilerde bulunmaya başlar (Huneyn b. İshak, 1379; Câhız, 2003, 1/53-54; İbn Ebû Üsaybia, ts., 282; Meyerhof, 1926, 717-718; Street, 2016, 30; Roggema, Erişim Tarihi 26 Nisan 2022b). Cibrâîl, ayrıca Me'mûn döneminde İbnü'z-Zeyyât'ın mütercimleri arasında yer alır (Şenel - Öztürk, 2021, 501). Cibrâîl de dönemindeki Süryânîlerin genel karakteristik özellikleri gibi

Cibrâil için Hârûnürreşîd döneminde çevirilerde bulunmuş olabilir. Huneyn ile münasebetleri Me'mûn dönemine dayanır. Kendisinin çevirdiği tek eser ise Me'mûn döneminin sonlarına tekabül eden *Kitâbü Ebi'l-Kebîr*'dir (*Ulû Hân Bitik*).¹⁷⁴ Hârûnürreşîd döneminde telif eserler de gerçekleştirmesi muhtemeldir. Fakat bunlardan bazılarını Me'mûn döneminde meydana getirir. Telif ettiği eserler; *Risâle ile'l-Me'mûn fi'l-Met'a'mi ve'l-Meşrabi*,¹⁷⁵ *Kitâbü'l-Medhal ilâ Sînâ'ati'l-Mantık*, *Kitâbü fi'l-Bâh*, *Risale Muhtasar fi't-Tıb*, *Künnâş*,¹⁷⁶ *Kitâb fi San'ati'l-Bahûr*,¹⁷⁷ *Veramü'l-Husâ*, *Sifatü'n-Nâfia*¹⁷⁸ ve *Makâle fi'l-Ayn*'dir (İbn Ebû Üsaybia, ts., 187-201; Râzî, 2009, 3/357; Mingana, 1935, XV-XLVIII; Sezgin, 1967-2015, 3/226-227; Ullmann, 1970, 109, 101-102; Swanson, 2009, 550-552; Roggema, 2009, 502-509; a.mlf., Erişim Tarihi 26 Nisan 2022a; Öztürk, 2013, 249).

Hârûnürreşîd döneminde faal olduğu zikredilen bir diğer tabip Yuhannâ b. Mâseveyh'tir (öl. 243/857). Klasik eserler ve modern çalışmalarda Yuhannâ'nın halife için pek çok çeviride bulunduğu aktarılır. Hatta modern araştırmacılar durumu biraz daha abartarak onu bu dönemde Beytülhikme'nin başında tercümelerden sorumlu bir kimse olarak tanımlar (İbn Cülcül, 1985, 65-66; Sâid el-Endelüsî, 1912, 36; Kıftî, ts., 2/508; Dyck, 1896, 177; Prüfer - Meyerhof, 1915, 217-256; Vadet, 1986, 3/872-873; Salama-Carr, 1998, 13; Demirci, 2016, 71-72, 272; Paula De Vos, 2013, 667-712; Abduhalimov, 2021, 88-89; Abdulla, 2021, 86). Fakat tüm bu bilgiler hatalıdır. Şöyle ki Hârûnürreşîd, Bermekî ailesini yönetimden uzaklaştırdıktan sonra vezirlik görevini Fazl b. Rebî'ye (öl. 208/823-824) bırakır. Bu esnada da Yuhannâ henüz çocuk yaştadır. Bermekî ailesinin 187 (803) yılında saraydan gönderilmesi ve Hârûnürreşîd'in de 193 (809) yılında vefat etmesi arasında fazla bir zaman dilimi olmadığından halife için herhangi bir çeviri ve telif faaliyetinde bulunması mümkün gözükmez (İbn Ebû Üsaybia, ts., 242-

hâmîlik konumundayken eserleri Süryânîceye çevirttirir. Mütercimlik pozisyonundayken Arapçaya tercüme eder (Şenel - Öztürk, 2021, 501-503).

¹⁷⁴ Me'mûn döneminin sonlarında Türk tarihi açısından oldukça ehemmiyet arz eden ve Orhun Kitâbeleri'nden önce kaleme alınan, daha önce Bozorgmihr'in Farsçaya çevirdiği, *Ulû Atâ Bitik* (metnin başka bir yerinde de *Ulû Atam Bitigi* olarak geçer. Arapça karşılığının *Kitâbü'l-Ebi'l-Kebîr* olduğu belirtilir) adlı eser 211 (826-827) yılında Farsçadan Arapçaya çevirir. Eser, İbnü'd-Devâdârî'nin (öl. 736/1336'dan sonra) zamanına kadar ulaşır. Yazar *Ulû Atâ*'yı 710 (1310-1311) senesinde elde eder ve çalışmasında kullanır (İbnü'd-Devâdârî, 1961-1994, 1/202, 7/218, 221).

¹⁷⁵ Me'mûn için kaleme aldı (İbn Ebû Üsaybia, ts., 201).

¹⁷⁶ Süryânîce kaleme aldığı eserinde Hipokrat, Galen ve Aeginahı Paul'dan istifade eder. Eser günümüze ulaşmaz fakat Bar Behlül'ün Süryânîce sözlüğünde kullanılır (O'Leary, 1951, 160).

¹⁷⁷ Me'mûn için kaleme aldı (İbn Ebû Üsaybia, ts., 201).

¹⁷⁸ Me'mûn için kaleme aldı (Sezgin, 1967-2015, 3/226).

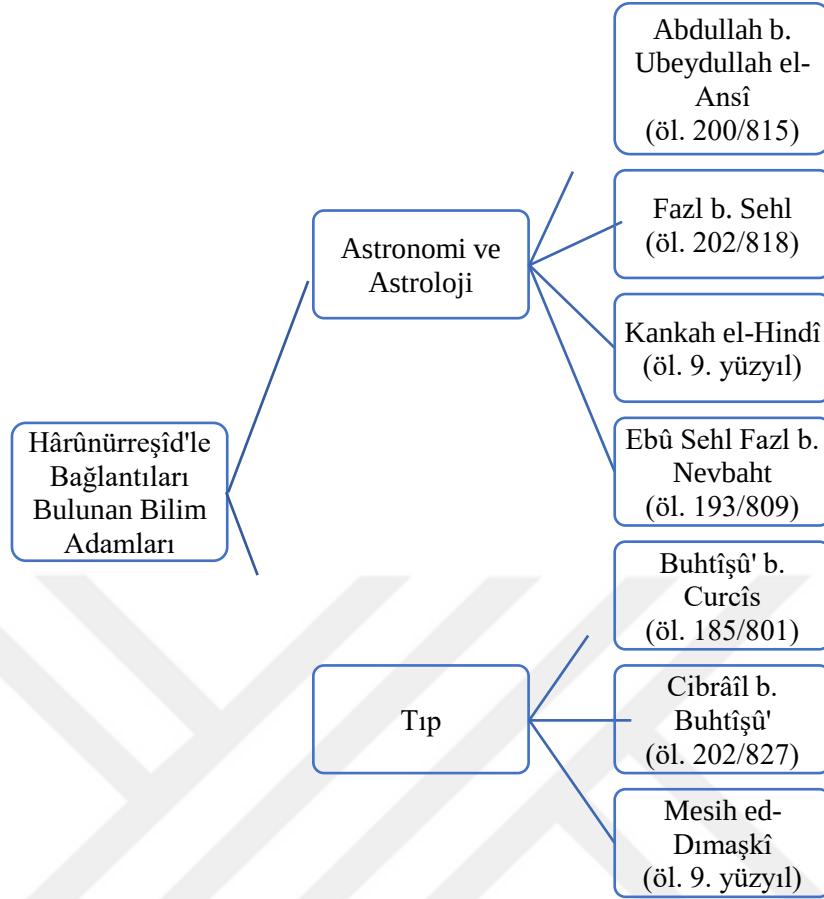
243; Sbath, 1939, 14-15; Van Koningsveld, 1998, 353-354; Gutas, 2015, 122-123; Kaya, 2013, 43/582; Hançabay, 2017, 50).¹⁷⁹

Hârûnürreşîd'in tabipleri arasında zikredilen ve konumuz açısından önemli bir diğer tabip ise Mesîh ed-Dımaşkî'dir (öl. 9. yüzyıl). Dedesi Ebû'l-Hakem, Emevîler'in kurucusu Muâviye'nin tabiplerindendir. Babası uzun bir ömre sahip olup 210 (825) yılında Şam'da vefat eder. Dımaşkî de uzun bir yaşam sürer ve dokuzuncu yüzyılın ikinci çeyreğinde 225 (839) yılında hayattadır. Simya ile de ilgilendiğine dair alıntılar mevcuttur. *Künnâş* ve *Kitâbü Menâfîi 'l-Hayevân* ve *Risâle fî 'l-A'sâb ve 'l-A'kâkîr* adlı eserleri vardır. Klasik kaynaklarda belirtilmese de telif ettiği *er-Risâletü 'l-Hârûniyye* adlı eseri günümüze ulaşır. Eseri tıp alanında kaleme alır ve çalışmasında Hipokrat, Galen ve Hintli Felâtîs'i otorite kabul eder (Nedîm, 2009, 2/1, 299; İbn Ebû Üsaybia, ts., 177-178; Râzî, 2000; Sezgin, 1967-2015, 3/227-228; Ullmann, 1970, 112, 143; Gigandet, 1995, 137-144; Langermann, 1996, 255-256; a.mlf., 2004, 283-292; a.mlf., 2018, 437, 448-457).

Hârûnürreşîd, zikredilen bilimlerin yanı sıra farklı dinlere dair eserlerin çevrilmesinde de aktif rol almış olabilir. Zira kendisinin mevlâları arasında Ahmed b. Abdullah b. Sellâm adında bir mütercim yer alır.¹⁸⁰ Bu kişi *Kitâbü 'l-Hünefâ*'nın ilk kısmını, *Suhuf*ları, *Tevrat*'ı, *İncil*'i ve Peygamberlerin ve yakın arkadaşlarının kitaplarını çevirir. Bu kutsal kitapları Grekçe, İbrânîce ve Sâbiî dilinden Arapçaya tercüme eder. Dolayısıyla onun üç dile de sahip olduğu görülür. Tercümelerini kelime kelime formunda gerçekleştirir (Nedîm, 2009, 1/1, 51-53).

¹⁷⁹ Yuhannâ'nın çeviri faaliyetlerine katkısına dair aktarılan rivayetler ve bunun yanında tercümelerle irtibatlandırılan Ankara ve Ammûriye'nin fethine dair mâlûmatın değerlendirmesi için (bk. Şenel - Öztürk, 2021, 497-500).

¹⁸⁰ Nedîm'in *el-Fihrist* adlı eserinin neşrinin ilgili dipnotunda bu kişinin Ahmed b. Sellâm ile aynı şahıs olabileceği zikredilir. Bu kişi Hârûnürreşîd'den sonra halifelîğe geçen oğlu Emîn döneminde mezâlîm reisliği görevinde bulunur (Nedîm, 2009, 1/1, 51; Taberî, 1967, 8/484-488; Polatoğlu, 2022, 200).

Şekil 8: Hârûnürreşîd'in Yanında Bulunan Bilim Adamları

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

3.2.4.1. Bermekî Ailesinin Çeviri Faaliyetlerindeki Rolü

Hârûnürreşîd'in bilimsel faaliyetlerde yanında yer alan simaların Bermekîler'le de münasebetleri bulunur. Hatta Bermekîler saraydan gönderildikten sonra bazı ilim adamları halifenin himayesine geçer. Bundan dolayı Bermekîler'in de incelenmesi konumuz açısından önem kazanır. Bermekî ailesinin saray ile münasebetleri Emevîler zamanında Hişâm dönemine kadar geri gider. Ataları Bermek Emevî sarayında bir süre tabiplik hizmetinde bulunur. Eğitimini Keşmir'de Hintçe üzerinden tıp, astroloji ve çeşitli felsefî dalları öğrenerek gerçekleştirir. Sonrasında oğlu Hâlid (öl. 165/781-782), Abbâsî İhtilali'nde Emevîler'e karşı aktif rol alır. Devlet kurulduktan sonra Mehdî dönemine kadar ve bu zaman dilimi de dâhil sarayın çeşitli hizmetlerinde görev alır. Sonrasında Hâlid'in oğlu Yahyâ (öl. 190/805) ve torunları da Hârûnürreşîd'in başta veziri olmak üzere devletin yönetim mekanizmasının çeşitli pozisyonlarında 786

yılından 803 yıllarına kadar 17 yıl görevde bulunur. Akabinde Hârûnürreşîd'in emriyle görevlerinden alınırlar.¹⁸¹ Ataları gibi devleti yönettikleri süre boyunca da antik bilimlere dair pek çok ilmî faaliyette aktif rol oynarlar (Mes'ûdî, 1938, 294, 299; a.mlf., 2005, 3/200, 280-317; İbnü'l-Fakîh, 2009, 617-619; Nedîm, 2009, 1/2, 378; İbnü'l-Adîm, ts. 7/3019-3024; Nadvi, 1932, 19-28; Bosworth, 1994, 268-292; Meisami, 1989, 252-277; Van Bladel, 2011, 43-88; a.mlf., Erişim Tarihi 29 Nisan 2022; Kennedy, 2016, 167-238; Wujastyk, 2016, 679-690).

Bermekî ailesinin astronomi, astroloji ve tıp başta olmak üzere diğer ilim dallarına ilgisi Bermek ve oğlu Hâlid'in bahsi geçen alanlara alakasında yatar. Hâlid, ilk üç halife için farklı yerlerde kısa süreli siyasî görevlerde bulunur. Bu zaman dilimlerinde ve muhtemelen sonrasında da yanında Ebû Âsım İsâm (öl. [?]) adında bir astroloğu vardır. Kendisi Hâlid'in mevlâsı olarak zikredilir ve bir *Zîc* kaleme alır (İbnü'l-Fakîh, 2009, 618; Bîrûnî, 1948, 93; Van Bladel, 2011, 84). Hâlid'in vefatından sonra oğlu ve torunları onun bu alakasını ilerleterek başta astronomi, astroloji ve diğer alanlarda etrafına ilim adamlarını toplayıp tercüme ve telif eserlerin kaleme alınmasında aktif rol oynar.

Bermekî ailesinin astrologları arasında yer alan Ömer b. Ferruhân et-Taberî, halifenin dedesi Mansûr döneminin önde gelenlerindendir. Çalışmaları ile alakalı mâlûmat Mansûr döneminde zikredilmişti. Fakat onun daha çok Hârûnürreşîd döneminde aktif olduğu unutulmamalıdır. Dolayısıyla çeviri ve telif eser meydana getirme noktasında bu dönemde Hâlid'in oğlu Vezir Yahyâ b. Bermek'in himayesinde daha faal olduğu söylenebilir. Bermekîler'in çöküşünden sonra da halifenin hizmetine geçer (Kıfî, ts., 1/326; İbn Ebû Üsaybia, ts., 177, 286; Ullmann, 1972, 306; Sezgin, 1967-2015, 7/111-113).

Yahyâ'nın astrologları arasında yer alan bir diğer sima, Mâşâallah'ın Ebû Ali Yahyâ b. Gâlib (öl. 220/835) adındaki talebesidir. Ebû Ali de astroloji ve astronomi alanında telif eserler vücuda getirir. Çalışmalarında Batlamyus, Hermes, Valens, Eutikos, Ömer b. Ferruhân ve Mâşâallah'a atıflar vardır. Kaleme aldığı kitaplardan *Kitâbü'l-Mensûr* isimli eserini Yahyâ b. Hâlid için yazar. *Kitâbü'l-Medhal*, *Kitâbü'l-Mesâil*, *Kitâbü'l-Me'ânî*, *Kitâbü'd-Düvel*, *Kitâbü'l-Mevâlîd*, *Kitâbü Tahvîli Sini'l-Mevâlîd*, *Kitâbü*

¹⁸¹ Bermekî ailesi hakkında genel bilgi için (bk. Ferec, 1990; Aykon, 2018; Barthol - Sourd, 1986, 1/1033-1036; Abbas, Erişim Tarihi 27 Nisan 2022).

Kazîbî'z-Zeheb, Kitâbü Tehâvîlî Siniyyî'l-Âlem, Kitâbü'n-Nüket, Kitâbü'l-Kırânât ve Kitâbü'l-Mefâtîh ise diğer telif ettiği çalışmalarıdır (Nedîm, 2009, 2/1, 240-241; İbn Tâvûs, 1944, 206; Sezgin, 1967-2015, 7/120-121; Suter - Samsó, 1997, 4/1162; Bayrakdar, 1998, 17/105-106).¹⁸²

Bermekîler, Batlamyus'un *el-Macestî*'sini (*Syntaxis*) de Arapçaya tercüme ettirir. Burada da vezir Yahyâ b. Hâlid aktif rol alır, babası ve dedesinin alana dair edindiği ilmî birikimin üzerine koyması onun bu esere özel ilgi duymasına olanak sağlamış görünüyor. Nitekim Nedîm, İslâm dünyasında *el-Macestî*'nin tercüme ve yorumuyla özel olarak ilgilenen ilk kişinin Yahyâ olduğu vurgusunu yapar. Yahyâ'nın metne aşina olmasından kaynaklı olacak ki kendisine sunulan çeviri ve yorumları beğenmez. Bu işi en son benzer şekilde esere aşina olan Ebû Hasan¹⁸³ ve Beytülhikme'nin sorumlusu Selm'e tevdi eder.¹⁸⁴ Ebû Hasan ve Selm, tercüme edilen nüshalardan en düzgün çeviriyi alarak Yahyâ'ya sunar.¹⁸⁵ Eserin çevrilmesinde patronluk görevi dolaylı olarak Yahyâ'dadır. Aracı patronlar ise Ebû Hasan ve Selm'dir. Fakat tüm bu aktarımlar eserin çevirideki patronlarını sunar, *el-Macestî*'nin mütercimini sunmaz, eser 790'larda tercüme edilir. Esere yorum yapanlar arasında Câbir b. Hayyân'ın da ismi geçer (Nedîm, 2009, 2/1, 215, 458; Kiftî, ts., 1/131-132; Kraus, 1942, 1/168; Sezgin, 1967-2015, 4/269-270, 5/72, 6/68-69, 85, 88-89; Plessner, 1986, 1/1100-1102; Toomer, 1981, 11/186-206; Kunitzsch, 2008, 1/140-141). Klasik kaynaklar onun ne amaçla eserin tefsirini gerçekleştirdiği hakkında bilgi vermez. Ancak Câbir de Bermekî ailesinin ilmî çevresinde yer alır. Yahyâ'nın esere dair alakasının farkındadır ve bundan dolayı Yahyâ için *el-Macestî* üzerine yorum kaleme almış olmalıdır.¹⁸⁶

¹⁸² Ebû Ali'nin çalışmalarına dayanan isimsiz Farsça bir risale de günümüze ulaşır (King, 1986, 33).

¹⁸³ Antoine Borrut, Nevbaht'ın Hasan isminde bir torununun olduğunu düşünür. Hâlbuki bu kişi Hasan b. Sehl'dir. Onun tek evladı Ebû Sehl Fazl b. Nevbaht'ın Hasan isminde bir oğlu yoktur. Ebû Sehl'in Abdullah, İsmail ve Ebû'l-Abbas Fazl isminde çocukları vardır (Borrut, 2014, 163; Anthony, Erişim Tarihi 29 Mayıs 2022).

¹⁸⁴ Sezgin, hatalı bir şekilde Selm'in kitabı tercüme ettiğini zikreder. Ayrıca simya alanında eser telif eden Sâlim el-Harrânî'nin de Selm'in kendisi olabileceği tahmin edilir (Kraus, 1942, 2/39 [dipnot 3]; Sezgin, 1960, 242; a.mlf., 1967-2015, 4/271-272).

¹⁸⁵ Maria Americo bu ilk çevirinin tatmin edici düzeyde bir tercüme olmadığı iddiasını ileri sürer. Hâlbuki ileriki paragraflarda değinileceği üzere bu ilk çevirinin Haccâc b. Yûsuf b. Matar tarafından gerçekleştirildiğini fark edemez (Americo, 2019, 24-25).

¹⁸⁶ Sezgin, Yahyâ için çeviriyi gerçekleştiren kişinin Haccâc b. Yûsuf b. Matar olduğunu düşünür. Ayrıca Müslümanların Hint trigonometrisine sahip olmasından kaynaklı matematiksel açıdan çevirinin gerçekleşmesi için ortamın hazır olduğu görüşündedir (Sezgin, 1967-2015, 5/72, 166-169). Bunun yanında Müslümanların *el-Macestî* ve Öklid'in *Usûlü'l-Hendese*'sinin çevirilerinden önce geometride Grekler'in sahip olduğu dedüktif anlayışa vâkıf olmadıkları da düşünülür (Hogendijk, 1996, 34).

el-Macestî'nin anlaşılması için temel kitap niteliğindeki Öklid'in *Usûlü 'l-Hendese*'i de ilk defa bu dönemde çevrilir. Nedîm ilgili eserin birkaç kez tercüme edildiğini ve ilk olarak Hârûnürreşîd döneminde Haccâc b. Yûsuf b. Matar tarafından çevrildiğini zikreder. Bundan dolayı da bu ilk tercüme *Hârûniyye* adının verildiğini belirtir. Nedîm tarafından eserin bu dönemdeki çevrildiği tarih ve mütercimmin hâmîsi aktarılmaz (Nedîm, 2009, 2/1, 208; Kıftî, ts., 1/84).

Usûlü 'l-Hendese'nin Arapça konuşan topluluklar tarafından bilinmesi *el-Macestî*'nin çevirisinin işlevsel hale gelmesini sağlar. Dolayısıyla eserler, yakın zaman aralıklarında ve *el-Macestî*'nin çevrilmesinde patronluk görevinde bulunan Yahyâ b. Hâlid'in emriyle tercüme ettirilir. Bu noktada her iki eserin 790'larda çevrilmesi ve mütercimlerinin de Haccâc olması kuvvetle muhtemeldir. Son olarak *el-Macestî* Süryânîceden ve *Usûlü 'l-Hendese* ise Grekçeden Arapçaya çevrilir¹⁸⁷ (Klamroth, 1881, 270-326; Sezgin, 1967-2015, 5/83-105, 225-226; Hogendijk, 1996, 32-38; De Young, 2008, 120; Brentjes, 1996, 201-225; a.mlf., 2007, 460-461; Brentjes - De Young, Erişim Tarihi 2 Mayıs 2022).¹⁸⁸ Dolayısıyla Haccâc her iki dile de vâkıftır.

Bermekî ailesinden Yahyâ'nın oğlu Muhammed de mütercimlere hâmilik yapar. Sarayda faal oldukları sıralarda Batlamyus'un *Zic*'ini (*Handy Tables*) Eyyûb ve Sem'ân adındaki çevirmenlere tercüme ettirir. Her iki mütercim ayrıca Muhammed için Batlamyus'un eserinden başka antik döneme ait pek çok kitabı çevirir. Bu çevirmenlerden Eyyûb'un İbn Ebû Üsaybia'da zikredilen Eyyûb er-Ruhâvî el-Ebreş olduğunu varsayan araştırmacılar vardır. Mingana ise Eyyûb'un günümüze ulaşan *Ketaba de Simata*'yı inceleyerek çalışmada Batlamyus'a ait herhangi bir referansın bulunmamasından hareketle bu varsayımı doğru bulmaz. Fakat her hâlükârda Eyyûb el-Ebreş Bermekîler'in sarayda faal olduğu dönemde aktiftir ve Aristoteles'in *Fizika* (*Semâu't-Tabî'*) adlı eserini Sellâm'la¹⁸⁹ beraber Grekçeden Arapçaya tercüme eder.

¹⁸⁷ Nitekim De Young, Haccâc'ın çevirisinden günümüze ulaşan bir yazmada eserin Yahyâ için çevrildiğine dair sonucun çıktığı vurgusunu yapar (De Young, 1984, 149). Fakat yine de çeviri faaliyetine dair ayrıntılı bir araştırma yapmadığından Grekçeden çevrilen *Usûlü 'l-Hendese* kitabının Mansûr döneminde Bağdat'a geldiğini düşünür (De Young, 1991, 171-172). Hâlbuki Yahyâ, babası ve dedesinden aldığı bu ilmi miras ile ilk öğreniminden itibaren Grekçe metinlere sahip olabilir. *Usûlü 'l-Hendese*'nin Süryânîceden Arapçaya çevrildiğini düşünen araştırmacılar da vardır (Sezgin, 1967-2015, 5/83-103, 225-226).

¹⁸⁸ Câbir b. Hayyân, *Usûlü 'l-Hendese* üzerine de bir şerh kaleme alır (Kraus, 1942, 1/167).

¹⁸⁹ Nedîm'in Leiden baskısında çeviri yapan kişi Sellâm el-Ebreş olarak tek bir kişiymiş gibi aktarılır ve pek çok modern araştırmacı da Leiden baskısını çalışmalarında referans olarak gösterir (bk. Nedîm, 1871,

Dolayısıyla *Zîc*'in de çevrilmesinde aktif görev alabilir. Hatta her iki eseri de Bermekîler için çevirmiş olabilir. Sem'ân ise aynı zamanda astrolog olup bir *Zîc* kaleme alır (Hemdânî, 2014, 99-100; Nedîm, 2009, 2/1, 145, 148; İbn Ebû Üsaybia, ts. 241; Sezgin, 1967-2015, 3/230-231, 5/71-72, 167, 6/134-135; Rosenfeld - İhsanoğlu, 2003, 16; Mingana, 1935, XV-XLVIII; Endress, 1987, 2/422; Ferec, 1990, 177; Roggema, 2009, 1/502).¹⁹⁰

Yahyâ için astroloji alanında kaleme alınan fakat yazarı bilinmeyen bir diğer eser ise *Kitâbü't-Tecârib*'dir (Rosenthal, 1963, 455). İlgili eser dışında astronomi ve astrolojiyle kısmen ilgili tarım ve botaniğe dair kaleme alınan Anatolius'un (öl. 5. yüzyıl) *Kitâbü'l-Filâha* (*Geoponika*) adlı eserini çevirttirir. Kitabı Eustathios (Ustas)¹⁹¹ Yahyâ için 175 (795) yılında Grekçeden Arapçaya tercüme eder. Çalışmanın içerisinde tarım ile alakalı meseleler ve bunun yanında tarım işleri için bazı meteorolojik ve astrometeorolojik bilgiler yer alır (Sbath, 1931, 47-54; a.mlf., 1928-1934, 3/61-62; Ullmann, 1972, 429-437; Endress, 1987, 2/422; a.mlf., 1992, 3/149-150; Treiger, 2022, 154-157).¹⁹²

Bermekî ailesinin çeviri ve telif faaliyetlerinde aktif oldukları bir diğer alan tıptır. Aile, ataları gibi tıbbâ dair de genel bir alaka besler. Hatta bahis konusu alanda Grek bilimine nazaran Hint tıbbını ön planda tutarlar. Bu noktada Yahyâ, Şanak el-Hindî'nin (öl. [?]) zehirler hakkında kaleme aldığı *Kitâbü's-Sümûm*'unu tabip Mânikya'ya (Menkeh) (öl. [?]) Hintçeden Farsçaya tercüme ettirir. Akabinde Ebû Hâtim el-Belhî'yle de eserin yorumlanmasını sağlar.¹⁹³ Mânikya'nın Farsçaya çevirdiği bir diğer eser ise Caraka'ya (öl. 50 [?]) ait *Carakasamhita*'dır. Sonrasında ilgili eserde Abdullah b. Ali tarafından Yahyâ için Farsçadan Arapçaya tercüme edilir.¹⁹⁴ Mânikya, Farsça çeviriler dışında

244; Vagelpohl - Sánchez, 2022, 285-286 [dipnot 152]). Hâlbuki her ikisi de farklı kişilerdir ve Sellâm isimli kişi Hârûnürreşîd'in mevlâsı Ahmed b. Abdullah b. Sellâm olmalıdır.

¹⁹⁰ Sem'ân'ın kaleme aldığı *Zîc* ile *Sindhind*'deki bazı bilgilerde benzerlikler bulunur (Hemdânî, 2014, 109).

¹⁹¹ Enderess, bu kişinin 186 (802) yılında İskenderiye patrikliği yaptığını ve Me'mûn döneminde de çeviriler gerçekleştirdiğini belirtir. Fakat yakın zamanda bir çalışma kaleme alan Treiger ise benzer isimde iki mütercim var olduğunu ve Endress'in hatalı varsayımında bulunduğunu belirtir (Ullmann, 1972, 431; Endress, 1987, 2/422; Treiger, 2022, 156 [dipnot 41], 157).

¹⁹² Çevrilen eserin Apollonius'a nispet edildiği de düşünülür. Ayrıca çalışmaya Cassianus Bassus'un (öl. 6. yüzyıl) da eklemeleri vardır. *Geoponika*'ya dair değerlendirmeler için (bk. Sezgin, 1967-2015, 4/315-317, 7/318-319; Scardino, 2015; a.mlf., 2018, 102-125; Carrara, 2011, 4/167-192; Kazhdan, 1991, 2/834).

¹⁹³ Van Bladel, Farsçadan maksadın Bakterî dili olduğu düşüncesindedir. O ayrıca Ullmann'ın *Kitâbü's-Sümûm*'un çevirisine dair sunduğu şüpheli yorumları haksız bulur (bk. Van Bladel, 2011, 78 [dipnot 164]-79; Ullmann, 1970, 324-325).

¹⁹⁴ *Carakasamhita*'nın klasik kaynaklardaki rivayetleri genel olarak değerlendirildiğinde eserin Hintçeden Farsçaya çevrildiği akabinde de Bermekîler için Farsçadan Arapçaya Abdullah tarafından tercüme

Susruta'ya (öl. MÖ 6. yüzyıl) ait *Suśrutasamhita* adlı eseri de Yahyâ için bu kez doğrudan Arapçaya tercüme eder. Dolayısıyla Mânikya hem Farsça hem de Arapçaya hâkimdir ve Bermekîler'in sarayda aktif oldukları süre boyunca da onların hizmetinde bulunur (Nedîm, 2009, 2/1, 315; Bîrûnî, 1958, 123; İbn Ebû Üsaybia, ts., 375, 474; Ülken, 2020, 71; Sıddîqî, 1959, 36, 40; Yousuf, 1962, 107; Ullmann, 1970, 105-106; Strauss, 1997, 228; Meulenbeld, 1999-2002, 1/116; Van Bladel, 2011, 76-81).

Yahyâ için Hintçe tıp eserlerini Arapçaya tercüme eden bir diğer tabip Dhanaputra'dır (İbn Dahn) (öl. 9. yüzyıl ilk yarısı). Dhanaputra, ilk olarak Vagbhata'nın (öl. 7. yüzyıl) *Astângahrdayasamhitâ*'yı (*Kitâbü İstânkar el-Câmi'*) Hintçeden Arapçaya tercüme eder. Akabinde Ravigupta'nın (öl. 650 [?]) *Siddhasâra* (*Sindüstâg*) adlı eserini Arapçaya çevirir (Nedîm, 2009, 2/1, 152, 315-316; Kahl, 2019, 82-97).

Dhanaputra ve Mânikya, Yahyâ için ilgili eserleri tercüme etmenin yanı sıra Bermekîler'in sarayda aktif oldukları sırada onların kurduğu hastanenin tabipliğini de yürütür. Dhanaputra hem mütercim hem de tabiplik görevlerini sürdürürken bir yandan da hastanenin başhekimliğini yapar. Bermekîler halife tarafından bertaraf edildikten sonra hastane zayıflar ve Dhanaputra halifenin hizmetine geçer. Mânikya ise bir süre Hârûnürreşîd'in valisi İshak b. Süleyman el-Hâşimî'nin ilim çevresinde yerini alır, sonrasında o da halifenin tabipleri arasına geçer (Nedîm, 2009, 2/1, 152, 315-316; Shefer-Mossensohn - Abou Herskovitz, 2013, 274-299; Öztürk, 2018, 128-134; Kahl, 2019, 82-97).¹⁹⁵

Yahyâ'nın kardeşi Muhammed de tıbbâ özel ilgi beslemiş gözükmektedir. Kendisi sekizinci yüzyılın sonlarına kadar yaşar. Kardeşi Yahyâ gibi çeviri faaliyetlerinde bulunmaz. Onun hususi olarak kaleme aldığı iki eseri vardır. Bunlar *et-Tecârib* ve *et-Tiryâk*'tır. Çalışmalar Râzî'nin dönemine kadar ulaşır ve yazar her iki eseri de *el-Hâvî*'de kullanır (Râzî, 2000, 2/387, 3/321, 5/285; Sezgin, 1967-2015, 3/225).

edildiği aktarılır. Normalde klasik kaynaklarda Bermekî ailesinden çeviriye destek veren kişinin ismi aktarılmaz. Fakat bu dönemde Hint tıbbına dair desteğiyle ön plana çıkan tek şahsiyet Yahyâ olduğu için doğrudan onun ismi zikredildi.

¹⁹⁵ Mânikya ve Dhanaputra'nın çevirileri sonraki dönem Müslüman âlimler tarafından kullanılır. Bunlar arasında Ali b. Rabben et-Taberî (öl. 247/861'den sonra) ve Ebû Bekir er-Râzî'nin çalışmaları ön plana çıkar (Taberî, 1928; Râzî, 2000; Kahl, 2020). Hârûnürreşîd dönemi ve sonrası diğer Hintli tabipler için (bk. Sezgin, 1967-2015, 3/187-202; Khan, 1981, 47-56; Sıddîqî, 1990, 498-504; Kahl, 2017, 191-197). Hint tıbbından çevrilen bu eserler sonraki dönemde Bizans tıbbına da etki eder (bk. Gutas, 2021, 92-93).

Bermekî ailesinin özellikle de Yahyâ'nın Hint astronomi ve astrolojisine dair özel bir alaka beslemediği görülür. Bunun temel sebebi kendilerinden önce ilgili alanlara dair çeviri ve telif çalışmalarının gerçekleştirildiğinin bilincinde olmasıdır. Yahyâ, ilgili alanlarda Grek ve Fars astronomi ve astrolojisine dair çeviri ve telif eser üretilmesini destekler. Bunun muhtemel sebebi astronomiye dair daha kapsamlı çalışmaların önünü açmak olabilir. Tıbbıya dair ise Hint tıbbının İslâm dünyasına aktarılması için özel bir gayret sarf eder ve ilgili alanda çeviri ve telif faaliyetlerinde bulunur. Hatta baş hekimlerini Hintli tabiplerin oluşturduğu bir de hastane kurarak Hint tıbbının halk arasında da yayılmasına gayret eder.

Bermekî ailesinin atası Bermek, astronomi, astroloji ve tıpta faaldir. Hâlid oğlu Yahyâ ve torunları ise bu alanların dışında simya ile de ilgilenir. Fakat onlar simyada bahsi geçen bilim dallarına nazaran çeviri faaliyetinde yer almaz. Bunun temel nedeni ilgili alana dair çevirilerin Emevîler'den itibaren gerçekleştirilmiş olmasıdır. Hâlid'in bahis konusu alanda bir telif eserinden bahsedilir fakat ismi zikredilmez. Yahyâ'nın da simyaya dair telif eser üreten kişiler arasında ismi geçer ve onun için *Kitâbü'l-Itr* isminde kokular üzerine kaleme alınan bir eserden bahsedilir. Bermekî ailesinin ilim çevresinde yer alan Câbir b. Hayyân da Yahyâ'nın oğlu Ca'fer için *Kitâbü Ağrâzi's-San'a* adlı kitabı telif eder. Ca'fer'in kardeşi Fazl'ın (öl. 193/808) ismi ise Câbir'in öğrencileri arasında zikredilir hatta Câbir, Fazl'ın kaleme aldığı anlaşılan bir çalışmadaki bilgiye de atıfta bulunur (Nedîm, 2009, 2/1, 302, 447, 450-454; Kraus, 1942, 2/78-79, 89; Fück, 1951, 81-144; Haschmi, 1961, 158; Sezgin, 1967-2015, 4/154, 269-270, 354; Hamarneh, 1982, 75-76).¹⁹⁶

Yahyâ el-Bermekî Hint tıbbıyla ilgilenirken bir yandan da onların dinleri ve mezheplerini de öğrenme gayretindedir. Hatta Hint bölgesindeki ilaçların Bağdat'a getirilmesi için gönderdiği bir kişiden aynı zamanda onların dinlerini de kaleme almasını ister. Yahyâ'nın tıp alanında yoğunluklu olarak Hintli tabipleri bulundurması bu kişilerden birinin bölgeden ilaçları getirmesi için gönderilmiş olabileceğini düşündürür. Dolayısıyla kısa süreli bölgeye giden tabibin coğrafyayı tanıyor olması,

¹⁹⁶ Nedîm, Câbir'in Bermekî ailesi için *Kitâbü'l-Ustuqus el-Us el-Evvel*, *Kitâbü'l-Ustuqus el-Us es-Sânî*, *Kitâbü'l-Kemâl* adlı eserleri kaleme aldığını zikreder. Bahis konusu eserler günümüze ulaşır ve bazı araştırmacılar, ilgili çalışmaların Bermekî ailesiyle bağlantısının bulunmadığını ortaya koyar. Nedîm'in Câbir'e dair rivayetleri aktarırken şüpheli davrandığını vurgulayıp, ilgili kitaplar için sunduğu bilgilerin de hatalı olduğunu belirtirler (Sezgin, 1967-2015, 4/233; Numanul Haq 1994, 12-18, 204-205). Eserlerle ilgili ayrıntılı bilgi için (bk. Zirnis, 1979).

dinlere dair sağlıklı mâlûmatı hızlı bir şekilde elde edip telif eser üretmesine imkân tanır. Onun için kaleme alınan fakat ismi zikredilmeyen bu çalışma konuyla alakalı eser üreten sonraki dönem yazarları tarafından da kullanılır (Nedîm, 2009, 2/1, 423-424; Lawrence, 1976, 21-32; Khan, 1983, 199-200; Ferec, 1990, 179).

Bermekîler arasında tüm bu aktarılan alanların dışında Hint siyaseti ve adaba dair de ilgi mevcuttur. Diğer zikredilen sahalarda olduğu gibi burada da ön plana Yahyâ çıkar. O, Sanskritçeden Farsçaya ve sonrasında da Arapçaya tercüme edilen ve Hint siyaseti için elzem bir kitap hüviyetindeki *Kelîle ve Dimne*'yi ezberlemek ister. Bu gaye ile Yahyâ'nın eseri kolayca hıfzetmesi için Ebân el-Lâhikî, eseri şiir formuna dönüştürür. Benzer amaçla olsa gerek Beytülhikme'nin sorumlusu Selm de eserin özetini oluşturur veyâhut *Kelîle ve Dimne*'deki metinlerden seçmeler yaparak bir kitap meydana getirir. Ayrıca Ebân Hintlilere dair Buda'nın hayatını içeren *Kitâbü Bilevher ve Bûdâsif* ile Hintlilerin hikmetli sözlerini oluşturan *Kitâbü Hilmi'l-Hind* adlı eserleri ve bunun yanında *Kitâbü Sindbâd*¹⁹⁷ ve *Kitâbü Mazdek*'i de Yahyâ için Farsçadan Arapçaya çevirir (Cehşiyârî, 2009, 310; Nedîm, 2009, 1/2, 369-370, 515, 2/1, 326; Sezgin, 1967-2015, 2/515-516; Stern, 1986, 1/2; Zakeri, 2006, 1/113; Van Bladel, 2011, 81-82; Auer, 2021, 41). İsmi zikredilen eserlerden bazılarının Hintçe metinlerden tercüme edilerek alıntılandığı anlaşılır ki bu durum üretilen çalışmaların telif-tercüme olduğunu gösterir.

Bermekîler'in hizmetinde çalışan fakat onlar için çevirdikleri eserlerin isimleri bilinmeyen kişiler de mevcuttur. Bunlar Fazl b. Sehl ve kardeşi Hasan b. Sehl'dir. Fazl b. Sehl, Yahyâ için Farsçadan Arapçaya çeviriler gerçekleştirir. Astronomi ve astrolojiden anladığı kaydedildiğinden çevirilerini bu alanda gerçekleştirmiş olabilir. Hasan da benzer alanla ilgilenir ve *Kitâbü'l-Envâ* isimli eseri yazar. Fazl b. Yahyâ'nın ilim çevresinde yer alır. Çeviride hâmi konumundayken genellikle Yuhannâ b. Bîtrîk'e¹⁹⁸ kitap tercüme ettirir. Mütercim pozisyonundaysa kardeşi gibi Farsçadan

¹⁹⁷ Nedîm, *Kitâbü's-Sindbâd el-Kebîr*'in Esbâğ b. Abdülazîz b. Sâlim es-Sicistânî tarafından çevrildiğini zikreder. Zakeri ise Nedîm'in Rıza Teceddüd baskısında *Sindbâdü's-Sağîr*'in Esbâğ b. Abdülazîz isimli bir mütercim tarafından tercüme edildiğini bundan başka bir bilginin yer almadığını belirtir. Sonrasında Esbâğ, hakkında herhangi bir mâlûmatın bulunmadığı vurgusunu yaparak, bu kişinin Emevîler döneminde yaşayan Esbâğ b. Abdülazîz'in bir mevlâsı olabileceğini düşünür (Nedîm, 2009, 2/1, 326; a.mlf., ts., 364; Zakeri, 2006, 1/113).

¹⁹⁸ Yuhannâ b. Bîtrîk'in pek çok eser çevirdiği kaynaklarda ve günümüzde kaleme alınan çalışmalarda mevcuttur. Fakat daha çok Me'mûn döneminde aktif olduğuna dair mâlûmat aktarıldığından hangilerini Me'mûn öncesi dönemde tercüme ettiği muğlaktır (Dunlop, 1959, 140-150; Sezgin, 1967-2015, 3/14-352; Endress, 2007, 345-350). Bundan dolayı çevirdiği eserler yerine sadece kendisinin ismi zikredildi.

eserler çevirir (Cehşiyârî, 2009, 464; Nedîm, 2009, 2/1, 144, 150, 239; Sourdell, 1986, 3/243-244; Zakeri, 2006, 41).

Bermekîler'e hizmet edenler arasında Sehl b. Hârûn da yer alır. Kendisi, Me'mûn döneminde Beytülhikme'nin sorumlusu olarak zikredilir. Muhtemelen Selm'le beraber aynı zaman diliminde Bermekîler tarafından Beytülhikme'nin sorumluluğuna tevdi edilmiştir. Sâid b. Hureym¹⁹⁹ adında da bir yardımcısı bulunur. Selm gibi kütüphane için hem patron hem de mütercim konumundadır. Tüm bu kişiler Bermekî ailesi bertaraf edilince kütüphaneyle birlikte saraya intikal eder. Halifelik Me'mûn'a geçtikten sonra da varlıklarını sürdürüp bu dönemde de çeviri ve telif çalışmalarının baş aktörleri arasında yer alırlar (Nedîm, 2009, 1/2, 373-374; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2013, 13/96-97; Zakeri, 1995, 8/838-840; Sehl b. Hârûn, 2019, 10-12 [çev. girişi]).²⁰⁰

Çeviri ve telif faaliyetlerine katkı sağlayan Bermekîler, İslâm dünyasında ilk defa halifeden bağımsız bir şekilde saray ve çevresinde ilmî kurumsallaşmanın temellerini attılar. Sarayda aktif oldukları zaman içerisinde kendilerine ait bir hastane kurdular. Hastanenin yanında ilim adamlarından istifade ederek Beytülhikme isimli kütüphaneyi inşa ettiler. Bilimsel gelişimin hızlanması amacıyla da kâğıt üretiminin Bağdat'a intikalini sağladılar.²⁰¹ Tüm bunların farkında olan Hârûnürreşîd, antik bilimlere dair çeviri ve telif faaliyetlerini Bermekîler'e bıraktı. Kendisini eğiten aynı zamanda devletin hemen hemen bütün yönetim mekanizmalarının idaresini verdiği veziri Yahyâ'ya bu gibi konularda toleransta bulunması gayet doğaldı. Fakat halife sağlık ve benzeri ihtiyaç duyduğu meseleler ve ilgi duyduğu konularda ailenin ilim çevresinden faydalandı. Bermekîler saraydan bertaraf edildikten sonra hastane zayıfladı ve tabipler saraya intikal etti.²⁰² Kütüphane, saray kütüphanesine geçti. Bermekîler'in ilim çevresinde yer alan

¹⁹⁹ Tercüme katkıda bulunduğu eserler zikredilmez. *Kitâbü'l-Hikme ve Menâfihâ* adında eseri vardır (Nedîm, 2009, 1/2, 374).

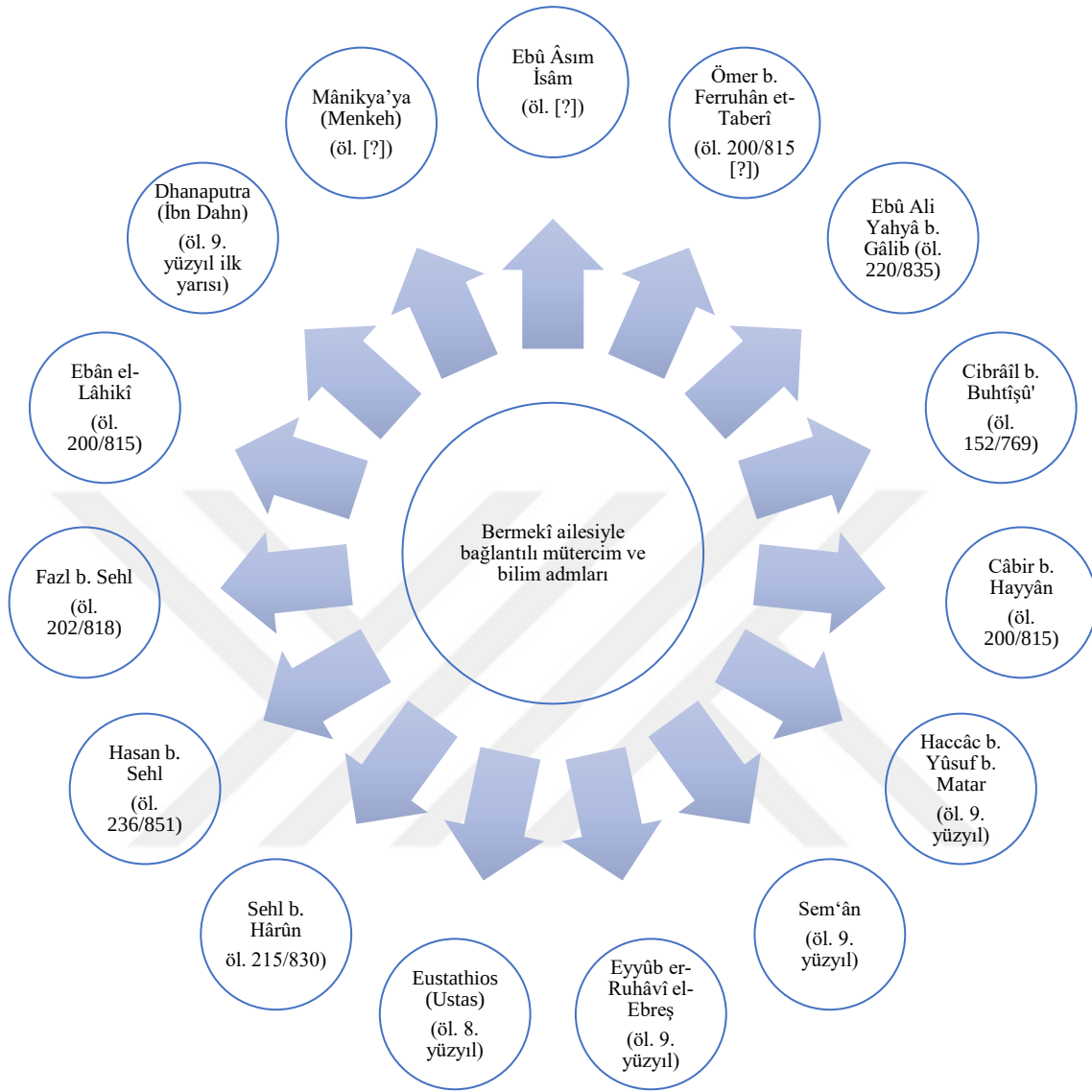
²⁰⁰ Sehl b. Hârûn'un *Kitâbü Dîvânî'r-Resâil*, *Kitâbü Şecereti'l-Akl*, *Kitâbü Edebi Eşk b. Eşk*, *Kitâbü ilâ İsâ b. Ebân fî'l-Kazâ*, *Sa'le ve Afrâ*, *el-Hüzeliyye ve'l-Mahzûmî*, *en-Nemir ve's-Sa'leb*, *el-Vâmîk ve'l-Azrâ*, *Nedûd ve Vedûd ve Ledûd*, *Kitâbü'd-Darrateyn*, *Kitâbü'l-Gazâleyn*, *Kitâbü İsbâsnûs fî İttihâzi'l-İhvân*, *Kitâbü Tedbiri'l-Mülk ve's-Siyâse* adlı eserleri kaleme aldığı düşünülür (Nedîm, 2009, 1/2, 373-374; Sehl b. Hârûn, 2019, 11 [çev. girişi]).

²⁰¹ Aynı zamanda Bağdat'ın pek çok yerine saraylar ve çarşılar inşa ettiler (Dûrî, 1986, 1/897; Dündar, 2019; Sazak, 2020). Hatta bu saraylardan birisi Bermekîler'in ortadan kaldırılmasından hemen sonra saraya intikal etti ve Me'mûn veliahtlığı esnasında Horasan'a vali olana kadar burayı kullandı (Dündar, 2019, 66-67; Yılmaz - Sazak, 2020, 288-289).

²⁰² Bermekî Hastanesi hakkında ayrıntılı bilgi için (bk. Öztürk, 2018, 128-134).

başta Ömer b. Ferruhân et-Taberî, Cibrâîl b. Buhtîşû‘, Fazl b. Sehl ve Hasan b. Sehl gibi pek çok ilim adamı da halifenin hizmetine girdi.

Bermekîler’in saraydan uzaklaştırılmasından sonra Hintli tabip Mânikya, halifenin valisi İshak b. Süleyman el-Hâşimî’nin bir süre ilim çevresinde yer alır. İshak b. Süleyman, halife için Medine, Basra, Mısır ve Sind bölgelerinde valilik yapar. Sind bölgesinin valiliğini yürüttüğü esnada Hint tıbbına da aşina olur ve Mânikya’ya *Kitâbü Esmâ’i Akâkîri’l-Hind* isimli eseri tercüme ettirir. İshak için sadece Hintçeden değil aynı zamanda Süryânîceden Arapçaya çeviriler gerçekleştiren mütercimler de mevcuttur. Dâdişo isimli Süryânî bilgin bu kişiler arasında zikredilir. Astrologlardan Mâşâallah ve Ömer b. Ferruhân et-Taberî de onun ilim çevresinde kısıtlı bir süre de olsa bulunur. Dönemin entelektüel valililerinden olan İshak b. Süleyman, Bermekîler’in etrafından dağılan bu ilim adamlarından iyi şekilde istifade eder hatta astroloji alanında dahi *Kitâbü Tehâvîli Sîni’l-Âlem* isimli eseri vücuda getirtir. Sonrasında bu kişilerden çoğu Hârûnürreşîd’in hizmetine geçer (Nedîm, 2009, 2/1, 149, 315-316; İbnü’l-Cevzî, 1992, 8/331, 9/3, 29, 10/3; Rosenthal 1963, 455; Sezgin, 1967-2015, 7/123; Shefer-Mossensohn - Abou Herskovitz, 2013, 279; Öztürk, 2018, 129-133).

Şekil 9: Barmekî Ailesinin Hizmetinde Bulunan Mütercim ve Bilim Adamları

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Halife Hârûnürreşîd ve Barmekîler özelinde aktarılan bilgiler, Beytülhikme'nin ortaya çıkışını ve konumunu göstermesi açısından da önem taşır. Modern araştırmacılar çeviri faaliyetlerini bilimsel süreklilik üzerinden ele almadıklarından hatalı bir şekilde Beytülhikme ile Hizânetü'l-Hikme isimlendirmelerinin başlangıçtan itibaren birbirinin alternatifi kavramlar olduğunu ileri sürer. Hârûnürreşîd ile Barmekîler'in bilimsel çalışmalara katkılarını saray kütüphanesine gerçekleştirdiklerini düşünerek

Beytülhikme'yi de Hârûnürreşîd'in kurduğunu zannederler. Hatta kütüphanenin oğlu Me'mûn tarafından kurulduğunu dahi düşünen araştırmacılar vardır. Bunun tam aksine Beytülhikme'nin ilk andan itibaren saray kütüphanesi olduğunu iddia ederek kökenini bazen Mansûr dönemine bazen de Emevîler'e kadar götürmeye çalışan araştırmacılar da olmuştur (O'Leary, 1922, 112, 303; Meyerhof, 1926, 722; Sourdell, 1986, 1/1141; Kaya, 1992, 6/88-90; Balty-Guesdon 1992, 131-150; Lyons, 2012, 77-100; Gutas, 2015, 59-65; Demirci, 2016; Kanar, 2017; Erünsal, 2018, 329; Abduhalimov, 2021; Gutas - Van Bladel, Erişim Tarihi 4 Haziran 2022).²⁰³

Hâlbuki Beytülhikme saraydan bağımsız bir şekilde Bermekî ailesi tarafından kurulur. Nedîm, kütüphanedeki kronolojiyi bize sunarak bu durumu vurgular ve kurucusunun da ailenin en aktif siması Yahyâ olduğunu belirtir. Kütüphanenin kurulduğu esnada sarayda da Hizânetü'l-Hikme isminde bir kütüphane mevcuttur. Nedîm, Ebû Sehl Fazl b. Nevbaht'ı tanıtırken Hârûnürreşîd döneminde Hizânetü'l-Hikme'nin sorumlusu olarak zikreder. Nedîm'in bu dönemde Beytülhikme'de aktif olan kişiler üzerinden yaptığı temel ayırım kronolojik bir hüviyete sahiptir. Örneğin Beytülhikme'nin sorumlusu Selm'in önce Yahyâ'ya, Bermekîler'in bertaraf edilmesinden sonra Hârûnürreşîd'e akabinde de Me'mûn'a hizmet eden bir yapıda sunulur. Bu durumun açıklaması Beytülhikme'de kitap istinsah eden Allân eş-Şuûbî'nin tanıtımında aktarılır.²⁰⁴ Nedîm, Allân eş-Şuûbî'nin Bermekîler'e hizmet ettiğini vurguladıktan sonra Beytülhikme'de Bermekîler'e, Hârûnürreşîd'e ve Me'mûn'a kitap istinsah ettiğini nakleder. Dolayısıyla Beytülhikme ilk olarak Bermekî ailesi tarafından kurulur. Çalışanları hastanede aktif görev alan Hintlilerin aksine Farsî kökene sahip kişilerdir. Bermekîler'in hemen hemen tüm mal varlığına el konulunca Beytülhikme de sarayın bünyesine geçer. Me'mûn dönemindeyse Beytülhikme ile Hizânetü'l-Hikme kavramları birbirlerinin alternatifi olarak kullanılmaya başlar (Nedîm, 2009, 1/2, 234, 325-326, 374, 2/1, 142, 215, 234, 326; İbn Abdürabbih, 1969, 2/127; İbn Ebû Üsaybia, ts. 260; Safedî, 2000, 19/367). Me'mûn sonrası dönemde sarayın Sâmerrâ'ya intikal etmesiyle artık her iki kavramın birbirlerinin yerlerine kullanılması normalleşir. Sonuç olarak İslâm dünyasında Beytülhikme isimlendirmesinin kökeni Bermekî ailesine kadar gider.

²⁰³ Konu hakkında pek çok çalışma gerçekleştirildiğinden her birinin ismini zikretmek mümkün değildir. Bundan dolayı önemli görülen incelemeler aktarıldı.

²⁰⁴ Nedîm, Allân eş-Şuûbî'nin Bermekîler'e hizmet ettiğini vurguladıktan sonra Beytülhikme'de Bermekîlere, Hârûnürreşîd'e ve Me'mûn'a kitap istinsah ettiğini nakleder (Nedîm, 2009, 1/2, 325-326).

Bir saray kütüphanesi olarak Hizânetü'l-Hikme ve Me'mûn dönemi ve sonrasında Beytülhikme'nin kazandığı yeni anlam ise Emevîler'in kurucusu Muâviye'ye kadar uzanır.

Hâlid b. Yezîd'in Beytülhikme'den önce antik bilimlere dair çeviri ve telif çalışmalarını yürüttüğü bir kütüphanesi vardır. Fakat onun kütüphanesi, saraya intikal etmez, hatta kendisinden sonraki Emevî halifelerine fazla bir etki bırakmaz. Beytülhikme'yi farklı kılan durum tam da burasıdır. Beytülhikme, Bermekîler'in oluşturduğu yapıyı muhafaza ederek saraya intikal eder. Saraydaki kütüphane ile birleştirildiği antik bilimlere dair çeviri ve telifler kesintiye uğramaz. Me'mûn, saray kütüphanesinde Bermekîler ile kazanılan ivmeyi artırarak devam ettirir. Bermekîler'den kısa bir süre sonra İbn Ebû Zeyyât, Kindî, Benî Mûsâ ve Tâhir b. Hüseyin gibi halifeden bağımsız antik bilimlerle ilgilenen yönetici ve entelektüeller ortaya çıkar ve yoğun bir şekilde zengin şahsî kütüphaneler meydana getirir (İbn Ebû Üsaybia, ts., 256-257, 286; Safedî, 2000, 15/295; Balty-Guesdon 1992, 137; Adamson, 2007, 4-5; Endress, 2007, 319-350; Şenel - Öztürk, 2021, 491-519).

3.2.5. Emîn Dönemi (193-198/809-813)

Hârûnürreşîd'in vefatından sonra oğlu Emîn halifelîğe geçti. Döneminde bir buçuk yıl gibi kısa süreli bir refah sürüldü. Ardından Emîn ağabeyi Me'mûn'u veliahtlıktan azletti. Bunun üzerine Me'mûn, 195 (811) yılından itibaren taht kavgasına girdi ve iç savaş baş gösterdi. Savaşın gerçekleşmeye başladığı sırada Me'mûn Horasan bölgesinde valilik yapıyordu. İlerleyen süreçte Me'mûn'u destekleyen gruplar mevcut halifeye karşı üstün geldi ve başkent Bağdat'ı yerle bir etti. Bu esnada da Emîn öldürülüp halifelîğe Me'mûn geçti. Sonraki süreçte Merv bir süre devlete başkentlik yaptı (Taberî, 1967, 8/365-526; Mes'ûdî, 2005, 3/319, 325).

Emîn, kısa süreli saltanatı sırasında sarayda bilimsel faaliyetlere destekte bulunmadı. Bundan dolayı Hâdî'den sonra Emîn döneminde de sarayda çeviriye dair herhangi bir faaliyetten söz edilmemektedir. Fakat halifelîği sırasında başkentte bulunan bilim adamları saraydan bağımsız şekilde bilimsel faaliyetlerine devam etti. Özellikle halifenin dedesi Mansûr'un önde gelen astrologları arasında yer alan ve Bermekîler

döneminde de aktif olan Ömer b. Ferruhân et-Taberî ve Mâşâallah, bu dönemde astrolojiye dair eserler vücuda getirdi (Pingree, 1990, 294).²⁰⁵

Taberî, Bıtrîk'e Arapçaya tercüme ettirdiği Batlamyus'a ait *Kitâbü'l-Erbâa* adlı Grekçe eseri Emîn'in halifeliğinin sonlarına doğru şerh eder. Pingree de bu şerhin ona ait en son çalışma olduğu vurgusunu yapar (Sezgin, 1967-2015, 7/34, 43, 79; Pingree, 1981, 13/538). Mâşâallah ise *Fî Kıyâmi'l-Hulefâ ve Ma'rifeti Kıyâm Küllü Melik* adlı eseri kaleme alır. *Fî Kıyâmi'l-Hulefâ*, Hârûnürreşîd'in vefatından kısa bir süre sonra 193 (809) yılında telif edilir (Pingree, 1990, 294).

Mâşâallah'a ait *Kitâbü'l-Vâhid ve'l-Işrîn fî'l-Kırânât ve'l-Edyân ve'l-Milel* adlı eser ise Pingree tarafından *Fi'l-Kırânât ve'l-Edyân ve'l-Milel* olarak zikredilir ve 197 (813) yılından kısa bir süre önce yani Me'mûn'un halifeliğe geçişine yakın Emîn döneminde kaleme alındığını belirtir. Samsó zikri geçen esere dayanarak da hayatı hakkındaki son güvenilir tarihin 193 (809) yılı olduğunu belirtir. Eserde, Abbâsîler'in çöküşü ve Fars yönetiminin yeniden kurulacağı aktarılır (Pingree, 1990, 294; Samsó, 2016, 331).

²⁰⁵ Her ikisine ait eserlerin tamamı Mansûr döneminde zikredildi.

SONUÇ

Müslümanlar, Hulefâ-yi Râşidîn döneminde gerçekleştirilen fetihlerle birlikte kadîm kültür ve medeniyet havzalarını yönetmeye başladı. Bu durum Müslümanları her türlü etkileşime açık hale getirdi. Başkent Medine’de dahi bunun yansımalarını görmek mümkündü. Başta Hz. Ali olmak üzere ashâbdan pek çok kişi ilk andan itibaren antik bilimlere dair gereksinim duyduğu matematik bilimleri öğrenmeye gayret etti.

Kadîm bölgelerin hâkimi olmak aynı zamanda antik bilimlerin öğretildiği yerlerin de sahibi olmak anlamına gelmekteydi. Müslümanlar ilk andan itibaren bu okullarla temas halindeydi. Antik bilimlerin öğretildiği İskenderiye Okulu, Kınnesrîn Okulu, Cündîşâpûr Okulu ve Merv Okulu gibi eğitim merkezleri, bu dönemde ilmî anlamda zayıflamıştı. Fakat bu zayıf halde dahi bu okullarda Aristoteles’in mantığa dair ilk üç eseri, aritmetik, sayılar, ölçüm, geometri, astronomi, astroloji, Galen’in belli başlı tıp eserleri ve ilgili diller hemen hemen tüm okullarda başlangıç seviyesinde öğretiliyordu. Ancak bu durum modern çalışmalarda küçümsendi ve bu ilk etkileşimin Müslümanlara katkı sağlamayacağı düşüncesine neden oldu. Hâlbuki bu ilk karşılaşmada Müslümanlar, antik bilimlere dair hiçbir bilgi birikimine sahip değildi. Dolayısıyla onlar söz konusu ilk etkileşimden oldukça değerli kazanımlar elde etti.

Günümüzdeki araştırmacıların önemsemediği bu ilk karşılaşmadan dolayı belli başlı önemli meseleler fark edilemedi. Bunlardan ilki Müslümanların merakları neticesinde okullardaki eğitim dilini ve ilgi duydukları ilimleri öğrenmeye başlamasıydı. Tabîî olarak bu ilk etkileşim Müslümanların çoğunluğu tarafından kabul görmedi. Böylesi durumlar yavaş yavaş benimsenip genişleme göstermekteydi. Emevîler’in son çeyreğinde ise artık hissedilir derecede antik bilimlere dair alaka oluştu. Bu hâl iki açıdan ehemmiyetliydi. İlk olarak Müslümanların bu okullardaki eğitim dilini öğrenmesi neticesinde İslâm coğrafyasında çift dillilik arttı. İkincisinde de doğrudan ilgili alanda telif eserler üretilerek telif-tercümeler çoğalmaya başladı.

Modern araştırmacıların göz ardı ettiği diğer mesele ya sonradan Müslüman olan ya da gayrimüslim olup saray ve çevresinde çeşitli görevlerde bulunan ilim adamlarının hem tercüme faaliyetine katkı sağlaması hem de doğrudan eser üreterek telif-tercümelerin artmasına vesile olmasıydı. Özellikle Abdülmelik dönemi sonrasında divanların Arapçaya çevrilmesinin de verdiği mecburiyetle Arapça ülke genelinde zorunlu eğitim

dili haline geldi. Bu tavır Hişâm döneminden itibaren telif-tercümeleri artırdı ve hatta Abbâsîler’de Me’mûn öncesi dönemde daha çok bu türden çalışmaların ortaya çıkması için uygun ortamı oluştırdı.

Benzer şekilde Meyerhof, Ullmann, Gutas ve Endress başta olmak üzere pek çok araştırmacı Emevîler dönemini tam manasıyla incelemeyip Abbâsîler’e yoğunlaştı. Onların bu tutumu belli başlı meselelerin çözümünde ve yorumlanmasında hatalı çıkarımlarda bulunmalarına sebebiyet verdi. Emevî halifelerinin baştan beri antik bilimlerle ilgilenen kişileri yanında bulundurdıklarını ve hatta bu alanlarla alakadar olduklarını fark edememeleri en önemli eksikliklerden birisiydi. Oysa son Emevî veliahdı Abdurrahman b. Muâviye’nin Endülüs’e kaçarken dahi yanında bir tabibinin bulunması bu ilginin ve ihtiyacın önemli bir örneğiydi.

İlk Emevî halifesi Muâviye ve oğlu Yezîd’in simya, astronomi ve astrolojiyle ilgilenmesi neticesinde torunu Hâlid de ilgili alanlara alaka besledi. Hatta onlardan farklı olarak tıp ve felsefeyle de ilgilendi. Bu alakası çeviri faaliyeti, telif ve telif-tercüme üzerine yoğunlaşmasına vesile oldu. Hâlid ayrıca oğluna ve sonradan halife olacak olan Yezîd b. Abdülmelik’e simyaya alaka beslemesi için eser kaleme aldı. Ömer b. Abdülaziz, İskenderiye Okulu’nu Şam bölgesine taşıyarak başkentini ilmî açıdan gelişimini sağladı. Nitekim Abbâsîler’in önemli mütercimleri arasında zikredilen Huneyn b. İshak, Galen’e ait eserlerin Grekçe nüshalarını araştırırken Şam bölgesindeki yerlere uğramayı ihmal etmiyordu. Velîd b. Yezîd’in de çevresinde astrologları vardı ve Hermes’e ait Grekçe astroloji kitabını çevirttirdi. Fakat Gutas gibi bazı araştırmacılar hatalı bir şekilde bu çevirinin halk arasında gerçekleştiğini ve bunu da aslında Zerdüşî dinini canlandırma amaçlı yaptıklarını ileri sürdü.

Araştırmacıların benzer tutumu saray dışında meydana gelen çeviriler ve telif-tercümeler için de geçerliydi. Emevîler döneminde çevirilerde bulunan Şahda el-Kerhî ve oğlu İbn Şahda el-Kerhî Bağdat dönemi mütercimleri arasında zikredildi. Bu dönemde simya, astronomi ve astroloji alanına dair faaliyetler de saray dışında katlanarak devam etti. Bu artışın yaşanmasındaki en önemli etken yazı malzemelerinin bolluğuydu. Günümüzdeki yazarlar kâğıdın Emevîler’den sonra İslâm dünyasında yayıldığını düşünerek eser üretiminin dolayısıyla bilimsel çalışmaların Abbâsîler’de yoğun bir şekilde başladığını düşünüyordu. Fakat Emevîler’in ikinci yarısından itibaren

papirüs, parşömen ve kâğıdın bir arada bulunmasını göz ardı ettiler. Üçünün bir arada kullanılması yoğun bir yazı malzemesi anlamına geliyordu. Bu durum Emevîler’de çeviri faaliyeti, telif ve telif-tercümelerin artmasına vesile oldu.

Emevîler’de özellikle Hişâm sonrası astronomi ve astroloji sahasında gerçekleşen pek çok çalışma incelenmediğinden Abbâsî İhtilali sırasında tercümesi gerçekleştirilen Zerdüş’t’e ait astroloji eseri sanki bir ideolojinin neticesinde oluştu düşüncesinin serdedilmesine neden oldu. Aynı şekilde ilk andan itibaren simya ve diğer alanlara dair çeviri, telif ve telif-tercümelerin farkında olamadıkları için Câbir b. Hayyân’ın yoğun telif ve telif-tercüme faaliyetinin içerisinde bulunmasını ona ait sahte eserler üretildiği fikrinin ileri sürülmesine sebebiyet verdi.

Divanların çevrilmesinin de etkisiyle Emevîler’de Hişâm’la birlikte sarayda Fars siyaseti artmaya başladı. Pek çok araştırmacı bu durumu derinlemesine irdelemediği için Farslıların saraya nüfuz etmesini Abbâsîler’le ilişkilendirdi. Hatta Abbâsîler’deki bu etkinin neticesinde çeviri faaliyetinin arttığı iddiasında da bulunuldu. Hâlbuki Hişâm dönemi ve sonrasında saraydaki kâtipler genellikle Fars kökenliydi. Bu kişiler Fars tarihi ve siyasetine dair eserleri Arapçaya çevirmeye başlamışlardı. Özellikle son Emevî halifesi Mervân’ın Fars kökenli yöneticisi Abdülhamîd el-Kâtib siyaset üslubunun gelişmesi için adımlar attı. Yetiştirdiği talebeleri sarayın çeşitli yerlerinde görev aldı. Halifelik el değiştirdikten sonra da hem bu kişiler hem de diğer kâtip ve görevliler yerlerinden alınmayıp çalışmalarına devam etti. Dolayısıyla Abbâsîler var olan bir yapıyı devralıp siyasî ve ilmî gelişimlerini bunun üzerinden devam ettirdi.

Abbâsîler’in ilk dönemlerinde halifeler, devleti ayakta tutabilmek için yoğunluklu olarak siyasetle ilgilendi. Bu süreçte Ebû Müslim’in komutanı Sünbâz da Emevîler’in Horasan valisi Nasr b. Seyyâr’ın başlatmış olduğu çeviri faaliyetini devam ettirdi. Çeviri faaliyetleri, siyasî hadiseler ve bilimsel süreklilik üzerinden okunmadığı için Mansûr’un ilk çeviri hareketini Bağdat sonrası gerçekleştirdiği de araştırmacılar tarafından fark edilmedi. Mansûr için Bağdat öncesindeki yaklaşık dokuz yıllık süreç siyasî olayların bastırıldığı ve Emevî siyasî mekanizmasının tanındığı bir zaman dilimiydi. Bağdat kurulduktan sonraki on iki yılda ise tercüme faaliyetlerinden ziyade telif-tercümeler oldukça yoğundu.

Mansûr'dan sonra oğlu Mehdî Aristoteles'in *Topikler* kitabını tercüme etti. Ayrıca avcılığa dair telif-tercüme bir eser de kaleme aldırdı. Mansûr'un astrologlarından bazıları bu dönemde de telif-tercüme eserler üretti. Hâdî ise çeviri ve telif-tercümelerle ilgilenmedi. Alakadar olabilecek kadar da halifelik görevinde bulunamadı.

Hârûnürreşîd dönemi pek çok açıdan çeviri faaliyetlerinin dönüm noktasını oluşturmaktaydı. Halife, antik bilimlere çok fazla bir alakada göstermedi, sadece dedesinden gelen astrolojiye özel bir merak duydu. Fakat bu durum tercümeden ziyade telif-tercüme eserlerin üretilmesine imkân tanıdı.

Hârûnürreşîd'in halifeliğinde çeviri faaliyetleriyle özel olarak ilgilenen kişi Yahyâ b. Bermek'ti. O, tıpkı Hâlid b. Yezîd gibi dedesi ve babasından aldığı ilmî geleneği devam ettirdi. Hatta onların ilgilerinin üzerine çıkarak astronomi ve astroloji alanlarında Grekçe ve Farsçadan hem tercüme hem de telif eserler gerçekleştirdi. Tıp alanındaysa Hint bilimini ön planda tuttu ve bu sahada eserler çevirtirdi. Bunun yanı sıra simya, siyaset ve diğer alanlarda da çeviri, telif ve telif-tercüme faaliyetlerinde aktifti.

Modern araştırmacılar, Beytülhikme'nin kurulduğu zaman olarak bu dönemi göstermekteydi ve Yahyâ'nın faal olduğu bu çeviri hareketini saray kütüphanesi için gerçekleştirdiğini zannetti. Hâlbuki Bermekîler halifeden ayrı olarak saray, çarşı, hastane, kâğıt atölyesi ve kütüphane kurdu. Dolayısıyla Bermekîler halifeden bağımsız bir şekilde bilimsel bürokratikleşmenin temellerini attı. Nedîm de Beytülhikme'nin ilk Bermekîler akabinde Hârûnürreşîd ve son olarak Me'mûn dönemine kadar sürdürüldüğüne dair kronolojiyle nakletmekteydi. Bu durum Beytülhikme'nin Bermekîler tarafından özel bir kütüphane olarak kurulduğunu göstermektedir.

Hârûnürreşîd, Bermekî ailesini bertaraf ettikten sonra hastane giderek zayıfladı ve kütüphane de saraya intikal ettirildi. Ailenin çevresindeki ilim adamları da saraya geçti. Beytülhikme sarayın yönetimine geçtikten sonra saray kütüphanesi anlamını kazandı. Başta yakın dönemde çalışma kaleme alan Gutas ve Van Bladel olmak üzere araştırmacılar bu anlam değişiminin ve gelişiminin farkına varamadı.

Beytülhikme genellikle ikinci anlamıyla yani saray kütüphanesi olarak tanındı. Kazandığı bu yeni anlamın kökeni Emevîler'in ilk kurucusu Muâviye'ye kadar geri gitmekteydi. Saray kütüphanesinin ilk sistemleşme faaliyetleri de Emevîler döneminde

başladı. Saray kütüphanesine hem bir sorumlu hem de müstensih atandı. Halifelik el değiştirdiğinde benzeri yapı Abbâsî saray kütüphanesinde de devam etti.

Sonuç olarak tüm bu incelemelerin neticesinde antik bilimlere dair çeviri ve telif-tercüme üzerinden Me'mûn döneminde kimlerin faaliyette aktif olduğu meselesinin tekrar ele alınması gerekir. Bu yaklaşımın yanında bilimsel süreklilik de göz önünde bulundurularak meseleler kronolojik olarak araştırılmalıdır. Böylece Me'mûn döneminin başkentleri Merv ve Bağdat arasındaki etkileşimin ilmî boyutları ve faaliyetin hangi başkentte daha yoğun olduğu hususu belirginlik kazanacaktır. Ayrıca bir saray kütüphanesi olarak Beytülhikme'nin halife başkent Merv'de yaşadığı sıradaki durumu ve Merv'den gelen asıl saray kütüphanesi formunu oluşturan Hizânetü'l-Hikme'nin Beytülhikme'ye kazandırdığı ivme açıklığa kavuşmuş olacaktır.

KAYNAKÇA

- A‘zamî, Ali Zarîf. *Muhtasarü Târihi ‘l-Basra*. Mektebetü’s-Sekâfeti’d-Dîniyye, ts.
- A‘zamî, Muhammed Mustafa. *İlk Devir Hadis Edebiyatı*. çev. Hulusi Yavuz. İstanbul: İz Yayıncılık, 1993.
- Abbas, I. “Barmakids”. *Encyclopaedia Iranica*. Erişim Tarihi 27 Nisan 2022. <https://iranicaonline.org/articles/barmakids>
- Abbott, Nabia. *Studies in Arabic Literary Papyri: I Historical Texts*. Chicago: The University of Chicago Press, 1957.
- Abduhalimov, Bahrom. *Beytü’l-Hikme ve Orta Asya’lı Alimlerin Bağdat’taki İlmi Faaliyetleri (IX.-XI. yy)*. haz. Mustafa Demirci vd. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2021.
- Abdulla, Adnan K. *Translation in the Arab World: The Abbasid Golden Age*. London: Routledge, 2021.
- Abdullah b. Ubeydullah el-Ansî. *Kitâbü’l-Fâli ‘l-Mu‘teber Vazu ‘l-Hukemâ ve ‘l- Ulemâ li-Eclî ‘l-Halîfe Hârûnürreşîd ve fîhi Cemî‘u Havâ‘ici ‘n-Nâs ve Ağrâzühüm ve Matlûbühüm*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 2685, 11b-92a.
- Abdülmelik b. Habîb, Abdülmelik b. Habîb es-Sulemî. *el-‘Îlâc bi ‘l-Eğziye ve ‘l-E‘şâb fî Bilâdi ‘l-Mağrib*. nşr. Muhammed Emîn ed-Danâvî. Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1998.
- Adamson, Peter. *Al-Kindî*. Oxford: Oxford University Press, 2007.
- Afnan, Soheil M. *Philosophical Terminology in Arabic and Persian*. Leiden: Brill, 1964.
- Ahmed Emin, *Fecrû ‘l-İslâm*, Dârü’l-Kütübi’l-Arabî, Beyrut 1969.
- Ahmed Îsâ. *Târîhü ‘l-Bimâristânât fî ‘l-İslâm*. Beyrut-Lübnan: Dârü’r-Râid el-Arabî, 1981.
- Ahsen, Muhammed Manazir. *Abbasiler Döneminde Sosyal Hayat: 170-289 Hicri/786-902 Miladi*. çev. Mehmet Emin Şen. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.
- Akalın, Kutlu - Duygu, Zafer. *Süryanî Literatürü*. Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Akasoy, Anna. “Falconry in Arabic Literature: From its Beginnings to the mid-9th Century”. *Raptor and Human: Falconry and Bird Symbolism Throughout the Millennia on a Global Scale*. ed. Karl-Heinz Gersmann - Oliver Grimm. 4/1769-1796. Kiel – Hamburg: Wachholtz Verlag, 2018.

- Akasoy, Anna. "The Influence of the Arabic Tradition of Falconry and Hunting on Western Europe". *Islamic Crosspollinations: Interactions in the Medieval Middle East*. ed. Anna Akasoy vd. 46-64. Cambridge: Gibb Memorial Trust, 2007.
- Aksoy, Gürsel. *Aristoteles'in Taşlar Kitabı: Kitâbü'l-Ahcâr li-Aristâtâlîs*. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2021.
- Al- Hâshimî, Alî ibn Suleymân. *The Book of the Reasons Behind Astronomical Tables: Kitâb fi 'ilal al-zijât*. çev. Fuad I. Haddad - E. S. Kennedy - David Pingree. New York: Scholars' Facsimile - Reprints Delmar, 1981.
- Ali er-Rızâ, Ebü'l-Hasan. *er-Risâletü 'z-Zehebîyyetü 'l-Ma'rûfetü bi Tıbbi'l-Îmâm er-Rızâ*. thk. Muhammed Mehdi Necef. Kum: Matbaatü'l-Hayyâm, 1982.
- Altungök, Ahmet. "Sâsânî Kültür ve Medeniyetinin İslâm Kültür ve Medeniyetine Etkileri". *Tarih İncelemeleri Dergisi* 29/2 (2014), 445-487.
- Americo, Maria. *An Analysis of Ninth-Century Reception of Claudius Ptolemy's Astronomy in the Arabic Tradition*. New York: New York Üniversitesi, Antik Dünya Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Anawati, Georges C. "Arabic Alchemy". *Encyclopedia of the History of Arabic Science*. ed. Roshdi Rashed. 3/853-885. London: Routledge, 1996.
- Anthony, Sean W. "Nawbakti Family". *Encyclopaedia Iranica*. Erişim Tarihi 29 Mayıs 2022. <https://iranicaonline.org/articles/nawbakti-family>
- Apak, İlknur. *İhtilâlden İktidara Abbâsîler: Ebü'l-Abbâs es-Seffâh Dönemi*. İstanbul: Ensar, 2019.
- Arıcı, Mustakim. "Entelektüel İlgilerin Kesişim Noktasında Felsefe ve Felsefe Eğitimi". *İslâm Felsefesi: Tarih ve Problemler*. ed. M. Cüneyt Kaya. 725-776. Ankara: İSAM Yayınları, 2016.
- Arıcı, Mustakim. "Temel Problemler Ekseninde Tasnîfü'l-ulûm ve Enmûzecü'l-ulûm Literatürleri". *İlimleri Sınıflamak: İslâm Düşüncesinde İlimler Tasnifi*. ed. Mustakim Arıcı. 13-61. İstanbul: Klasik, 2019.
- Aristoteles. *Kitâbü'l-Ahcâr*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 3610, 2a-144a.
- Arslan, Ahmet. *İlkçağ Felsefe Tarihi*. 5 Cilt. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2019.
- Asl, Mohammad Karimi Zanjani. "Sirr al-Khalîqa and Its Influence in the Arabic and Persianate World: 'Awn b. al-Mundhir's Commentary and its Unknown Persian Translation". *al-Qantara* 37/2 (2016), 435-473.

- Asmussen, J. P. "Andarzgar". *Encyclopaedia Iranica*. Erişim Tarihi 21 Kasım 2021. <https://www.iranicaonline.org/articles/andarzgar-mid-pers-term-counselor-teacher>
- Auer, Blain. *In the Mirror of Persian Kings: The Origins of Perso-Islamic Courts and Empires in India*. Cambridge: Cambridge University Press, 2021.
- Avcı, Casim. *İslâm Bizans İlişkileri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2015.
- Aycan, İrfan. "Emeviler Dönemi Kültür Hayatında Bazı Beşerî İlimlerin Tarihsel Gelişimi". *Emeviler Dönemi Bilim Kültür ve Sanat Hayatı*. ed. İrfan Aycan. 69-81. Ankara: Otto Yayınları, 2017.
- Aycan, İrfan. "Emeviler Döneminde İlmî Hayat". *Emeviler Dönemi Bilim Kültür ve Sanat Hayatı*. ed. İrfan Aycan. 39-67. Ankara: Otto Yayınları, 2017.
- Aykon, Necati. *Devlet İçinde Devlet: Bermekiler*. Burdur: Öğrenci Kültür Merkezi (ÖKM) Yayınları, 2018.
- Baloch, N. A. "Al-Beruni's Ghurrah al-Zijah". *Erdem* 18 (1990), 749- 799.
- Baloch, N. A. "Gurrah al-Zijah". çev. Melek Dosay. *Erdem* 18 (1990), 799- 841.
- Balty-Guesdon, M. -G. "Le Bayt al-hikma de Baghdad". *Arabica* 39/2 (1992), 131-150.
- Barry, Samuel C. *The Question of Syriac Influence upon Early Arabic Translations of the Aphorisms of Hippocrates*. Manchester: Manchester Üniversitesi, Beşerî Bilimler Fakültesi, Doktora Tezi, 2016.
- Barthold, W. - Sourdell, D. "Al-Barāmika". *The Encyclopaedia of Islam New Edition*. 1/1033-1036. Leiden: Brill, 1986.
- Baumstark, Anton. *Geschichte der Syrischen Literatur mit Ausschluß der Christlich-Palästinensischen Texte*. Bonn: A. Marcus und E. Webers Verlag, 1922.
- Bayrakdar, Mehmet. "Hayyât, Yahyâ b. Gâlib". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/1055-106. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Beckwith, Christopher. "The Plan of the City of Peace: Central Asian Iranian Factors in Early Abbâsî Design". *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 38 (1984), 143-164.
- Beer, Arthur. "Astronomical Dating of Works of Art". *Vistas in Astronomy* 9 (1967), 177-223.
- Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ b. Dâvud b. Câbir. *Ensâbü'l-Eşraf*. nşr. Suheyl Zekkâr-Riyâd ez-Zerkelî. 13 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1996.
- Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ b. Dâvud b. Câbir. *Fütûhü'l-Büldân*. nşr. Abdullah Enîs et-Tabbâ - Ömer Enîs et-Tabbâ. Beyrut: Müessesetü'l-Muâf, 1987.

- Berggren, J. L. *Episodes in the Mathematics of Medieval Islam*. New York: Springer, 2016.
- Biesterfeldt, Hinrich. "Palladius on the Hippocratic Aphorisms". *The Libraries of the Neoplatonists*. ed. Cristina D'Ancona. 385-397. Leiden-Boston: Brill, 2007.
- Bîrûnî, Ebü'r-Reyhan. *İfrâdü'l-Makâl fî Emri'z-Zilâl*. Haydarâbâd: 1948.
- Bîrûnî, Ebü'r-Reyhan. *Kıymetli Taşlar ve Metaller Kitabı: el-Cemâhir fî Ma'rifeti'l-Cevâhir*. çev. Emine Sonnur Özcan. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2017.
- Bîrûnî, Ebü'r-Reyhan. *Tahdîdü Nihâyâti'l-Emâkin li't-Tashîhi Mesâfâti'l-Mesâkin*. Kahire: 1962.
- Bîrûnî, Ebü'r-Reyhan. *Tahkîku mâ li'l-Hind min Makûletin Makbûletin fî'l-'Akl ev Merzûle*. Haydarâbâd: Dâiretü'l-Meâ'rifi'l-Osmâniyye, 1958.
- Bloom, Jonathan M. *Kağıda İşlenen Uygarlık: Kağıdın Tarihi ve İslam Dünyasına Etkisi*. çev. Zülal Kılıç. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2020.
- Bolay, Süleyman Hayri. "Âlem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/357-360. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Bolt, Marvin. "'Ali ibn 'Isâ al-Asturlâbî". *Biographical Encyclopedia of Astronomers*. ed. Thomas Hockey. 34. New York: Springer, 2007.
- Bonner, Michael David. *Aristocratic Violence and Holy War: Studies in the Jihad and the Arab-Byzantine Frontier*. New Haven: American Oriental Society, 1996.
- Borrut, Antoine. Court Astrologers and Historical Writing in Early 'Abbâsîd Baghdâd: An Appraisal". *The Place to Go: Contexts of Learning in Baghdâd, 750-1000 C.E.* ed. Jens Scheiner - Damien Janos. 455-501. Princeton - New Jersey: The Darwin Press, 2014.
- Bos, Gerrit - Burnett, Charles. *Scientific Weather Forecasting in the Middle Ages: The Writings of Al-Kindî - Studies, Editions, and Translations of the Arabic, Hebrew and Latin Texts*. New York: Routledge, 2000.
- Bosworth, C. Edmund. "Abû Hafs 'Umar al-Kirmânî and the Rise of the Barmakids". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 57/2 (1994), 268-282.
- Brentjes, Sonja - De Young, Gregg. "Euclid". *The Encyclopaedia of Islam Three*. Erişim Tarihi 2 Mayıs 2022. https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-of-islam-3/*-COM_26248
- Brentjes, Sonja. "Euclid's Elements, Courtly Patronage and Princely Education". *Iranian Studies* 41/4 (2008), 441-463.

- Brentjes, Sonja. "Hajjāj ibn Yūsuf ibn Matar". *Biographical Encyclopedia of Astronomers*. ed. Thomas Hockey. 460-461. New York: Springer, 2007.
- Brentjes, Sonja. "Teaching Mathematical and Astronomical Knowledge in Classical and Post-Classical Islamicate Societies". *Knowledge and Education in Classical Islam: Religious Learning between Continuity and Change*. ed. Sebastian Günther. 2/610-634. Leiden: Brill, 2020.
- Brentjes, Sonja. "The Relevance of Non-Primary Sources for the Recovery of the Primary Transmission of Euclid's Elements into Arabic". *Tradition, Transmission, Transformation: Proceedings of Two Conferences on Pre-Modern Science Held at the University of Oklahoma*. ed. E. Jamil Ragep vd. 201-225. Leiden: Brill, 1996.
- Brentjes, Sonja. "Who Translated Euclid's *Elements* into Arabic?". *Translation and Transmission Collection of Articles*. ed. Jaakko Hämeen-Anttila – Ilkka Lindstedt. 21-54. Münster: Ugarit, 2018.
- Brock, Sebastian P. "Giwargi, bp. of the Arab tribes". *Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage*. 2 Ocak 2021. <https://gedsh.bethmardutho.org/Proba>
- Brock, Sebastian P. "Proba (late 6th cent.)". *Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage*. Erişim Tarihi 27 Aralık 2020a. <https://gedsh.bethmardutho.org/Proba-metr-of-Chalcedon>
- Brock, Sebastian P. "Proba Probus (probably 6th cent.)". *Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage*. Erişim Tarihi 27 Aralık 2020b. <https://gedsh.bethmardutho.org/Proba>
- Brock, Sebastian. "From Antagonism to Assimilation: Syriac Attitudes to Greek Learning". *East of Byzantium: Syria and Armenia in the Formative Period*. ed. Nina Garsoian vd. 17-34. Washinton: Dumbarton Oaks, 1982.
- Brock, Sebastian. "Syriac Culture in the Seventh Century". *Aram* 1/2 (1989), 268-280.
- Brock, Sebastian. "The Syriac Background to Hunayn's Translation Techniques". *Aram* 3/1 (1991), 139-162.
- Brock, Sebastian. "The Syriac Commentary Tradition". *Gloses and Commentaries on Aristotelian Logical Texts: The Syriac, Arabic and Medieval Latin Traditions*. ed. Charles Burnett. 3-18. London: The Warburg Institute University of London, 1993.
- Brock, Sebastian. "Two Letters of the Patriarch Timothy from the Late Eighth Century on Translations from Greek". *Arabic Science and Philosophy* 9 (1999), 233-246.
- Brockelmann, Carl. *History of the Arabic Written Tradition*. çev. Joep Lameer. 5 Cilt. Leiden: Brill, 2016-2018.

- Brummelen, Glen Van. "The Travels of Astronomical Tables within Medieval Islam: A Summary". *Suhayl: International Journal for the History of the Exact and Natural Sciences in Islamic Civilisation* 13 (2014), 11-21.
- Bsoul, Labeeb Ahmed. *Translation Movement and Acculturation in the Medieval Islamic World*. Switzerland: Palgrave Macmillan, 2019.
- Câhız, Amr b. Bahr. *el-Beyân ve't-Tebyîn*. nşr. Abdüsselam Muhammed Harun. 4 Cilt. Kâhire: Lecnetü't-Te'lif ve't-Terceme ve'n-Neşr, 1949.
- Câhız, Amr b. Bahr. *el-Hayevân*. 7 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye. 2003.
- Câhız, Amr b. Bahr. *er-Resâilü's-Siyâsiyye*. Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, ts.
- Can, Mesut. *İslam Tarihi ve Medeniyetinde Merv Şehri*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2017.
- Carra de Vaux, Baron. "Astronomy and Mathematics". *The Legacy of Islam*. ed. Sir Thomas Arnold. 376-397. London: Oxford University Press, 1931.
- Carrara, Angelo Alves. "Geoponica and Nabatean Agriculture: A New Approach into Theis Sources and Authorship". *Islamic Medical and Scientific Tradition*. ed. Peter E. Pormann. 4/167-192. London - New York: Routledge, 2011.
- Caudano, Anne-Laurence. "Astronomy and Astrology". *A Companion to Byzantine Science*. ed. Stavros Lazaris. 202-230. Leiden: Brill, 2020.
- Ceşiyârî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdûs. *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*. thk. İbrahim Salih. Abu Dabi: Dârü'l-Kütübi'l-Vataniyye, 2009.
- Chokr, Melhem. *İslâm'ın Hicri İkinci Asrında Zındıklık ve Zındıklar*. çev. Ayşe Meral. İstanbul: Anka Yayınları, 2002.
- Clot, André. *Harun Reşid ve Abbasiler Dönemi*. çev. Nedim Demirtaş, İstanbul: Tarih Vakfı, 2007.
- Connelly, Colema. *Contesting the Greek Past in Ninth-Century Baghdad*. Cambridge: Harvard Üniversitesi, Sanat ve Bilim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- Cottrell, Emily J. - Ross, Micah T. "Persian Astrology: Dorotheus and Zoroaster, According to the Medieval Arabic Sources (8th–13th century)". *Proceedings of the Eighth European Conference of Iranian Studies*. 1/87-105. Saint Petersburg: The State Hermitage Publishers, 2019.
- Çelik, Mehmet. "Süryânîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/175-178. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Çetin, Osman. "Horasan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/234-241. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

- D'ancona, Christina. "Aristoteles'e İsnat Edilen "Teoloji": Kaynaklar, Yapısı ve Etkisi". *İslam Felsefesi: Filozoflar ve Eserleri*. çev. Mustafa Yalçinkaya. ed. Khaled El-Rouayheb - Sabine Schmidtke. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2021.
- D'ancona, Christina. "Aristū 'ında l-'Arab," and beyond". *Aristotle and the Arabic Tradition*. ed. Ahmed Alwishah - Josh Hayes. 11-29. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
- D'Ancona, Christina. "Greek into Arabic". *The Encyclopaedia of Islam Three*. Erişim Tarihi 13 Temmuz 2021. https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-of-islam-3/*-COM_27523
- D'ancona, Christina. "Yunancadan Arapçaya İntikal Eden Miras: Tercüme Edilen Yeni-Eflatunculuk". *İslam Felsefesine Giriş*. çev. M. Cüneyt Kaya. ed. Peter Adamson - Richard C. Taylor. İstanbul: Küre Yayınları, 2018.
- Dağbaşı, Gürkan. "Abbasi Dönemi Çeviri Faaliyetleri". *Eskiye* 27 (2013), 177-187.
- Daiber, Hans. "The Syriac Tradition in the Early Islamic Era". *Philosophy in the Islamic World: Volume 1 8th-10th Centuries*. çev. Rotraud Hansberger. ed. Ulrich Rudolph vd. 74-94. Leiden-Boston: Brill, 2017.
- Dârimî, Osman b. Sâid. *Er-Red 'ale'l-Merîsî*. nşr. Muhammed Hâmid el-Fıkî. Beyrut-Lübnan: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1938.
- Das, Aileen R. *Galenos ve Platon'un Timaios'unun İslam Düşüncesindeki Alımlanışı*. çev. Merve Nur Yaman. İstanbul: Albaraka Yayınları, 2022.
- De Young, Greeg. "Al-Hajjāj". *Encyclopaedia of the History of Science, Technology, and Medicine in Non-Western Cultures*. 1/120. New York: Springer, 2008.
- De Young, Gregg. "Al-Hajjāj in the Andalūsian Euclidean Tradition". *Islamic Studies* 30/1-2 (1991), 171-178.
- De Young, Gregg. "The Arabic Textual Traditions of Euclid's Elements". *Historia Mathematica* 11 (1984), 147-160.
- Demirci, Mustafa. *Beytül Hikme: Kuruluşu, İşleyişi ve Etkileri*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2016.
- Dols, Michael W. *Mecnun: Ortaçağ İslam Toplumunda Deli*. çev. Didem Gamze Dinç. İstanbul: Pinhan, 2013.
- Dunlop, Douglas Morton. "The Translation of Al-Bitrīq and Yahyā (Yuhannā) b. Al-Bitrīq". *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* 3/4 (1959), 140-150.
- Dûrî, Abdülazîz. "Baghdad". *The Encyclopaedia of Islam New Edition*. 1/894-908. Leiden: Brill, 1986.

- Dûrî, Abdülazîz. “Divan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/377-381. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Durmuş, İsmail. “İbnü’l-Mukaffa’”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/130-134. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Duygu, Zafer. *İslâm ve Hristiyanlık: Hristiyanlara Göre İki Dinin Karşılaşması ve İlk Etkileşimler*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2021.
- Dündar, Abdulhamit. *4/10. Yüzyılda Bağdat: Topografya, Toplumsal Yapı, Gündelik Hayat*. Bilecik: Bilecik Seyh Edebali Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Dyck, Edward Van. *Kitâbü İktifâi’-l-Kanû’ bimâ hüve Matbû’ min Eşhûri’t-Tâlîfi’-l-Arabiyyeti fi’l-Metâbii’ş-Şarkıyye ve’l-Garbiyye*. Kahire: Matbaa’tü’t-Tâlîf, 1896.
- Ebû Hanîfe ed-Dîneverî. *el-Ahbârü’t-Tivâl*. nşr. Muhammed el-Hudârî. Mısır: Matbaatü’s-Saâde, 1330.
- Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah. *Hilyetü’l-Evliyâ ve Tabakâtü’l-Esfîyâ*. 10 Cilt. Mısır: es-Sa’ade, 1974.
- Ebü’l-Ferec el-İsfahânî. *el-Eğânî*. 25 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, 2014.
- Endress, Gerhard - Hasper, Pieter Sjoerd. “The Arabic Tradition of Aristotle’s *Sophistici Elenchi*”. *Studia graeco-arabica* 10 (2020), 59-110.
- Endress, Gerhard. “Building the Library of Arabic Philosophy: Platonism and Aristotelianism in the Sources of al-Kindî”. *The Libraries of the Neoplatonists*. ed. Cristina D’Ancona. 319-350. Leiden-Boston: Brill, 2007.
- Endress, Gerhard. “Die Wissenschaftliche Literatur”. *Grundriss der Arabischen Philologie II: Literaturwissenschaft*. ed. Helmut Gatje. 2/400-506. Wiesbaden: Ludwig Reichart Verlag, 1987.
- Endress, Gerhard. “Die Wissenschaftliche Literatur”. *Grundriss der Arabischen Philologie III: Supplement*. ed. Wolfdietrich Fischer. 3/3-152. Wiesbaden: Ludwig Reichart Verlag, 1992.
- Endress, Gerhard. “Handschriftenkunde”. *Grundriss der Arabischen Philologie I: Sprachwissenschaft*. ed. Wolfdietrich Fischer. 1/271-296. Wiesbaden: Ludwig Reichart Verlag, 1982.
- Endress, Gerhard. “Ortaçağ İslam Dünyasında Matematik ve Felsefe”. *İslam’da Bilimin Yükselişi: Yeni Yaklaşımlar*. çev. Ahmet Birinci. ed. Jean P. Hogenjuk - Abdelhamid I. Sabra. 135-188. İstanbul: Küre Yayınları, 2017.
- Erdem, Sargon. “Tyanalı Apollonios”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/240-242. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

- Erünsal, İsmail E. *Orta Çağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphane*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2018.
- Fayda, Mustafa. “Abdullah b. Selâm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/134-135. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Fazlıoğlu, İhsan. “Hârizmî, Muhammed b. Mûsâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/224-227. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Ferec, Hûlû Cevdet. *el-Berâmike: Selbiyyâtühüm ve İcâbiyyâtühüm*. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1990.
- Filius, Lourus S. *The Arabic Version of Aristotle's Historia Animalium: Book I–X of the Kitâb Al-Hayawân*. Leiden: Brill, 2019.
- Folkerts, Menso. “Early Texts on Hindu-Arabic Calculation”. *Science in Context* 14/1-2 (Haziran 2001), 13-38.
- Forster, Regula. “Jâbir b. Hayyân”. *The Encyclopaedia of Islam Three*. Leiden: Brill, 2019-1.
- Fück, J. W. “The Arabic Literature on Alchemy according to an-Nadîm (A.D. 987): A Translation of the Tenth Discourse of the Book of the Catalogue (Al-Fihrist) with Introduction and Commentary”. *Ambix* 4 (1951), 81-144.
- Garofalo, Ivan. “The Arabic Translation of Hippocrates' *De Septimanis*, MS. Aya Sofya 3632”. *Zeitschrift für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften* 12 (1998), 303-305.
- Gitrîf b. Kudâme el-Gassânî. *Kitâbü Devârî't-Tayr*. Tıpkıbs. Topkapı Sarayı Kütüphanesi, III. Ahmed, 2099. ed. Fuat Sezgin. Frankfurt: Publications of the Institute for the History of Arabic-Islamic Science, 1986.
- Gigandet, Suzanne. “Al-Rîsâla al-Hârûniyya de Masîh b. al-Hakam al-Dîmaşqî. Un traité médical composé au IIIe/IXe siècle”. *Studia Islamica* 82 (1995), 137-144.
- Grabar, Oleg. *İslam Sanatı Çalışmalarının İnşası I: Erken Dönem İslam Sanatı 650-1100*. çev. Defne Karakaya. İstanbul: Albaraka Yayınları, 2022.
- Griffith, Sidney H. “İstitrad I: Abbâsîler'in İlk Yüzyılında Hristiyan Teoloji”. *Başlangıçtan Günümüze İslâm Kelâmı*. çev. Orhan Şener Koloğlu vd. ed. Sabine Schmidke. 139-153. İstanbul: Küre Yayınları, 2020.
- Gutas, Dimitri - Van Bladel, Kevin. “Bayt al-Hikma”. *The Encyclopaedia of Islam Three*. Erişim Tarihi 4 Haziran 2022. https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-of-islam-3/*-COM_22882

- Gutas, Dimitri. "Arap Dünyasıyla Entelektüel Aışverişler". *Bizans'ın Entelektüel Tarihi: Seçme Metinler*. çev. Ercan Ertürk. ed. Anthony Kaldellis - Niketas Sinisoglou. 76-96. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2021.
- Gutas, Dimitri. "Geometry and The Rebirth of Philosophy in Arabic with Al-Kindī". *Islamic Medical and Scientific Tradition*. ed. Peter E. Pormann. 4/3-16. London - New York: Routledge, 2011.
- Gutas, Dimitri. "Pre-Plotinian Philosophy in Arabic (Other than Platonism and Aristotelianism): A Review of the Sources". *Greek Philosophers in the Arabic Tradition*. ed. Dimitri Gutas. 4939-4973. New York: Routledge, 2000.
- Gutas, Dimitri. "The 'Alexandria to Baghdad' Complex of Narratives: A Contribution to the Study of Philosophical and Medical Historiography among the Arabs". *Documenti e Studi Sulla Tradizione Filosofica Medievale* 10 (1999), 155-193.
- Gutas, Dimitri. "The Greek and Persian Background of Early Arabic Encyclopedism". *Organizing Knowledge: Encyclopaedic Activities in the Pre-Eighteenth Century Islamic World*. ed. Gerhard Endress. 77-101. Leiden-Boston: Brill, 2006.
- Gutas, Dimitri. "The Rebirth of Philosophy and the Translations into Arabic". *Philosophy in the Islamic World: Volume 1 8th-10th Centuries*. çev. Rotraud Hansberger. ed. Ulrich Rudolph vd. 95-142. Leiden-Boston: Brill, 2017.
- Gutas, Dimitri. *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*. çev. Lütfü Şimşek. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2015.
- Güdekli, Hayrettin Nebi. *Kelâmın Tümel Bir Disiplin olarak İnşası*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Haim, Ofir vd. "The Earliest Arabic Documents Written on Paper: Three Letters From Sanjar-Shah (Tajikistan)". *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 43 (2016), 141-191.
- Halîfe b. Hayyât. *Târîhu Halîfe b. Hayyât*. Riyad: Dârü Taybe, 1985.
- Hallum, Benjamin. *Zosimus Arabus: The Reception of Zosimos of Panopolis in the Arabic/Islamic World*. Londra: Londra Üniversitesi, Warburg Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.
- Hamarneh, Sami K. "Arabic-Islamic Alchemy-Three Intertwined Stages". *Ambix* 29/2 (1982), 74-87.
- Hämeen-Anttila, Jaakko. *Khwadāynāmag: The Middle Persian Book of Kings*. Leiden-Boston: Brill, 2018.
- Hamidullah, Muhammed. *İslâm Peygamberi*. çev. Salih Tuğ. 2 Cilt. Ankara: İmaj, 2003.

- Hamza el-İsfahânî. *Târîhu Sinî Mülûki'l-Ard ve'l-Enbiyâ*. Beyrut: Mektebetü'l-Hayât, 1961.
- Hançabay, Halil İbrahim. *Abbâsîler Döneminde Vezirlik: 295-530/908-1136*. İstanbul: Klasik, 2017.
- Haschmi, Mohamed Yahia. "The Beginning of Arab Alchemy". *Ambix* 9/3 (1961), 155-161.
- Hassan, Ahmad Y. "The Age of Translation and the Beginning of the Scientific Renaissance". *The Different Aspects of Islamic Culture*. ed. Ahmad Y. al-Hassan. 4-1/87-110. Beirut-Lübnan: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO), 2001.
- Hassan, Ahmad Y. *Studies in al-Kimya: Critical Issues in Latin and Arabic Alchemy and Chemistry*. Hildesheim-Zürich-New York: Georg Olms Verlag, 2009.
- Hatîb el-Bağdâdî. *el-Câmi' li Ahlâki'r-Râvî ve Âdâbi's-Sâmi'*. thk. Mahmûd et-Tahhân. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Ma'ârif, 1983.
- Haug, Robert. *The East Frontier: Limits of Empire in Late Antique and Early Medieval Central Asia*. London: I. B. Tauris, 2019.
- Hemdânî, Hasan b. Ahmed. *el-Makâletü'l-Âşira fî İlmi'l-Felek min Kitâbi Serâiri'l-Hikme*. nşr. Mukbil et-Tâmir Âmir el-Ahmedî. Yemen: Mecmaü'l-Arabiyyeti's-Saî'de, 2014.
- Herzfeld, Ernest E. *Archaeological History of Iran*. London: Oxford University Press, 1935.
- Hill, Donald R. "Mathematics and Applied Science". *Religion, Learning and Science in the 'Abbasid Period*. ed. M. J. L. Young vd. 248-273. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- Hill, Donald R. "The Literature of Arabic Alchemy". *Religion, Learning and Science in the 'Abbasid Period*. ed. M. J. L. Young vd. 328-341. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- Hogendijk, Jan Pieter. "New Light on the Lunar Crescent Visibility Table of Ya'qûb ibn Târiq". *Journal of Near Eastern Studies* 47/2 (1988), 95-104.
- Hogendijk, Jan Pieter. "Transmission, Transformation, and Originality: The Relation of Arabic to Greek Geometry". *Tradition, Transmission, Transformation: Proceedings of Two Conferences on Pre-Modern Science Held at the University of Oklahoma*. ed. E. Jamil Ragep vd. 31-64. Leiden: Brill, 1996.
- Hogendijk, Jan Pieter. "Ya'qûb ibn Târiq". *Encyclopaedia of the History of Science, Technology, and Medicine in Non-Western Cultures*. 2/2341. New York: Springer, 2008.

- Horovitz, Josef. "Vehb b. Münebbih" *İslâm Ansiklopedisi*. 13/260-262. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1986.
- Hoyland, Robert G. *Seeing Islam as Others Saw it: A Survey and Evaluation of Christian, Jewish and Zoroastrian Writings on Early Islam*. Princeton - New Jersey: The Darwin Press, 1997.
- Hoyland, Robert G. *Theophilus of Edessa's Chronicle and the Circulation of Historical Knowledge in Late Antiquity and Early Islam*. Liverpool: Liverpool University Press, 2011.
- Huart, Clement. *A History of Arabic Literature*. D. New York: Appleton and Company, 1903.
- Hugonnard-Roche, Henri. "Jacob of Edessa and the Reception of Aristotle". *Jacob of Edessa and the Syriac Culture of His Day*. ed. Bas ter Haar Romeny. 205-222. Leiden-Boston: Brill, 2008.
- Hugonnard-Roche, Henri. "Le Corpus Philosophique Syriac aux VIe –VIIe Siècles". *The Libraries of the Neoplatonists*. ed. Cristina D'Ancona. 279-291. Leiden-Boston: Brill, 2007.
- Hugonnard-Roche, Henri. "Medioevo: la Scienza Siriaca. Matematica e Astronomia". *Istituto dell'Enciclopedia Italiana*. Erişim Tarihi 27 Aralık 2020. https://www.treccani.it/enciclopedia/medioevo-la-scienza-siriaca-matematica-e-astronomia_%28Storia-della-Scienza%29/
- Hugonnard-Roche, Henri. "Questions de logique au VIIe siècle: Les épîtres syriaques de Sévère Sebokht et leurs sources grecques". *Studia graeco-arabica* 5 (2015), 53-104.
- Huneyn b. İshak. *Risâletü Huneyn b. İshak ilâ Alî b. Yahyâ fî Zikri mâ Türcime min Kütübi Câlînûs*. thk. ve çev. Mehdî Muhakkık. Tahran: 1379.
- Iskandar, A. Z. "An Attempted Reconstruction of the late Alexandrian Medical Curriculum". *Medical History* 20/3 (1976), 235-258.
- İbn Abdürabbih, Ahmed b. Muhammed el-Endelüsî. *el-İkdü'l-Ferîd*. nşr. Ahmed Emin vd. 7 Cilt. Kahire: Lecnetü't-Te'lif ve't-Terceme ve'n-Neşr, 1969-1973.
- İbn Asâkir, Alî b. el-Hasan. *Târîhu Medîneti Dımaşk*. nşr. Ömer b. Ğarâme el-'Amravî. 80 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1995.
- İbn Cülcül, Süleyman b. Hassân el-Endelüsî. *Tabakâtü'l-Etibbâ ve'l-Hükemâ*. nşr. Fuâd Seyyid. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.
- İbn Ebû Hâtim er-Râzî. *el-Cerh ve't-Ta'dîl*. 9 Cilt. Haydarâbâd: 1952-1953.
- İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekr b. Ebî Şeybe. *el-Musannef*. nşr. Usâme İbrâhîm. 13 Cilt Mısır: Dârü'l-Fârûk, 2009.

- İbn Ebû Üsaybia, Ahmed b. el-Kâsım. *Uyûnu'l-Enbâ' fî Tabakâti'l-Etibbâ*. thk. Nizâr Rıdâ. Beyrût: Dâru Mektebeti'l-Hayât, ts.
- İbn Haldûn. *Mukaddimetü İbn Haldûn*. thk. Halil Şehhâde - Sühely Zekkâr. Beyrut: Dârü'l-Fıkr, 2001.
- İbn Hallikân, Şemseddin Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâü Enbâi'z-Zamân*. thk. İhsan Abbas. 8 Cilt. Beyrut: Dârü's-Sâdır, 1994.
- İbn Kerdebûs, Abdülmelik b. Muhammed. *el-İktifâ' fî Ahbâri'l-Hulefâ*. nşr. Sâlih b. 'Abdullâh el-Ğâmidî. 3 Cilt. Medine: İmâdetü'l-Câmiati'l-İslâmiyye, 2008.
- İbn Kuteybe. *Uyûnü'l-Ahbâr*. 4 Cilt. Mısır: Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1925.
- İbn Rıdvan. *On the Prevention of Bodily Ills in Egypt*. çev. Michael W. Dols. thk. Adil S. Gamal Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1984.
- İbn Sa'd. *et-Tabakât*. nşr. Ali M. Ömer. 11 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 2001.
- İbn Tâvûs. Ali b. Mûsâ b. Ca'fer. *Feracü'l-Mehmûm fî Târîhi 'Ulemâi'n-Nücûm*. nşr. Muhammed Kâzım. Kum: Dârü'z-Zehâir, 1944.
- İbn Tayfûr, Ebû'l-Fadl. *Kitâbü Bağdâd*. nşr. Seyyid İzzet el-Attâr el-Huseynî. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 2002.
- İbn Yûnus, Ebû'l-Hasan Ali. *Zicü'l-Kebîr el-Hâkimî*. thk. Caussin. Paris: De L'Imprimerie de la République, 1804.
- İbnü'd-Devâdârî, Seyfüddîn. *Kenzü'd-Dürrer ve Câmi'u'l-Ğurer*. thk. Salâhâddîn Müneccid vd. 9 Cilt. Kahire-Beyrut: 1961-1994.
- İbnü'l-Adîm, Kemâlüddîn Ömer b. Ahmed. *Buğyetü't-Taleb fî Târîhi Haleb*. thk. Süheyl Zekkâr. 12 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fıkr, ts.
- İbnü'l-Baytâr, Abdullah b. Ahmed. *el-Câmi' li-Müfredâti'l-Edviye ve'l-Ağziye*. nşr. Muhammed Ali Beyzavî. 4 Cilt. Beyrut-Lübnan: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali. *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mulûk ve'l-Umem*. nşr. Muhammed 'Abdülkâdir 'Atâ-Mustafâ 'Abdülkâdir 'Atâ. 19 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.
- İbnü'l-Ebbâr, Muhammed b. 'Abdullah. *et-Tekmile li Kitâbi's-Sile*. nşr. Abdusselâm el-Harrâs. 4 Cilt. Lübnan: Dârü'l-Fıkr, 1995.
- İbnü'l-Esîr, İzzeddin. *el-Kâmil fî't-Târih*. 11 Cilt. Beyrut-Lübnan: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.
- İbnü'l-Fakîh, Ahmed b. Muhammed. *Kitâbü'l-Büldân*. thk. Yusuf el-Hâdî. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 2009.

- İbnü'l-Mukaffa'. *Kitâbü'l-Mantık*. nşr. Muhammed Tâkî Dânişpejûh. Tahran: Encümen-i Felsefe-i İrân, 1978.
- İpşirli, Mehmet. "Bitik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/225. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Jadaane, Fehmi. *Stoacılığın İslam Düşüncesi Üzerindeki Etkisi*. çev. Ece Ergin. İstanbul: alBaraka Yayınları, 2020.
- Judd, Steven C. "Erken Dönem Kaderiyye". *Başlangıçtan Günümüze İslâm Kelâmı*. çev. Orhan Şener Koloğlu vd. ed. Sabine Schmidtke. 79-93. İstanbul: Küre Yayınları, 2020.
- Kahl, Oliver. *'Alī ibn Sahl Rabban at-Tabarī's Health Regimen or "Book of the Pearl": Arabic Text, English Translation, Introduction and Indices*. Leiden: Brill, 2020.
- Kahl, Oliver. "Evidence for an Arabic Translation of the Yogaśataka". *Journal of Semitic Studies* 62/1 (2017), 191-197.
- Kahl, Oliver. "On the Transmission of Indian Medical Texts to the Arabs in the Early Middle Ages". *Arabica* 66 (2019), 82-97.
- Kahl, Oliver. *The Sanskrit, Syriac and Persian Sources in the Comprehensive of Rhazes*. Leiden - Boston: Brill, 2015.
- Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî. *Dav'u's-Subhi'l-Müsfir*. thk. Mahmud Sellâme. Mısır: Vâiz, 1906.
- Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî. *Subhu'l-A'sâ fî Sinâ'ati'l-İnşâ*. 15 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Kanar, Yüksel. *Abbâsî Devrimi, Bağdat ve Beytül-Hikme*. İstanbul: Mahya Yayınları, 2017.
- Karabacek, Joseph von. *Arab Paper*. çev. Don Baker - Suzy Dittmar. London: Archetype Publications, 2001.
- Kârî, Lütfullah. *Neş'etü'l-Ulûmi't-Tabiyye inde'l-Müslimîn fi'l-Asri'l-Ümevî*. Riyad: Dârü'r-Rifai, 1986.
- Kâtip Çelebi. *Keşfü'z-Zünûn an Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünûn*. nşr. Şerâfettin Yaltkaya - Rifat Bilge. 2 Cilt. Beyrut-Lübnan: Dârü İhyâi't-Turâsi'l-Arabi, ts.
- Kaya, Eyyüp Said. "Mekhûl b. Ebû Müslim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/552-553. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Kaya, M. Cüneyt. "Yuhannâ b. Mâseveyh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/582. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

- Kaya, Mahmut. “Beytülhikme”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/88-90. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Kaya, Mahmut. “Kindî, Ya‘kûb b. İshak”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/41-58. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Kaya, Mahmut. “Tabîyyât”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/330-331. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Kaya, Mahmut. *İslâm Kaynakları Işığında Aristoteles ve Felsefesi*. İstanbul: Ekin Yayınları, 1983.
- Kayacık, Ahmet. “İskenderiye Okulu ve Tıbbî-Mantıkî Gelenek”. *Bilimname* 36/2 (2018), 91-108.
- Kazhdan, Alexander. “Geoponika”. *The Oxford Dictionary of Byzantium*. 2/834. Oxford: Oxford University Press, 1991.
- Keklik, Nihat. *İslâm Mantık Târîhi: İslâm Mantığının Kaynakları Süryânîlerde Mantık ve İslâm Mantıkçıları*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1969.
- Kennedy E. S. “The Lunar Visibility Theory of Ya‘qûb Ibn Târiq”. *Journal of Near Eastern Studies* 27/2 (1968), 126-132.
- Kennedy, E. S. “A Survey of Islamic Astronomical Tables”. *Transactions of the American Philosophical Society* 46/2 (1956), 123-177.
- Kennedy, Edward - Pingree, David. *The Astrological History of Māshā'allāh*. Cambridge: Harvard University Press, 1971.
- Kennedy, Hugh. *The Early Abbasid Caliphate: A Political History*. New York: Routledge, 1981.
- Kennedy, Philip. “The Fall of the Barmakids in Historiography and Fiction: Recognition and Disclosure”. *Journal of Abbasid Studies* 3 (2016), 167-238.
- Kessel, Grigory. “Syriac Medicine”. *The Syriac World*. ed. Daniel King. 438-459. New York: Routledge, 2019.
- Khan, M. S. “A Twelfth Century Arab Account of Indian Religions and Sects”. *Arabica* 30/2 (1983), 199-208.
- Khan, M. S. “An Arabic Source for the History of Ancient Indian Medicine”. *Indian Journal of History of Science* 16/1 (1981), 47-56.
- Khoury, R. G. “Un Fragment Astrologique Inédit Attribué à Wahb b. Munabbih (110 ou 114/728 ou 732)”. *Arabica* 19/2 (1972), 139-144.
- Kıfî, Cemâleddin Ali b. Yusuf. *İhbâru'l-Ulemâ bi Ahbâri'l-Hukemâ*. thk. Abdülmecid Diyâb. 2 Cilt. Kuveyt: Mektebetü İbn Kuteybe, ts.

- King, Daniel. *The Earliest Syriac Translation of Aristotle's Categories: Text, Translation and Commentary*. Leiden-Boston: Brill, 2010.
- King, David - Samsó, Julio. "Astronomical Handbooks and Tables from the Islamic World (750-1900): an Interim Report". *Suhayl: International Journal for the History of the Exact and Natural Sciences in Islamic Civilisation* 2 (2001), 10-105.
- King, David. "Islamic Astronomy". *Islamic Medical and Scientific Tradition*. ed. Peter E. Pormann. 3/33-69. New York: Routledge, 2011.
- King, David. "Too Many Cooks ... A New Account Of The Earliest Muslim Geodetic Measurements". *Suhayl: International Journal for the History of the Exact and Natural Sciences in Islamic Civilisation* 1 (2000), 207-241.
- King, David. *A Survey of the Scientific Manuscripts in the Egyptian National Library*. Indiana: (Eisenbrauns) The American Research Center in Egypt, 1986.
- Kitâbü'l-Beyzera*, Londra: Britanya Kütüphanesi, Oriental Manuscript, 8187. Erişim Tarihi 19 Mayıs 2022 https://www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_100044790027.0x000002
- Klamroth, M. "Ueber den Arabischen Euklid". *ZDMG: Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 35 (1881), 270-326.
- Klamroth, M. "Ueber die Auszüge aus griechischen Schriftstellern bei al-Ja'qûbî". *ZDMG: Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 40/2 (1886), 189-233.
- Klamroth, M. "Ueber die Auszüge aus griechischen Schriftstellern bei al-Ja'qûbî". *ZDMG: Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 40/4 (1886), 612-638.
- Klamroth, M. "Ueber die Auszüge aus griechischen Schriftstellern bei al-Ja'qûbî". *ZDMG: Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 41/3 (1887), 415-442.
- Klamroth, M. "Ueber die Auszüge aus griechischen Schriftstellern bei al-Ja'qûbî". *ZDMG: Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 42/1 (1888), 1-44.
- Kraus, Paul. "Zu Ibn al-Muqaffa'". *Rivista Degli Studi Orientali* 14/1 (1933), 1-20.
- Kraus, Paul. *Jābir Ibn Hayyān: Contribution À L'histoire Des Idées Scientifiques Dans d'Islam*. 2 Cilt Kahire: Imprimerie de l'Institut Français d'Archéologie Orientale, 1942.
- Krause, Max. "Stambuler Handschriften Islamischer Mathematiker". *Miscellaneous Texts and Studies on Islamic Mathematics and Astronomy VIII*. ed. Fuat Sezgin.

- 237-332. Frankfurt: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 1998.
- Kristó-Nagy, István T. *La pensée d'Ibn al-Muqaffa': Un "Agent Double" dans le Monde Persan et Arabe*. Paris: Éditions de Paris, 2013.
- Kubat, Mehmet. "Kadere Dair İki Risâle: Abdülmelik b. Mervân'ın Hasan el-Basrî'ye Gönderdiği Mektup ve Hasan el-Basrî'nin Abdülmelik b. Mervân'a Gönderdiği (Cevabî) Mektup". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 8/1 (2008), 351-374.
- Kunitzsch, Paul. "Almagest: Its Reception and Transmission in the Islamic World". *Encyclopaedia of the History of Science, Technology, and Medicine in Non-Western Cultures*. 1/140-141. New York: Springer, 2008.
- Kunitzsch, Paul. "The Chapter on the Fixed Stars in Zarādusht's Kitāb al-Mawālīd". *Zeitschrift für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften* 8 (1993), 241-249.
- Kunitzsch, Paul. "Zum "Liber Alfadhōl" eine Nachlese". *ZDMG: Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 118 (1968), 297-314.
- Kurtuluş, Rıza. "İbn İsfendiyâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/93. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Kutluer, İlhan. "Ömer b. Ferruhân et-Taberî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/321-322. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Kürd Ali, Muhammed. *Ümerâü'l-Beyân*. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2012.
- Labarta, Ana. "Nawbakht". *The Encyclopaedia of Islam Three*. Erişim Tarihi 13 Ocak 2022. https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-of-islam-3/*-COM_40203
- Lamoreaux, John C. - Kessel, Grigory. *Hunayn ibn Ishāq on his Galen translations: A Parallel English-Arabic Text*. Provo Utah: Brigham Young University Press, 2016.
- Langermann, Tzvi Y. "Transcriptions of Arabic Treatises into the Hebrew Alphabet: An Underappreciated Mode of Transmission". *Tradition, Transmission, Transformation: Proceedings of Two Conferences on Pre-Modern Science Held at the University of Oklahoma*. ed. E. Jamil Ragep vd. 247-260. Leiden: Brill, 1996.
- Langermann, Y. Tzvi. "Babylonian and Indian Wisdoms in Islamicate Culture". *Oriens* 46 (2018), 435-475.

- Langermann, Y. Tzvi. "From my Notebooks: Masīh bin Hakam, a Jewish-Christian (?) Physician of the Early Ninth Century". *Aleph: Historical Studies in Science and Judaism* 4 (2004), 283-292.
- Latham, J. D. "The Beginning of Arabic Prose Literature: The Epistolary Genre". *Cambridge History of Arabic Literature: Arabic Literature to the End of the Umayyad Period*. ed. Beeston A. F. L. 154-179 Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
- Latham, J. Derek. "Ebn Al-Moqaffa", Abū Mohammad 'Abd-Allāh". *Encyclopaedia Iranica*. Erişim Tarihi 24 Kasım 2021. <http://www.iranicaonline.org/articles/ebn-al-moqaffa>
- Lawrence, Bruce B. *Shahrastānī on the Indian Religions*, Paris: Mouton, 1976.
- Leclerc, Lucien. *Histoire de la Médecine Arabe: Exposé Complet des Traductions du Grec. Les Sciences en Orient, leur Transmission à l'Occident par les Traductions Latines*. 2 Cilt. Paris: Ernest Leroux, 1876.
- Levey, Martin. *Substitute Drugs in Early Arabic Medicine: With Special Reference to the Texts of Māsajawaih, al-Rāzī, and Pythagoras*. Stuttgart: Wissenschaftliche Verlagsgesellschaft, 1971.
- Lu, Yongxiang. *A History of Chinese Science and Technology*. çev. Chuijun Qian vd. 3 Cilt. Berlin: Springer, 2015.
- Lyons, Jonathan. *Hikmet Evi: Araplar Batı Medeniyetini Nasıl Dönüştürdü?*. çev. Şaban Bıyıklı - Mehmet Savan. İstanbul: Doğan Kitap, 2012.
- Macit, Muhittin. "Tercüme Hareketleri". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/498-504. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Makdisi, George. *İslam'ın Klasik Çağında ve Hristiyan Batı'da Beşerî Bilimler*. çev. Hasan Tuncay Başoğlu. İstanbul: Klasik, 2015.
- Makdisî, Muhammed b. Ahmed. *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*. Leiden: Brill, 1877.
- Makdisî, Mutahhir b. Tâhir. *el-Bed'u ve't-Târîh*. 6 Cilt. Port Sa'îd: Mektebetu's-Sekâfeti'd-Dînîyye, ts.
- Makrîzî, Takîyyüddîn Ahmed b. Ali. *Kitâbü'l-Mukaffâ el-Kebîr*. thk. Muhammed el-Ya'lâvî. 8 Cilt. Beyrut-Lübnan: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1991.
- Massignon, L. "Nawbakht". *The Encyclopaedia of Islam New Edition*. 7/1043-1044. Leiden: Brill, 1993.
- McMahon, John M. "Severus Sebokht [Sebokt, Sebukht, Seboht]". *Biographical Encyclopedia of Astronomers*. ed. Thomas Hockey. 1044-1045. New York: Springer, 2007.

- Meisami, Julie Scott. "Mas'ūdī on Love and the Fall of the Barmakids". *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* 2 (1989), 252-277.
- Mes'ūdī, Ali b. Hüseyin b. Ali. *et-Tenbīh ve'l-İşrâf*. thk. Abdullah İsmâil es-Sâvî. Kahire: Mektebetü's-Şarki'l-İslâmiyye, 1938.
- Mes'ūdī, Ali b. Hüseyin b. Ali. *Murûcû'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher*. thk. Kemal Hasan Merî'. 4 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 2005.
- Meulenbeld, Gerrit Jan. *A History of Indian Medical Literature*. 3 Cilt. Groningen: Egbert Forsten, 1999-2002.
- Meyer, Ernst H. F. *Geschichte der Botanik: Studien*. 4 Cilt. Königsberg: Verlag der Gebrüder Borntrager, 1854-1857.
- Meyerhof, Max. "Mine'l-İskenderiyye ilâ Bağdad: Bahs fî Târihi't-Ta'limi'l-Felsefî ve't-Tıbbî inde'l-Arab". *et-Türâsü'l-Yûnânî fî'l-Hadâratî'l-İslâmî: Dirâsât li Kibâri'l-Müsteşrikîn*. çev. Abdurrahman Bedevi. 37-100. Kahire: Mektebetü'n-Nahzati'l-Mısriyye, 1940.
- Meyerhof, Max. "New Light on Hunain Ibn Ishaq and His Period". *Isis* 8/4 (1926), 685-724.
- Meyerhof, Max. "On the Transmission of Greek and Indian Science to the Arabs". *Islamic Culture* 11/1 (1937), 17-29.
- Meyerhof, Max. "Science and Medicine". *The Legacy of Islam*. ed. Sir Thomas Arnold. 311-355. London: Oxford University Press, 1931.
- Mingana, Alphonse. *Encyclopedia of Philosophical and Natural Sciences as Taught in Baghdad about A.D. 817: Book of Treasures*. Cambridge: W. Heffer, 1935.
- Montgomery, Scott L. *Science in Translation Movements of Knowledge Through Cultures and Time*. Chicago: The University of Chicago Press, 2000.
- Morelon, Régis. "Doğu İslam Dünyasında 8. Ve 11. Yüzyıllar Arasında Astronomi". *İslam Bilim Tarihi*. çev. Mehmet Dalkılıç. ed. Rüşdi Raşid. 39-84. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006.
- Morony, Michael G. *Iraq After the Conquest*. Princeton: Princeton University Press, 1984.
- Motlagh, Djalal Khaleghi. "Bozorgmehr-e Boktagān". *Encyclopaedia Iranica*. 26 Eylül 2021. <https://iranicaonline.org/articles/bozorgmehr-e-boktagan>
- Möller, Detlef. *Studien zur Mittelalterlichen Arabischen Falknereiliteratür*. Berlin: De Gruyter, 1965.
- Nadvi, Syed Sulaiman. "The Origin of the Barmakids". *Islamic Culture* 6 (1932), 19-28.

- Nallino, Carlo. *İlmü'l-Felek: Târîhuhu inde'l-Arab fî Kurûni'l-Vustâ*. Beyrut: Mektebetu ed-Dâru'l-Arabiyye li'l-Kitâb, 1993.
- Nedîm, Muhammed b. İshak. *Kitâb al-Fihrist*. nşr. Gustav Flügel. Leipzig: Verlag von F.C.W. Vogel, 1871.
- Nedîm, Muhammed b. İshak. *Kitâbü'l-Fihrist*. çev. Bayard Dodge. 2 cilt. New York: Columbia University Press, 1970.
- Nedîm, Muhammed b. İshak. *Kitâbü'l-Fihrist*. nşr. Eymen Fuâd Seyyid. 4 Cilt. London: al-Furqan Islamic Heritage Foundation, 2009.
- Nedîm, Muhammed b. İshak. *Kitâbü'l-Fihrist*. thk. Rızâ Teceddüd. Tahran: ts.
- Neşşâr, Ali Sami. *İslâm'da Felsefî Düşüncenin Doğuşu*. çev. Osman Tunç. 2 cilt. İstanbul: İnsan Yayınları, 2020.
- Nevbaht. *Kitâb fîhi Serâirü min Ahkâm*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 2684/2, 10b-13b.
- Numanul Haq, Syed. *Names, Natures and Things: The Alchemist Jâbir ibn Hayyân and his Kitâb al-Ahjâr (Book of Stones)*. Dordrecht-Boston: Kluwer Academic Publishers, 1994.
- Nüveyrî, Şihâbeddîn Ahmed b. Abdülvehhâb. *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*. thk. Doktor Müfid Kumeyha. 33 Cilt. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.
- O'Leary, De Lacy. *Arabic Thought and its Place in History*. London: Kegan Paul, Trench, Trubner, 1922.
- O'Leary, De Lacy. *How Greek Science Passed to the Arabs*. London: Routledge and Kegan Paul, 1951.
- Ostrogorsky, Georg. *Bizans Devleti Tarihi*. çev. Prof. Dr. Fikret Işıltan. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999.
- Özdemir, Öznur. *Abbâsî İhtilali: Modern Dönem Batı Literatürü*. İstanbul: Küre Yayınları, 2020.
- Özdirek, Recep - Çavuşoğlu, Ali Hakan. "Süfyân es-Sevrî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/23-28. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Özkan, Halit. "Tedvin Tarihinde Emevî Sarayı ve Zührî'nin Mirasına Bir Örnek: Şuayb b. Ebû Hamza Nüshası". *Dîvân* 17/32 (2012), 1-37.
- Öztürk, Levent. *İslâm Dünyasında Hastaneler*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.
- Öztürk, Levent. *İslâm Tıp Tarihi Üzerine İncelemeler*. İstanbul: Ensar, 2013.

- Öztürk, Levent. *İslam Toplumunda Hristiyanlar*. İstanbul: Ensar, 2012.
- Paula De Vos. "The "Prince of Medicine": Yūḥannā ibn Māsawayh and the Foundations of the Western Pharmaceutical Tradition". *Isis* 104 (2013), 667-712.
- Pedersen, Johannes. *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*. çev. Mustafa Macit Karagözoğlu. İstanbul: Klasik, 2018.
- Peters, F. E. "Yunan ve Süryâni Arkaplan". *İslam Felsefesi Tarihi*. çev. Şamil Öçal - Hasan Tuncay Başoğlu. ed. Seyyid Hüseyin Nasr - Oliver Leaman. 1/59-72. İstanbul: Açılım Kitap, 2017.
- Peters, F. E. *Aristoteles Arabus: The Oriental Translation and Commentaries on the Aristotelian Corpus*. Leiden: Brill, 1968.
- Pingree, David. "Abū Sahl Nawbaḳṭ". *Encyclopaedia Iranica*. Erişim Tarihi 13 Ocak 2022. <https://www.iranicaonline.org/articles/abu-sahl-b>
- Pingree, David. "Astrology". *Religion, Learning and Science in the 'Abbasid Period*. ed. M. J. L. Young vd. 290-300. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- Pingree, David. "Astronomy and Astrology in India and Iran". *The University of Chicago Press on behalf of The History of Science Society* 54/2 (1963), 229-246.
- Pingree, David. "Classical and Byzantine Astrology in Sassanian Persia". *Dumbarton Oaks Papers* 43 (1989), 227-239.
- Pingree, David. "From Alexandria to Baghdād to Byzantium: The Transmission of Astrology". *International Journal of the Classical Tradition* 8/1 (2001), 3-37.
- Pingree, David. "Indian Influence on Sasanian and Early Islamic Astronomy and Astrology". *Pathways into the Study of Ancient Sciences*. ed. Isabelle Pingree vd. 273-281. Philadelphia: The American Philosophical Society Press, 1973.
- Pingree, David. "Kanaka". *Dictionary of Scientific Biography*. 7/222-224. New York: Charles Scribner's Sons, 1981.
- Pingree, David. "Kırān". *The Encyclopaedia of Islam New Edition*. 5/130-131. Leiden: Brill, 1986.
- Pingree, David. "Māshā'allah: Soma Sassanian and Syriac Sources". *Essays on Islamic Philosophy and Science*. ed. George F. Hourani. 5-14. New York: State University of New York Press, 1975.
- Pingree, David. "Māshā'Allāh". *Dictionary of Scientific Biography*. 9/159-162. New York: Charles Scribner's Sons, 1981.
- Pingree, David. "Muhammad Ibn Ibrāhīm al-Fazārī". *Dictionary of Scientific Biography*. 4/555-556. New York: Charles Scribner's Sons, 1981.

- Pingree, David. "Sindhind" *The Encyclopaedia of Islam New Edition*. 9/640-641. Leiden: Brill, 1997.
- Pingree, David. "The "Liber Universus of Umar Ibn al-Farrukhān al-Tabarī"". *Journal for the History of Arab Science* 1 (1977), 8-12.
- Pingree, David. "The Fragments of the Works of Al-Fazārī". *Journal of Near Eastern Studies* 29 (1970), 103-123.
- Pingree, David. "The Fragments of the Works of Ya'qūb Ibn Tāriq". *Journal of Near Eastern Studies* 27/2 (1968), 97-125.
- Pingree, David. "The Greek Influence on Early Islamic Mathematical Astronomy". *Journal of the American Oriental Society* 93/1 (1973), 32-43.
- Pingree, David. "The Indian and Pseudo-Indian Passages in Greek and Latin Astronomical and Astrological texts". *Viator - Medieval and Renaissance Studies* 7 (1976), 141-195.
- Pingree, David. "Umar Ibn al-Farrukhān al-Tabarī". *Dictionary of Scientific Biography*. 13/538-539. New York: Charles Scribner's Sons, 1981.
- Pingree, David. "Ya'qūb Ibn Tāriq". *Dictionary of Scientific Biography*. 14/546. New York: Charles Scribner's Sons, 1981.
- Pingree, David. *From Astral Omens to Astrology from Babylon to Bīkāner*. Roma: Istituto Italiano per l'Africa e l'oriente, 1997.
- Plessner, Martin. "Batlamīyūs". *The Encyclopaedia of Islam New Edition*. 1/1100-1102. Leiden: Brill, 1986.
- Polatoğlu, Selahattin. *Abbâsî Devleti'nde Kâtipler (132-334/750-945)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Pormann, Peter E. - Savage-Smith, Emilie. *Medieval Islamic Medicine*. Washington: Georgetown University Press, 2007.
- Pormann, Peter E. "Medical Education in Late Antiquity: From Alexandria to Montpellier". *Hippocrates and Medical Education: Selected papers read at the XIIth international Hippocrates Colloquium Universiteit Leiden 24-26 August 2005*. ed. Manfred Horstmanshoff. 419-441. Leiden: Brill, 2010.
- Pormann, Peter E. *The Oriental Tradition of Paul of Aegina's Pragmateia*. Leiden-Boston: Brill, 2004.
- Pormann, Peter. "Yūḥannā ibn Sarābiyūn: Further Studies into the Transmission of his Works". *Arabic Sciences and Philosophy* 14 (2004), 233-262.
- Prioreschi, Plinio. *A History of Medicine: Byzantine and Islamic Medicine*. Omaha: Horatus Press, 2004.

- Prüfer, Curt - Meyerhof, Max. "Die Augenheilkunde des Jūhannâ b. Māsawaih (777-857 n. Chr.)". *Der Islam* 6 (1915), 217-256.
- Qādī, Wadād. "The Names of Estates in State Registers before and after the Arabization of the Dīwāns". *Umayyad Legacies: Medieval Memories from Syria to Spain*. ed. Antoine Borrut-Paul M. Cobb. 255-280. Leiden: Brill, 2010.
- Rashed, Roshdi. "Indian Mathematics in Arabic". *The Intersection of History and Mathematics*. ed. Sasaki Chikara vd. 143-148. Basel: Birkhäuser, 1994.
- Râşid, Rüşdî. "Matematik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/129-137. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Râzî, Ebû Bekr. *el-Hâvî fî't-Tıb*. thk. Muhammed Muhammed İsmâil. 8 Cilt. Beyrut-Lübnan: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.
- Reinink, Gerrit J. "Aba II of Kashkar (641–751)". *Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage*. Erişim Tarihi 3 Ocak 2021. <https://gedsh.bethmardutho.org/Aba-II-of-Kashkar>
- Reinink, Gerrit J. "Severos Sebokht (d. 666/7)". *Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage*. Erişim Tarihi 22 Aralık 2020. <https://gedsh.bethmardutho.org/Severos-Sebokht>
- Renaud, H. P. J. "Additions et Corrections à Suter: Die Mathematiker und Astronomen der Araber". *Isis* 18 (1932), 166-183.
- Reşîd b. Zübeyr. *Kitâbü 'z-Zehâ 'ir ve 't-Tuhaf*. nşr. Salâhâddîn Müneccid. Kuveyt: 1959.
- Richter-Bernburg, Lutz. "Boktîšū". *Encyclopaedia Iranica*. Erişim Tarihi 16 Ocak 2022. <https://iranicaonline.org/articles/boktisu-ancestor-of-a-syro-persian-nestorian-family-of-physicians>
- Ritter, Helmut - Walzer, Richard. "Arabische Übersetzungen Griechischer Artze in Stambuler Bibliotheken". *Islamic Medicine: Galen in the Arabic Tradition Text and Studies IV*. ed. Fuat Sezgin. 1-49. Frankfurt: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 1996.
- Roggema, Barbara H. "'Abdisho' bar Bahrîz (fl. first quarter of 9th cent.) [Ch. of E]". *Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage*. Erişim Tarihi 26 Nisan 2022a. <https://gedsh.bethmardutho.org/Abdisho-bar-Bahriz>
- Roggema, Barbara H. "Iyob of Edessa Job of Edessa, Ayyūb al-Ruhāwī (2nd half of 8th cent. – ca. 835?) [Ch. of E. or Syr. Orth.]". *Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage*. Erişim Tarihi 26 Nisan 2022b. <https://gedsh.bethmardutho.org/Iyob-of-Edessa>
- Roggema, Barbara. "Job of Edessa: Job 'the Spotted', Ayyub Urhāyā, Ayyūb al-Ruhāwī 'al-Abrash'". *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History Volume 1 (600-900)*. ed. David Tomas - Barbara Roggema. 502-509. Leiden: Brill, 2009.

- Rompay, Lucas Van. "Isho'bokht of Rev Ardashir (late 8th cent.?)". *Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage*. Erişim Tarihi 5 Ocak 2021. <https://gedsh.bethmardutho.org/Ishobokht-of-Rev-Ardashir>
- Rompay, Lucas Van. "Yuhanon of Litarba Yuhanon the Stylite (d. 737/8)". *Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage*. Erişim Tarihi 3 Ocak 2021. <https://gedsh.bethmardutho.org/Yuhanon-of-Litarba>
- Rosenfeld, Boris - İhsanoğlu, Ekmeleddin. *Mathematicians, Astronomers, and Other Scholars of Islamic Civilization and Their Works (7th-19th c.)*. İstanbul: Research Center for Islamic History, Art and Culture (IRCICA), 2003.
- Rosenfeld, Boris. "A Supplement to Mathematicians, Astronomers, and other Scholars of Islamic Civilisation and their Works (7th-19th c.)". *Suhayl: International Journal for the History of the Exact and Natural Sciences in Islamic Civilisation* 4 (2004), 87-139.
- Rosenfeld, Boris. "al-Fazārī". *Encyclopaedia of the History of Science, Technology, and Medicine in Non-Western Cultures*. 1/104. New York: Springer, 2008.
- Rosenthal, Franz. "From Arabic Books and Manuscripts". *Journal of the American Oriental Society* 83/4 (1963), 452-457.
- Rosenthal, Franz. *A History of Muslim Historiography*. Leiden: Brill, 1968.
- Rosenthal, Franz. *The Classical Heritage in Islam*. London: Routledge-Kegan Paul, 1975.
- Ross, William David - Nutton, V. "Archigenes". *The Oxford Classical Dictionary*. 1/140. Oxford, Oxford University Press, 2012.
- Rudolph, Ulrich. "The Late Ancient Background". *Philosophy in the Islamic World: Volume 1 8th-10th Centuries*. çev. Rotraud Hansberger. ed. Ulrich Rudolph vd. 29-73. Leiden-Boston: Brill, 2017.
- Ruska, Julius. *Das Steinbuch des Aristotles*. Heidelberg: Carl Winter's Universitätsbuchhandlung, 1912.
- Sadreddîn Muhammed Şîrâzî. *el-Hikmetü'l-Müte'âliye fî'l-Esfâri'l-'Akliyyeti'l-Erba'a*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâü't-Türâsi'l-Arabi, 1990.
- Safedî, Salâhüddîn Halîl b. Aybek. *Kitâbü'l-Vâfi bi'l-Vefeyât*. thk. Ahmet Arnavut - Türkî Mustafa. 29 Cilt. Beyrut - Lübnan: Dârü'l-İhyâ, 2000.
- Sahas, Daniel J. *Byzantium and Islam: Collected Studies on Byzantine-Muslim Encounters*. Leiden: Brill, 2022.
- Sâid el-Endelüsî, Ebü'l-Kâsım Sâid b. Ahmed. *Kitâbü't-Tabakâti'l-Ümem*. nşr. Luvîs Şeyho (Louis Cheikho). Beyrut: Matbaatü'l-Kâtûlikiyye, 1912.

- Salama-Carr, Myriam. *et-Tercüme fî Asri'l-Abbâsî: Medresetü Huneyn b. İshak ve Ehemmiyetühâ fi't-Tercüme*. çev. Necîb Gazâvî. Dımaşk: Vizâretü's-Sekâfe, 1998.
- Saliba, George. "A New Alchemical Poem Attributed to Khālîd b. Yazîd (d. ca. 705)". *Ambix* 64/3 (2017), 220-233.
- Saliba, George. "Science before Islam". *The Different Aspects of Islamic Culture*. ed. Ahmad Y. al-Hassan. 4-1/27-49. Beirut-Lübnan: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO), 2001.
- Saliba, George. "The Role of the Astrologer in Medieval Islamic Society". *Magic and Divination in Early Islam*. ed. Emilie Savage-Smith. 341-370. Great Britain: Ashgate Variorum, 2004.
- Saliba, George. *İslam Bilimi ve Avrupa Rönesansının Oluşumu*. çev. Günseli Aksoy, İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2015.
- Salvesen, Alison. "Jacob of edessa's Life and Work: A Biographical Sketch". *Jacob of Edessa and the Syriac Culture of His Day*. ed. Bas ter Haar Romeny. 1-10. Leiden-Boston: Brill, 2008.
- Samsó, Julio. "al-Fazārî". *The Encyclopaedia of Islam Three*. Erişim Tarihi 27 Aralık 2021. https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-of-islam-3/*-COM_27071
- Samsó, Julio. "Masha'allah". *Medieval Science, Technology and Medicine: An Encyclopedia*. 331-333. New York: Routledge, 2016.
- Samsó, Julio. "Māshā'Allāh". *The Encyclopaedia of Islam New Edition*. 6/710-712. Leiden: Brill, 1991.
- Sarıçam, İbrahim. "İbrâhim b. Velîd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/359. Ankara: TDV Yayınları, 2000.
- Sarton, George. *Introduction to the History of Science*. 2 Cilt. Malabar - Florida: Robert E. Krieger Publishing Company, 1927-1931.
- Sayılı, Aydın. *The Observatory in Islam and its Place in the General History of the Observatory*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.
- Sayyed Muhammad Khalifa Hammad. "Fragment of a Medical Prescription" *Discover Islamic Art - Museum With No Frontiers*. Erişim Tarihi 3 Haziran 2022. https://islamicart.museumwnf.org/database_item.php?id=object;ISL;eg;Mus01;45;en
- Sazak, Ömer. *Dârülhilâfe'nin Oluşum Sürecinde Doğu Bağdat'taki Mimari Yapılar (279-334/892-945)*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.

- Sbath, Paul. “Kitāb Mā’ al-ša‘ir. Le livre sur l’eau d’orge de Youhanna Ben Massawaih, grand savant et célèbre médecin chrétien mort en 857”. *Bulletin de l’Institut d’Égypte* 21 (1939), 13-24.
- Sbath, Paul. “L’Ouvrage Géoponique d’ Anatolius de Bérytos (IVe Siècle), Manuscrit Arabe Découvert”. *Bulletin de l’Institut d’Égypte* 13 (1931), 47-54.
- Sbath, Paul. *Bibliothèque de Manuscrits Paul Sbath: Prêtre Syrien d’Alep*. 3 Cilt. Kahire: Friedrich, 1928-1934.
- Scardino, Carlo. “Editing the Geoponica: The Arabic Evidence and its Importance”. *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 58 (2018), 102–125.
- Scardino, Carlo. *Edition Antiker Landwirtschaftlicher Werke in Arabischer Sprache: Band 1: Prolegomena*. Boston: De Gruyter, 2015.
- Schafer, Edward Hetzel. *Semerkind’in Altın Şeftalileri: Göktürkler ve Uygurlar Döneminde Uluslararası Ticaret*. çev. Serkan Acar. İstanbul: Selenge Yayınları, 2020.
- Schoeler, Gregor. *Arabische Handschriften*. 2 Cilt. Stuttgart: Franz Steiner, 1976-1990.
- Schoeler, Gregor. *İslam’ın İlk Dönemlerinde Yazı ve Rivâyet*. çev. Güllü Yıldız. İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2022.
- Schöck, Cornelia. “Cehm b. Safyân (ö. 128/745-6) ve “Cehmiyye” ile Dırâr b. Amr (ö. 200/815)”. *Başlangıçtan Günümüze İslâm Kelâmı*. çev. Orhan Şener Koloğlu vd. ed. Sabine Schmidtke. 95-126. İstanbul: Küre Yayınları, 2020.
- Schreiber, Peter - Brentjes, Sonja. *Euklid*. Leipzig: Teubner, 1987.
- Sehl b. Hârûn. *Kaplan ve Tilki: Ahlak ve Siyaset Üzerine Düşünceler*. çev. Ali Benli. İstanbul: Klasik, 2019.
- Sezgin, Fuat. “Üç Macmû‘at ar-Rasâ’il”. *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* 2/2-4 (1960), 231-256.
- Sezgin, Fuat. *Arap-İslâm Bilimleri Tarihi: Almanca Aslın Türkçe Tercümesi*. İstanbul: İslam Bilim Tarihi Araştırmaları Vakfı, 2015.
- Sezgin, Fuat. *Geschichte des Arabischen Schrifttums*. 17 Cilt. Leiden: Brill, 1967-2015.
- Sezgin, Fuat. *İslam’da Bilim ve Teknik*. çev. Abdurrahman Aliy. 4 Cilt. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A. Ş. Yayınları, 2008.
- Sezgin, Ursula. *Abū Mihnaf: Ein Beitrag zur Historiographie der Umayyadischen Zeit*. Leiden: Brill, 1971.
- Shahīd, Irfan. *Byzantium and the Arabs in the Fourth Century*. Washington: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2006.

- Shahīd, Irfan. *Byzantium and the Arabs in the Sixth Century*. 2 Cilt. Washington: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2009.
- Shaked, S. - Safa, Z. “Andarz”. *Encyclopaedia Iranica*. Erişim Tarihi 21 Kasım 2021. <https://www.iranicaonline.org/articles/andarz-precept-instruction-advice>
- Shefer-Mossensohn, M. - Abou Herskovitz, K. “Early Muslim Medicine and the Indian Context: A Reinterpretation”. *Medieval Encounters* 19 (2013), 274-299.
- Shehada, Housni Alkhateeb. *Mamluks and Animals: Veterinary Medicine in Medieval Islam*. Leiden: Brill, 2013.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn. *Mir'âtü'z-Zamân fî Tevârîhi'l-A'yân*. nşr. Muhammed Derekât vd. 23 Cilt. Dimaşk: 2013.
- Sıddıqî, Muhammad Zubayr. “An Early Arabian Author, on the Indian System of Medicine”. *Beiträge zur Geschichte der Arabisch-Islamischen Medizin Aufsätze VI*. ed. Fuat Sezgin. 498-504. Frankfurt: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 1990.
- Sıddıqî, Muhammad Zubayr. *Studies in Arabic and Persian Medical Literature*. Calcutta: Calcutta University, 1959.
- Sourdel, Dominique. “al-Hasan b. Sahl”. *The Encyclopaedia of Islam New Edition*. 3/243-244. Leiden: Brill, 1986.
- Sourdel, Dominique. “Bayt al-Hikma”. *The Encyclopaedia of Islam New Edition*. 1/1141. Leiden: Brill, 1986.
- Sourdel, Dominique. “Bukhtîshū”. *The Encyclopaedia of Islam New Edition*. 1/1298. Leiden: Brill, 1986.
- Söylemez, Mahfuz. “Bağdat İle Merv Arasındaki Kültürel İlişkiler”. *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum*. 1/221-229. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz. *Bedevîlikten Hadarîliğe Kûfe*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz. *Horasan'ın Bilim Merkezi Merv*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Sprengling, Martin. “From Persian to Arabic”. *The American Journal of Semitic Languages and Literatures* 56/2 (1939), 175-224.
- Stapleton, H. E. “Further Notes on the Arabic Alchemical Manuscripts in the Libraries of India”. *Isis* 26/1 (1936), 127-131.
- Stapleton, H. E. “The Antiquity of Alchemy”. *Ambix* 5/1-2 (1953), 1-43.

- Starr, S. Frederick. *Kayıp Aydınlanma: Arap Fetihlerinden Timur'a Orta Asya'nın Altın Çağı*. çev. Yusuf Selman Dinç. İstanbul: Kronik, 2019.
- Steinschneider, Moritz. "Die Toxicologischen Schriften der Araber bis Ende XII. Jahrhunderts". *Virchows Archiv* 52 (1871), 340-375.
- Steinschneider, Moritz. "Masardjaweihi: ein Jüdischer Arzt des VII. Jahrhunderts". *ZDMG: Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 53 (1899), 428-434.
- Steinschneider, Moritz. "Maschallah". *ZDMG: Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 53 (1899), 434-440.
- Steinschneider, Moritz. "Ueber die Mondstationen (Naxatra), und das Buch Arcandam". *ZDMG: Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 18 (1864), 118-201.
- Steinschneider, Moritz. "Zur Geschichte der Uebersetzungen aus dem Indischen in's Arabische und ihres Einflusses auf die arabische Literatur". *ZDMG: Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 24 (1870), 325-392.
- Steinschneider, Moritz. *Die Arabischen Literatur der Juden: Ein Beitrag zur Literaturgeschichte der Araber, Grossenteils aus Handschriftlichen Quellen*. Frankfurt: J. Kauffmann, 1902.
- Steinschneider, Moritz. *Die Arabischen Uebersetzungen aus dem Griechischen*. Leipzig: Otto Harrassowitz, 1897.
- Stern, S. M. "Abān b. 'Abd al-Hamīd al-Lāhikī". *The Encyclopaedia of Islam New Edition*. 1/2. Leiden: Brill, 1986.
- Strauss, Bettina. "Das Giftbuch des Sānāq: Eine literaturgeschichtliche Untersuchung". *Texts and Studies on Islamic Medicine I*. ed. Fuat Sezgin. 101-230. Frankfurt: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 1997.
- Streck, M. - Lassner, J. "Al-Karkh". *The Encyclopaedia of Islam New Edition*. 4/652-653. Leiden: Brill, 1997.
- Street, Tony. *İslam Mantık Tarihi*. çev. Harun Kuşlu. İstanbul: Klasik, 2016.
- Strohmaier, Gotthard. "Al-Mansūr und die Frühe Rezeption der Griechischen Alchemie: Ein Beitrag zur Rolle Nichtliterarischer Kommunikation". *Zeitschrift für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften* 5 (1989), 167-177.
- Strohmaier, Gotthard. "Umāra ibn Hamza, Constantine V, and the Invention of the Elixir". *Graeco-Arabica* 4 (1991), 21-24.
- Suter, Heinrich - Samsó, Julio. "Al-Khayyāt". *The Encyclopaedia of Islam New Edition*. 4/1162. Leiden: Brill, 1997.

- Suter, Heinrich. *Die Mathematiker und Astronomen der Araber und Ihre Werke*. Leipzig: Druck und Verlag von B. G. Teubner, 1900.
- Suter, Heinrich. *Nachträge und Berichtigungen zu "Die Mathematiker und Astronomen der Araber und Ihre Werke"*. Leipzig: Druck und Verlag von B. G. Teubner, 1902.
- Süveysî, Muhammed. "Hesap". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/242-244. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn. *Savnü'l-Mantık ve'l-Kelâm 'an Fenneyi'l-Mantık ve'l-Kelâm*. nşr. Ali Sâmî en-Neşşâr - Suâd Abdürrâzık. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'n-Nasr, 1970.
- Swanson, Mark N. "'Abdîshû' ibn Bahrîz: Habîb ibn Bahrîz". *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History Volume 1 (600-900)*. ed. David Tomas - Barbara Roggema. 550-552. Leiden: Brill, 2009.
- Şehristânî. *el-Milel ve'n-Nihal*. thk. Abdülazîz Muhammed el-Vekîl. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Şenel, Samet - Öztürk, Levent. "Abbâsî Halîfesi Mu'tasım-Billâh Döneminde (218-227/833-842) Saraydaki Bilimsel Faaliyetler". *Bilimname* 44 (2021), 491-519.
- Şenel, Samet - Öztürk, Levent. "Emevîler Döneminde Astronomi Çalışmaları". *III. Uluslararası Felsefe, Eğitim, Sanat ve Bilim Tarihi Sempozyumu*. 185-193. Giresun: Giresun Üniversitesi Eğitim Fakültesi, 2018.
- Şenel, Samet - Öztürk, Levent. "İbn Cülcül'ün Kayıtlarındaki Mâserceveyh ile Nedîm'in Kayıtlarındaki Mâsercîs Aynı Kişi Mi?". *Tasavvur Dergisi* (2018), 191-218.
- Şenel, Samet - Öztürk, Levent. "İslâm Tarihi Kaynaklarında Yer Alan Ahron'un Kimliği Meselesi". *III. Uluslararası Felsefe, Eğitim, Sanat ve Bilim Tarihi Sempozyumu*. 194-200. Giresun: Giresun Üniversitesi Eğitim Fakültesi, 2018.
- Şenel, Samet - Yılmaz, Halil İbrahim. "Tayâdhûq (Theodocus/ Théodoros) and his Role in the Formation of Islamic Medicine". *Journal of Medical Biography* (2021), 1-4.
- Şenel, Samet. *Fetihten Bilime: Antik Bilimlerin İslâm Dünyasına İntikali (661-750)*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2021.
- Şimşek, Elif. "Telif-Tercüme Kavramı Bağlamında Vâhidî'nin Saâdetnâme'si Üzerine Düşünceler". *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 60/1 (2020), 97-111.
- Taberî, Ali b. Rabben. *Firdevsü'l-Hikme fi't-Tıb*. ed. Muhammad Zubayr Sıddîqî. Berlin: Sonnen-Druckerei, 1928.

- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu'r-Rûsul ve'l-Mülûk ve Sîlatu Târîh et-Taberî*. thk. Muhammed Ebû Fadl İbrahim. 11 Cilt. Beyrut: Dâru't-Turâs, 1967.
- Takahashi, Hidemi. "Syriac as a Vehicle for Transmission of Knowledge across Borders of Empires". *Horizons* 5/1 (2014), 29-52.
- Tannous, Jack. "Jacob of Edessa's Canonical Responsa about Conversion and Islam". *Conversion to Islam in the Premodern Age: A Sourcebook*. ed. Nimrod Hurvitz vd. 83-87. California: University of California Press, 2020.
- Tannous, Jack. *The Making of the Medieval Middle East: Religion, Society, and Simple Believers*. Oxford: Princeton University Press, 2018.
- Taşagıl, Ahmet. "Soğd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/348-349. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Taşpınar, İsmail. "Mârûnîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/71-72. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.
- Tayâlisî, Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd. *Müsnedü Ebî Dâvûd*. nşr. Muhammed b. 'Abdulmuhsin et-Turkî. 4 Cilt. Mısır: Dâru Hicr, 1999.
- Temir, Hakan - el-Mhemit, Hüseyin. "Emevî İktidarın Kuruluş ve Yıkılışında Salgın Hastalıkların Etkisi". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 20/2 (2020), 933-960.
- Theophanes. *The Chronicle of Theophanes*. çev. Harry Turtledove. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1982.
- Thomann, Johannes. "From Lyrics by al-Fazari to Lectures by al-Farabi: Teaching Astronomy in Baghdad (750-1000 C. E.)". *The Place to Go: Contexts of Learning in Baghdad, 750-1000 C.E.* ed. Jens Scheiner – Damien Janos. 503-526. Princeton: The Darwin Press, 2014.
- Tomakin, Ahmet Yasin. *Abbâsîler Döneminde İlmî Hayatta Süryânîler (132-656/750-1258)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
- Toomer, G. J. "Ptolemy". *Dictionary of Scientific Biography*. 11/186-206. New York: Charles Scribner's Sons, 1981.
- Treiger, Alexander. "From al-Bitrîq to Hunayn: Melkite and Nestorian Translators in Early 'Abbâsîd Baghdad". *Mediterranea: International journal on the transfer of knowledge* 7 (2022), 143-181.
- Triger, Alexander. "Kelâmın Kökenleri". *Başlangıçtan Günümüze İslâm Kelâmı*. çev. Orhan Şener Koloğlu vd. ed. Sabine Schmidtke. 57-78. İstanbul: Küre Yayınları, 2020.

- Tritton, Arthur Stanley. *İslam Kelamı*. çev. Mehmet Dağ. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.
- Türker, Ömer. “İslâm Düşüncesinde İlimler Tasnifi”. *İlimleri Sınıflamak: İslâm Düşüncesinde İlimler Tasnifi*. ed. Mustakim Arıcı. 63-91. İstanbul: Klasik, 2019.
- Tyanalı Apollonios. *Mektuplar*. çev. C. Cengiz Çevik. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021.
- Ullmann, Manfred. “Hālīd ibn Yazīd und die Alchemie: Eine Legende”. *Der Islam* 55 (1978), 181-218.
- Ullmann, Manfred. “Yūhannā ibn Sarābiyūn: Untersuchungen zur Überlieferungsgeschichte seiner Werke”. *Medizinhistorisches Journal* 6/4 (1971), 278-296.
- Ullmann, Manfred. *Aufsätze zur arabischen Rezeption der griechischen Medizin und Naturwissenschaft*. drl. Rüdiger Arnzen. Berlin: De Gruyter, 2016.
- Ullmann, Manfred. *Die Medizin im Islam*. Leiden-Köln: Brill, 1970.
- Ullmann, Manfred. *Die Natur- und Geheimwissenschaften im Islam*. Leiden-Köln: Brill, 1972.
- Ullmann, Manfred. *Islamic Medicine*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1978.
- Unat, Yavuz. “Zîc”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/397-398. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Usluer, Mehmet. *Basra: Kuruluşundan Emevilerin Sonuna Kadar Toplumsal Yapı*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2022.
- Üçer, İbrahim Halil. “Antik-Helenistik Birikimin İslâm Dünyasına İntikali: Aristotelesçi Felsefenin Üç Büyük Dönüşüm Evresi”. *İslâm Felsefesi: Tarih ve Problemler*. ed. M. Cüneyt Kaya. 37-90. Ankara: İSAM Yayınları, 2016.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.
- Vadet, J.-C. “İbn Māsawayh”. *The Encyclopaedia of Islam New Edition*. 3/872-873. Leiden: Brill, 1986.
- Vagelpohl, Uwe - Sánchez, Ignacio. “Why Do We Translate? Arabic Sources on Translation”. *Why Translate Science? Documents from Antiquity to the 16th Century in the Historical West (Bactria to the Atlantic)*. ed. Dimitri Gutas. 254-376. Leiden: Brill, 2022.
- Van Bladel, Kevin. “Al-Bīrūnī on Hermetic Forgery”. *Gnosis: Journal of Gnostic Studies* 3 (2018), 54-66.

- Van Bladel, Kevin. "Barmakids". *The Encyclopaedia of Islam Three*. Erişim Tarihi 29 Nisan 2022. https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-of-islam-3/*-COM_24302
- Van Bladel, Kevin. "Eighth-Century Indian Astronomy in the Two Cities of Peace". *Islamic Cultures, Islamic Contexts: Essays in Honor of Professor Patricia Crone*. ed. Behnam Sadeghi vd. 257-294. Leiden: Brill, 2015.
- Van Bladel, Kevin. "The Arabic History of Science of Abū Sahl ibn Nawbaht (fl. ca 770-809) and its Middle Persian Sources". *Islamic Philosophy, Science, Culture, and Religion: Studies in Honor of Dimitri Gutas*. ed. Felicitas Opwis - David Reisman. 41-62. Leiden: Brill, 2012.
- Van Bladel, Kevin. "The Bactrian Background of the Barmakids". *Islam and Tibet: Interactions along the Musk Routes*. ed. Anna Akasoy vd. 43-88. Farnham-Burlington: Ashgate, 2011.
- Van Bladel, Kevin. *The Arabic Hermes: From Pagan Sage to Prophet of Science*. Oxford: Oxford University Press, 2009.
- Van Dalen, Elaine. "Medical Translations from Greek into Arabic and Hebrew". *The Routledge Handbook of Translation and Health*. ed. şebnem Susam-Saraeva - Eva řpiřiaková. 13-26. New York: Routledge, 2021.
- Van Ess, Josef. "İslâm Kelâmının Başlangıcı". çev. şaban Ali Düzgün. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41-1 (2000), 399-423.
- Van Ess, Josef. *Theology and Society in the Second and Third Centuries of the Hijra*. çev. John O'Kane vd. 5 Cilt. Leiden: Brill, 2016-2020.
- Van Koningsveld, Pieter Sjoerd. "Greek Manuscripts in the early Abbasid Empire: Fiction and Facts about their Origin, Translation and Destruction". *Bibliotheca Orientalis* 55/3-4 (1998), 345-372.
- Vekî', Ebû Bekr Muhammed b. Halef el-Bağdâdî. *Âhbâru'l-Kudât*. nşr. 'Abdul'azîz Mustafâ el-Merâğî. 3 Cilt. Beyrut: Mektebetu't-Ticâriyyetu'l-Kubrâ, 1947.
- Velioğlu, Tuğba. *İslam Tarihinin İlk Dönemlerinde Veteriner Hekimlik Faaliyetleri (Hicri I-III./Miladi VI-IX. Yüzyıllar)*. Samsun: Ceylan Ofset Matbaa, 2021.
- Villey, Émilie. "Ammonius d'Alexandrie et le Traité sur l'astrolabe de Sévère Sebokht". *Studia graeco-arabica* 5 (2015), 105-128.
- Viré, François. "Bayzara". *The Encyclopaedia of Islam New Edition*. 1/1152-1155. Leiden: Brill, 1986.
- Viré, François. "Fahd". *The Encyclopaedia of Islam New Edition*. 2/738-743. Leiden: Brill, 1991.

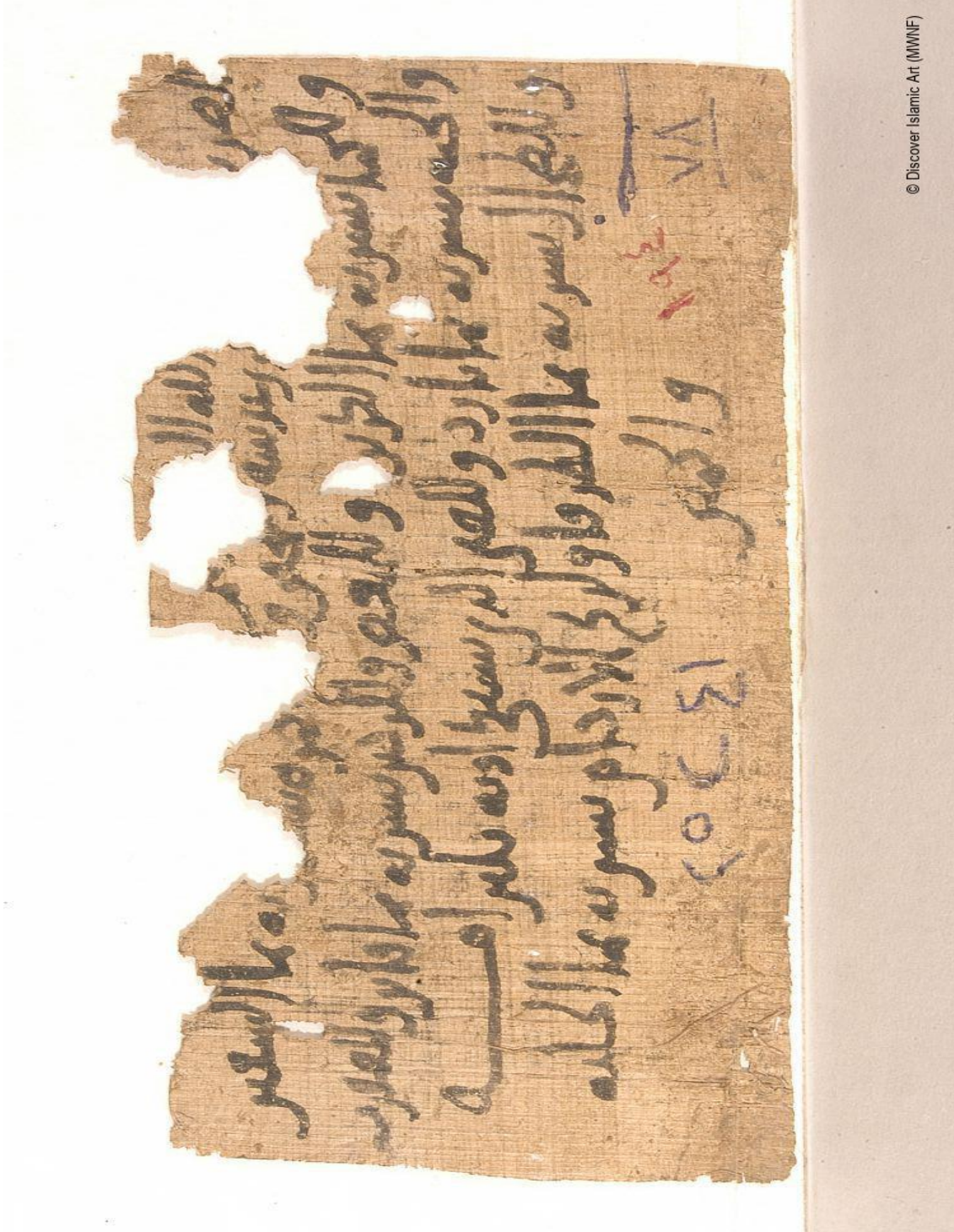
- Wakelnig, Elvira. “Ġābir ibn Ḥayyān über die Autorenschaft der Präambel zu Euklids Elementen: Zur Definition und Finalität im Buch der Untersuchung (Kitāb al-Baḥṭ)”. *Studia graeco-arabica* 10 (2020), 217-226.
- Watt, John W. “Syriac Translators and Greek Philosophy in Early Abbasid Iraq”. *Journal of the Canadian Society for Syriac Studies* 4 (2004), 15-26.
- Watt, John W. “The Curriculum of Aristotelian Philosophy among the Syrians”. *Studia graeco-arabica* 7 (2017), 171-192.
- Watt, John W. *The Aristotelian Tradition in Syriac*. New York: Routledge, 2019.
- Wellhausen, Julius. *Arap Devleti ve Çöküşü*. çev. Fikret Işıltan. Ankara: İlav Yayınları, 2020.
- Westerink, Leendert G. “Ein Astrologisches Kolleg Aus Dem Jahre 564” *Byzantinische Zeitschrift* 64/1 (1971), 6-21.
- Wilks, Marina. “Jacob of Edessa’s Use of Greek Philosophy in His Hexaemeron”. *Jacob of Edessa and the Syriac Culture of His Day*. ed. Bas ter Haar Romeny. 223-238. Leiden-Boston: Brill, 2008.
- Wright, William. *A Short History of Syriac Literature*. London: Adam and Charles Black, 1894.
- Wujastyk, Dominik. “From Balkh to Baghdad: Indian Science and the Birth of the Islamic Golden Age in the Eighth Century”. *Indian Journal of History of Science* 51/4 (2016), 679-690.
- Wüstenfeld, Ferdinand. *Geschichte der Arabischen Aerzte und Naturforscher: nach den Quellen bearbeitet*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1840.
- Ya’kûb b. Sufyân el-Fesevî. *el-Ma’rife ve’t-Târîh*. nşr. Ekrem Dîyâ el-Umerî. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1981.
- Ya’kûbî, Ahmed b. İshak. *el-Büldân*. nşr. Muhammed Emin ed-Dannâvî. Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2002.
- Ya’kûbî, Ahmed b. İshak. *Müşâkeletü’n-Nâs li-Zemânihim ve mâ Yağlibu ‘Aleyhim fî Külli Asr*. thk. Abdurrahman b. Abdullah eş-Şakîr. Beyrut: Cedâvel, 2019.
- Ya’kûbî, Ahmed b. İshak. *Târîhu’l-Ya’kûbî*. haz. Muhammed Sâdık. 3 Cilt. Necef: Mektebetü’l-Haydariyye, 1964.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû ‘Abdullâh. *Mu‘cemü’l-Büldân*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1977.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû ‘Abdullâh. *Mu‘cemü’l-Üdebâ İrşâdü’l-Erîb İlâ Ma’rifeti’l-Edîb*. 7 Cilt. Beyrut: Müessesetü’l-Mârif, 1999.

- Yamamoto, Keiji - Charles, Burnett. *The Great Introduction to Astrology by Abū Ma'shar*. 2 Cilt. Leiden: Brill, 2019.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Cedel". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/208-210. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Yazar, Sadık. *Anadolu Sahası Klâsik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.
- Yıldırım, Nimet. "Zerdüşt'ün Kutsal Kitabı Avesta" *Şarkiyat Mecmuası* 18 (147-170), 2011.
- Yıldırım, Nimet. *İran Edebiyatı: Başlangıçtan İslamiyet'e Kadar*. İstanbul: Pinhan, 2017.
- Yılmaz, Halil İbrahim. *Urve b. Zübeyr (öl. 94/713)*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2021.
- Yılmaz, Saim - Sazak, Ömer. "Doğu Bağdat'ta Dârülhilâfe'nin Ortaya Çıkışı ve Burada İnşa Edilen Saraylar (279-334/892-945)". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/42 (2020), 286-313.
- Yılmaz, Saim. "Abbâsîler'in Siyasî Çöküş Dönemi Halifelerinden Kâhir-Billâh (320-322/932-934)". *İstem* 12 (2008), 71-103.
- Yılmaz, Saim. *Anadolu'da Abbâsî-Bizans Mücadelesi (132-193/750-809)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015.
- Yiğit, İsmail. "Emevîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/87-104. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Yousuf, Mirza Mohammad. "Influence of Indian Sciences on Muslim Culture". *Islamic Culture* 36 (1962), 102-118.
- Yücesoy, Hayrettin. "Translation as Self-Consciousness: Ancient Sciences, Antediluvian Wisdom, and the Abbâsî Translation Movement". *Journal of World History* 20 (2009), 523-557.
- Zakeri, Mohsen. "Ādab al-falasifa: The Persian Content of an Arabic Collection of Aphorisms" *Melanges de l'Universite Saint-Joseph* 57 (2004), 173-190.
- Zakeri, Mohsen. "Sahl b. Hārūn b. Rāhawayh". *The Encyclopaedia of Islam New Edition*. 8/838-840. Leiden: Brill, 1995.
- Zakeri, Mohsen. "Translation from Middle Persian (Pahlavi) into Arabic to the Early Abbasid Period". *Übersetzung-Translation-Traduction*. ed. Harald Kittel vd. 1199-1206. Berlin: De Gruyter, 2007.
- Zakeri, Mohsen. *Persian Wisdom in Arabic Garb: 'Alī b. 'Ubayda al-Rayhānī (d. 219/834) and his Jawāhir al-kilam wa-farā'id al-hikam*. 2 Cilt. Leiden: Brill, 2006.

- Zehebî, Ebû Abdillâh. *Târîhü'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*. nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. 53 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Eltâbü'l-Arabî, 1990.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım. *Rebî'u'l-Ebrâr ve Nusûsü'l-Ahyâr*. nşr. Abdülemir Mihna. 5 Cilt. Beyrut: Muessesetü'l-'Alemlî, 1992.
- Zerdüş. *Kitâbü'l-Mevâlîd*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 2800, 231a-244a.
- Ziriklî, Hayreddin b. Muhammed. *el-A'lâm: Kâmûsü Terâcim*. nşr. Züheyr Fethullah. 8 Cilt. Beyrut: 1984.
- Zirnis, Peter. *The Kitab Ustuqus al-Uss of Jabir ibn Hayyan*. New York: New York Üniversitesi, Yakın Doğu Dilleri ve Edebiyatları, Doktora Tezi, 1979.
- Zorlu, Cem. *Abbâsîlere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyanlar: Ebû Cafer el-Mansûr Dönemi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001.
- Zübeyr b. Bekkâr el-Kureşî ez-Zübeyrî. *Cemheretü Nesebi Kureyş ve Ahbâruhâ*. nşr. Abbas Hânî el-Cerrâh. 2 Cilt. Lübnan: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010.

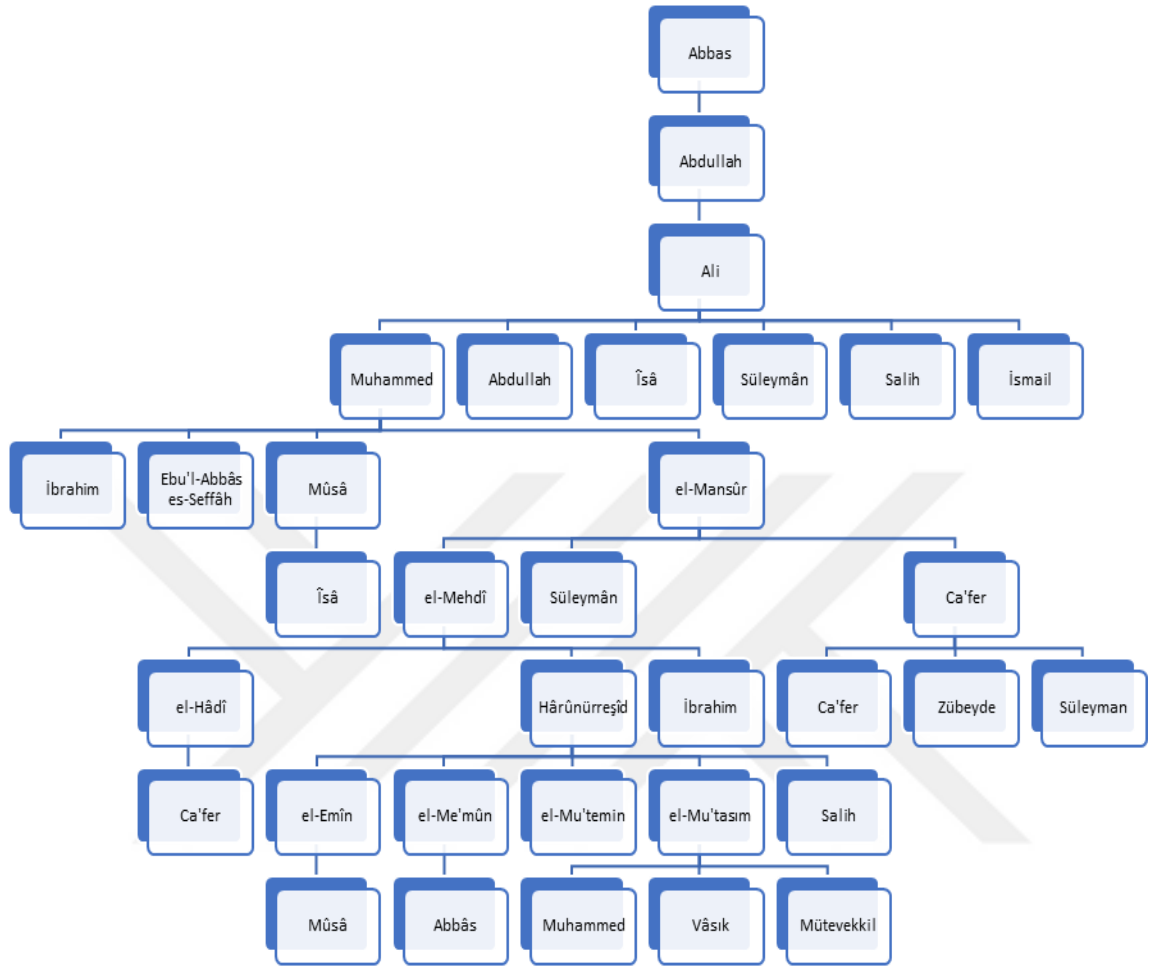
EK

Ek 1: Mısır'ın Fustat Şehrinde 724 Yılında Arapça Kaleme Alınan Tıbbî Reçete

© Discover Islamic Art (MWNF)

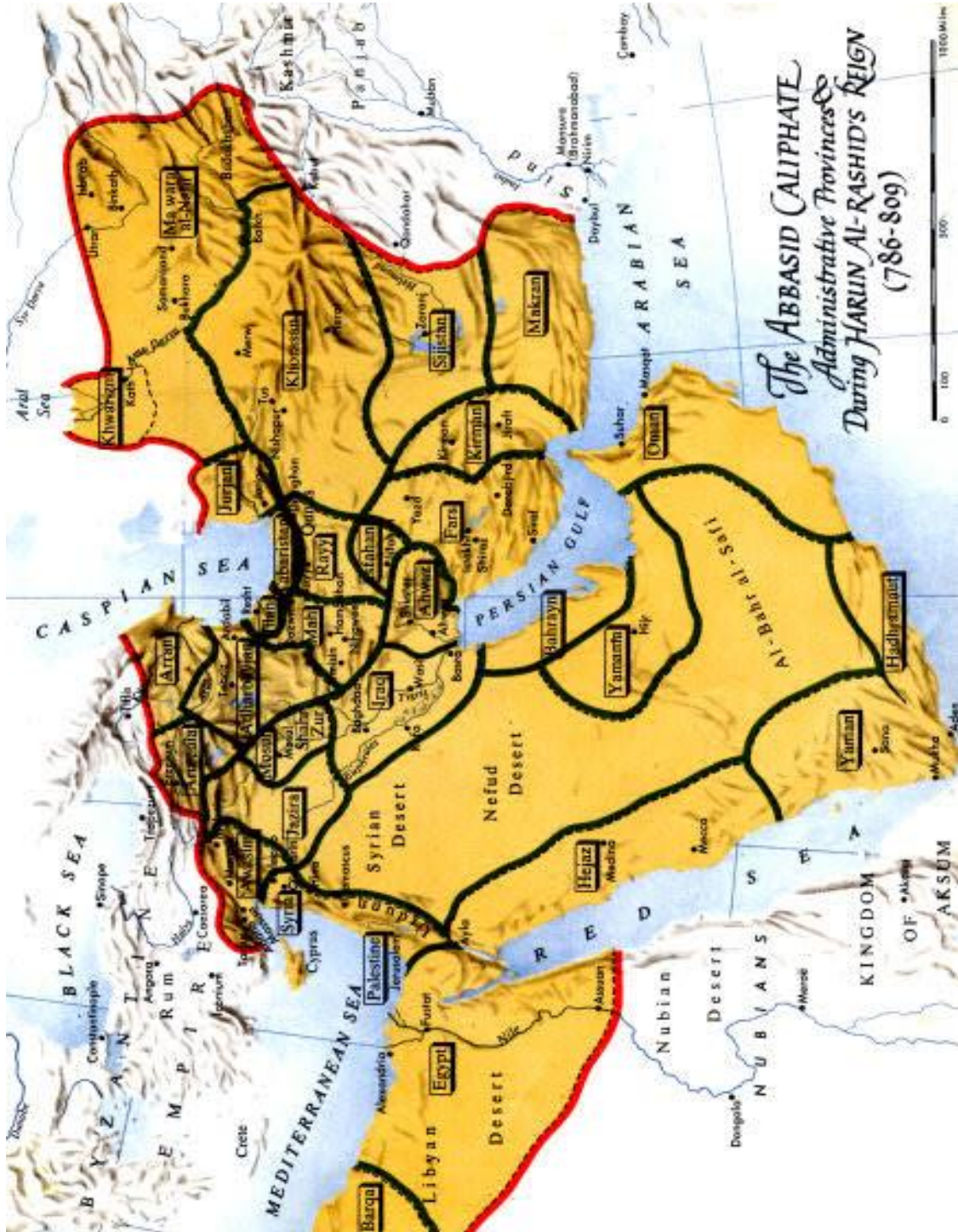
Ek 2: 8. ve 9. Yüzyıllardaki Abbâsî Halifelerinin Soy Kütüğü

Ek 3: Bağdat Őhrinin Temsili Üç Boyutlu izimi

Ek 4: Hârûnürreşîd Döneminde Abbâsî hâkimiyeti

Kaynak: <https://www.princeton.edu/~humcomp/map3.gif>

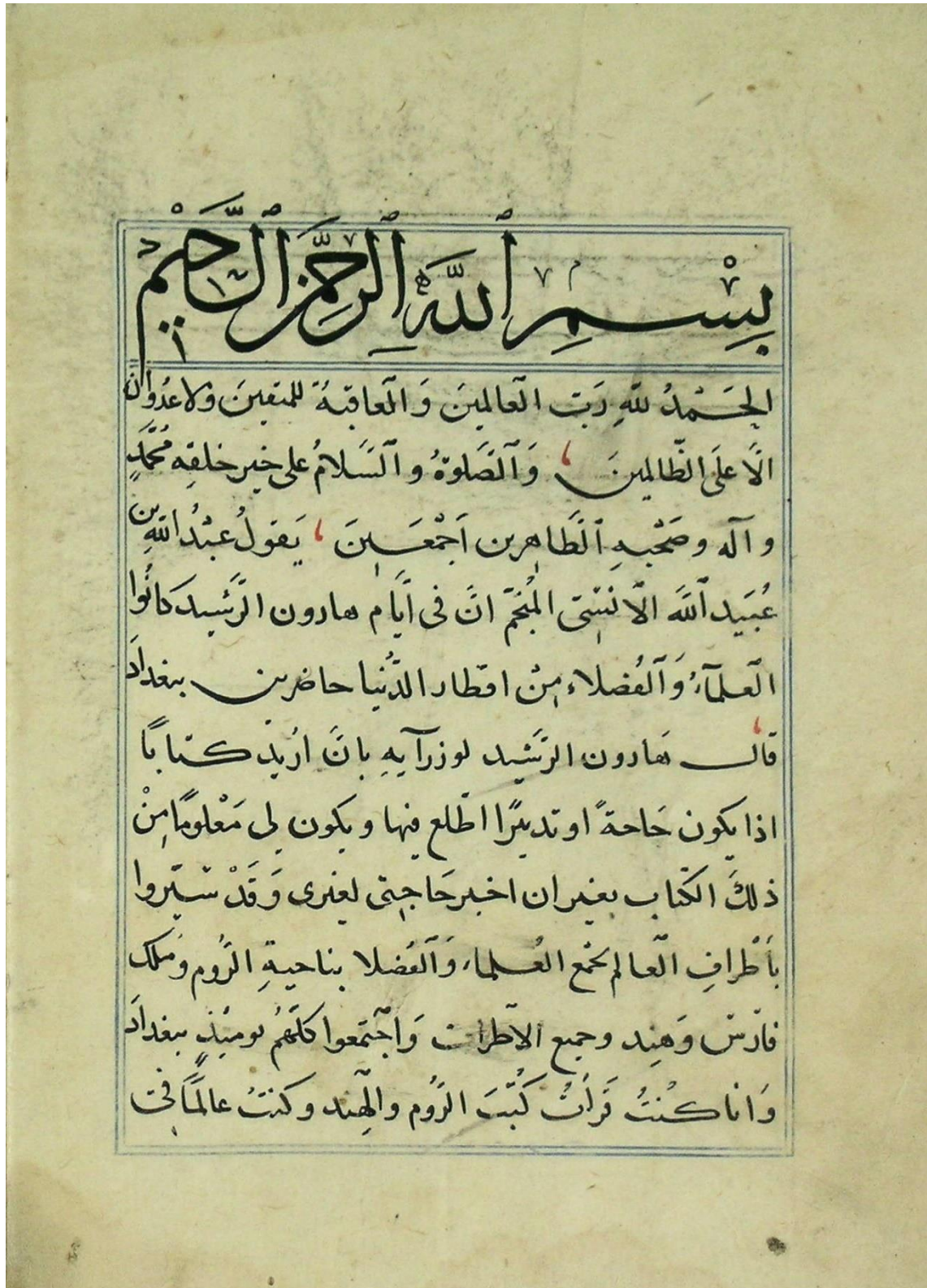
بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 نوكت علی الحی الی العلی العظیم
 هذا کتاب ترجمه ماها نکر الذي ترجم کتب زردشت النجومية في ايام ابي مسلم صاحب
 الدوله قال اني ترجمت هذا الكتاب من کتب زردشت للاصبهيد بن سينا وما هو به
 من ماها نکر همد وکانت خمسة کتب احدها کتاب هکة الفلك ووصف ما فيها من الاولاد
 والصور والافلاك وعللها وجميع ما يحيط به الفلك الاعلى من هذه الاصناف وقوتها
 وکتاب صور درج الفلك الثلثماية والستين وما يطلع في کل درجة منها من انواع الصور
 والمنازل وکتاب الاسرار النجومية وما قد خفي عن سائر اهل هذا العلم من العوام
 وکتاب القارات والدول والملک والملوک والافراد وما قد مضى من ذلك وما هو
 آت من بعد ان يتلاشى العالم وکتاب المواليد والکسوفات وقاريل سني
 العالم وتفسير قسمة الدنيا وقاريل سني المواليد والمساييل وکتاب زردشت
 شيلخي العلوم الفلسفية او يضم طبائع الناس والبلدان وجميع الطبائع والعلوم
 الغامضة اذ كان الاسکندر لما تغلبت على مملكة دار الملک نقل ذلك كله الى اللغة
 اليونانية وحرق الاصول التي كانت في خراب دار او مثل من طرقت تحت شيلخيها
 وانما خلاص ما خلاص من الکتب تحفظ من حفظه منهم وهرب من هرب من الاسکندر الى
 الجزاير البحار وقلل الخيال ثم لما عادوا الى امانا کتب بعد هلال الاسکندر کتب
 ذلك عن حفظه وکان ما کتبه من اوائل الحفظه مبثورة قد مرت منه الكثير وبقي القليل
 فترجم ماها نکر ما ادرکه في زمانه حين انقلبت دولة الفرس الى العرب وکان
 ترجمته ما ترجم من ذلك من اللغة الدين دبيري الى اللغة الفارسية المديري ثم ترجمها
 من بعد سعيد بن جراح اخره الى اللغة العربية لان لا يدري من هذا العلم ولا يخفى
 رسمه **وهذا هو الكتاب الخامس من کتب النجوم في المواليد** قال ماها نکر
 بن جراح ان هذا ستر من نبوة زردشت نعت به لسان النور في مسامحة بن رافول
 فوعاه صدره الظاهر وهذا العلم الشريف وان صح عينا نه فليست دلائله واقسامه
 وحده وقواه ومزاجاته بقیاس وانما هو ثمر من النور وافاضة من الله وکثر
 مجزول الاعن الخيال المخصوصين بالکرامة واذ كان التجربة تدل على حجة
 حسک من جبر عينا نه ومن مقال ربها نه ففعلک اتصال المتعلم بما قال الحكيم الموليد
 بنور الحکمة المخصوص بضياء المعرفة وقلده ولا تنقلد عليه فيما يفتیک به فانه ليس
 کما سائر اهل النظم والنوهم من الاولاد الذين قادوا اقاوهم على مقاليس الظنون
 فلم يعدوا ان يكونوا متکلفين على ما لم يشاهدوه ومخبرين عما لم يسموه وهذا هو تلو

10^ب

لم يصبه بأسا الميزان لم يصبه خيرا ولا زحاما العقب
يسلم ويقسم ويرج في سفر القوس يطول غيبته ولم يصب
خيرا الدلو لم يصب خيرا الحوت لا جف فيه **فصل**
إذا أردت أن تعلم هل تحت الرجل بامرأته أولا احسب
اسم الرجل واسم أمه ثم اسقط **هـ هـ** فان بقي **هـ** أو **م** فانهما
يجمعان وان بقي **م** أو **م** فانهما لا يجمعان بالجملة الكافية والله
تعالى اعلم **فصل** هل يقدم الغائب أم لا احسب
الاسم واسم أمه واسم أمه ثم اسقط **م م** فان بقي **ا** فانه يقدم وان
بقي **م** فانه يقدم **فصل** إذا أردت أن تعلم الغائب حي أم
ميت احسب اسمه واسم أمه والقي **م م** فان بقي **ا** فانه ميت وان
بقي **م** فانه حي والله تعالى اعلم **بسم الله الرحمن الرحيم**
هذا كتاب فيه سر أرب من أحكام فيها وضعت نوخت
الحكيم **اعلم طالب** الله يقال ان الخط لا يبيع في المسائل
من أربعة أوجه **أول ذلك** ان يقيس في غير مستورا صحيح فلا يصح ذلك
الطالع **الثاني** اذا لم يحسن السائل ان يسأل **والثالث** لا بدري

وان بقي اربعة لا يقدم

ازالت

ÖZGEÇMİŞ

Ad Soyad: Samet ŞENEL	
Eğitim Bilgileri	
Lisans	
Üniversite	Marmara Üniversitesi
Fakülte	İlahiyat Fakültesi
Bölümü	İlahiyat Fakültesi (İÖ)
Yüksek Lisans	
Üniversite	Sakarya Üniversitesi
Enstitü Adı	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	İslam Tarihi ve Sanatları
Programı	İslam Tarihi ve Sanatları
Makale ve Bildiriler	
1. Şenel, Samet - Öztürk, Levent. “İbn Cülcül’ün Kayıtlarındaki Mâserceveyh ile Nedîm’in Kayıtlarındaki Mâsercîs Aynı Kişi Mi?” <i>Tasavvur Dergisi</i>, 4/1 (2018), 191-218. 2. Şenel, Samet - Öztürk, Levent. “Abbâsî Halîfesi Mu’tasım-Billâh Döneminde (218-227/833-842) Saraydaki Bilimsel Faaliyetler”. <i>Bilimname</i> 44 (2021), 491-519. 3. Şenel, Samet - Yılmaz, Halil İbrahim. “Tayâdhûq (Theodocus/ Théodoros) and his Role in the Formation of Islamic Medicine”. <i>Journal of Medical Biography</i> (2021), 1-4. 4. Şenel, Samet - Öztürk, Levent. “Emevîler Döneminde Astronomi Çalışmaları”. <i>III. Uluslararası Felsefe, Eğitim, Sanat ve Bilim Tarihi Sempozyumu</i>. 185-193. Giresun: Giresun Üniversitesi Eğitim Fakültesi, 2018. 5. Şenel, Samet - Öztürk, Levent. “İslâm Tarihi Kaynaklarında Yer Alan Ahron’un Kimliği Meselesi”. <i>III. Uluslararası Felsefe, Eğitim, Sanat ve Bilim Tarihi Sempozyumu</i>. 194-200. Giresun: Giresun Üniversitesi Eğitim Fakültesi, 2018.	